

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAMANGAN MUHANDISLIK-QURILISH INSTITUTI**

“MENEJMENT” KAFEDRASI

A.ADASHEV

“IQTISODIYOT”

**FANI BO'YICHA
O'QUV-USLUBIY MAJMUA**

Namangan 2023

Mazkur O'quv uslubiy majmua **5230200** Menejment (tarmoq va sohalar bo'yicha) hamda **5231900**- Korporativ boshqaruv ta'lim yo'nalishlarining o'quv rejasi asosida tayyorlandi.

Tuzuvchilar A.Adashev NamMQI, «Menejment» kafedrasida dotsenti

Taqrizchilar NamMTI prorektori, i.f.n. dots. M.G'aniev

NamMQI «Menejment» kafedrasining 2023 yil 25 iyundagi 11-sonli majlisida muhokama qilingan.

O'quv-uslubiy majmua Namangan muhandislik-qurilish instituti Uslubiy kengashining 2023 yil “_30_” __08____dagi ___1__- sonli qaroriga muvofiq o'quv jarayonida foydalanish uchun tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

I	O'QUV MATERIALLAR.....	5
1	Iqtisodiyotga kirish	5
2	Iqtisodiy tizim turlari.....	12
3	Talab, taklif, bozor muvozanati	24
4	Elastiklik	33
5	Iste'molchilar tanlovi nazariyasi.....	37
6	Ishlab chiqarish va xarajatlar	40
7	Mukammal bozor va monopoliya.....	42
8	Monopolistik raqobat va oligopoliya	46
9	Bozordagi muvaffaqiyatsizliklar va samaradorlik.....	53
10	Davlatning iqtisodiy roli.....	64
11	Ish haqini aniqlash.....	71
12	Daromadlarning taqsimlanishi, tengsizlik va qashshoqlik	72
13	Makroiqtisodiyotga kirish.....	77
14	Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar	85
15	Qisqa muddatli iqtisodiy o'sish.....	92
16	Uzoq muddatli iqtisodiy o'sish modellari	96
17	Bank tizimi	102
18	Pul, inflyatsiya.....	106
19	Pul-kredit siyosati.....	110
20	Jamg'arma, investitsiya	114
21	Moliyaviy tizim.....	123
22	Davlat byudjeti va fiskal siyosati.....	126
23	Ishsizlik.....	128
24	Biznes tsikllari.....	135
25	Xalqaro savdo	138
26	Xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta kursi.....	146
	AMALIY MASHG'ULOT MATERIALLARI.....	151
	KEYSLAR BANKI.....	165
II	MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI.....	179
III	GLOSSARIY.....	189

I. O'QUV MATERIALLAR

1-mavzu. Iqtisodiyotga kirish

1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi.
2. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar)
3. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning uslublari

1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi

Iqtisodiyot fani va uning qonun-qoidalarini bilish uchun, eng avvalo, iqtisodiyot va uning vazifalari to'g'risida tasavvurga ega bo'lish lozim. Insoniyat hayoti va uning taraqqiyoti juda murakkab, ko'p qirrali va g'oyat shigal muammolarga boydir. Bu muammolar kishilarning moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, fan, madaniyat, siyosat, mafkura, axloq, davlatni boshqarish sohalaridagi va nihoyat, oiladagi va boshqa faoliyat turlarining borgan sari ko'payib, rivojlanib hamda ularning o'zgarib borishi natijasida vujudga keladi. Uzoq davrlar davomida insoniyat fikrini band qilib kelgan ayrim masalalar bugungi kunda oddiy haqiqat va oson bilish mumkin bo'lgan narsaga o'xshab ko'rinadi.

Masalan, bugun hammaga ma'lumki, kishilar yashashlari, siyosat, san'at, adabiyot, fan, ma'rifat, madaniyat, ta'lim bilan shug'ullanishlari uchun hayotiy ne'matlarni iste'mol qilishlari, kiyinishlari kerak. SHuning uchun har bir kishi, o'zining kundalik hayotida bir qancha muammolarga, ya'ni hayotiy ehtiyojlari – kiyim-keshak, oziq-ovqat, uy-ro'zg'or buyumlariga ega bo'lish, bilim olish kabi ehtiyojlar uchun zarur bo'lgan pul daromadlarini qaerdan, nima hisobiga topish kerak degan muammolarga dush keladi.

SHu muammolarni yeshish va o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida kishilar turli yo'nalishlarda, sohalarda faoliyat ko'rsatadilar. Demak, insonning turli faoliyatlari ichida eng asosiysi, insoniyatning yashashi va uning kamol topishini ta'minlaydigani moddiy va ma'naviy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishdan iborat bo'lgan iqtisodiy faoliyatdir.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molshilarga yetkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar yaxlit qilib, bir so'z bilan, iqtisodiy faoliyat deb ataladi.

Qadimda iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli uy xo'jaligi doirasida ro'y bergan. SHuning uchun qadimgi grek olimlarining (Ksenofont, Platon, Aristotel) asarlarida iqtisodiyot – uy xo'jaligi va uni yuritish qonunlari deb tushuntirilgan. Arab leksikonida «iqtisod» tejamkorlik ma'nosida tushunilgan, Chunki islom diniga oid adabiyotlarda tejamkorlikka alohida e'tibor berilgan. Lekin, hozirgi davrda iqtisodiyot keng ma'noni anglatib, faqatgina uy yoki individual xo'jalik yuritish yoki tejamkorlik ma'nosini anglatmaydi, balki **iqtisodiyot – yirik xususiy xo'jalik, jamoa xo'jaligi, hissadorlik jamiyatlari, davlat xo'jaliklaridan, moliya va bank tizimlaridan, xo'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, kontsernlr, qo'shma korxonalar, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlaridan iborat o'ta murakkab ijtimoiy tizimni anglatadi.**

Buning ustiga barcha resurslarimiz – tabiiy boyliklar, malakali ishchi kushlari, ishlab chiqarish vositalari, iste'mol tovarlari, pul mablag'lari va boshqa resurslarning barchasi cheklangan miqdordadir. Xattoki, ishlab chiqarishning bugungi darajasida insoniyat

ixtiyorida turli tabiiy boyliklarning taxminan qancha vaqtga yetishini oldindan bashorat qilish mumkin. Jumladan, insoniyat 2500 yilga kelib, barcha metall zaxiralarini sarflab bo'lishi bashorat qilinib, bunda temir rudasi 250 yilga, alyuminiy 570, mis 29, rux 23, qalayi 35, qo'rg'oshin 19 yilga yetishi taxmin qilinmoqda. Amalda hozir yashayotgan avlod ham ishlab chiqarishda qo'rg'oshin, qalayi, rux, oltin, kumush, platina, nikel, vol'fram, misdan foydalanish muammosiga dush kelmoqda. Yaqin yuz yil ichida ishlab chiqarishni energoresurslar: neft, gaz, ko'mir bilan ta'minlash muammosi ham alohida muammo bo'lib qolishi ehtimoldan holi emas¹.

Buning ustiga barcha resurslarimiz – pul mablag'lari, tabiiy boyliklar, malakali ishchi kushlari, ishlab chiqarish vositalari, iste'mol tovarlari hammasi cheklangan miqdordadir. **Ushbu cheklangan iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanib, aholining to'xtovsiz o'sib boruvshi ehtiyojlarini qondirish maqsadiga erishish, resurslar va mahsulotlarni to'g'ri taqsimlash yo'llarini topish iqtisodiyotning asosiy mazmunini tashkil etadi.**

Iqtisodiyot qamrov darajasiga qarab turlisha bo'lishi mumkin: jahon iqtisodiyoti, mamlakat iqtisodiyoti, milliy iqtisodiyot, tarmoq iqtisodiyoti, funksional iqtisodiyot, mintaqa iqtisodiyoti; korxonalar yoki firma iqtisodiyoti, oila iqtisodiyoti. Ba'zan ularni yaxlitlashtirib, makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot deb ataladi. Iqtisodiyotning bu turlari, darajalari, shakllari qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularning hammasi bir maqsadga bo'ysungan: u ham bo'lsa insoniyatning yashashi, ko'payishi va kamol topishi uchun shart-sharoit yaratib berish, turli xil hayotiy vositalarni yaratib, ularning ehtiyojlarini qondirib borishdan iboratdir. SHunday ekan, iqtisodiyot inson hayotining asosini, uning poydevorini tashkil etib, uning o'zi ham insonsiz, uning faoliyatisiz mavjud bo'lmaydi va mazmunga ham ega emas.

Inson tomonidan yaratilgan tovarlar va xizmatlarning, resurslarning harakati bo'yisha takror ishlab chiqarish quyidagi fazalar birligidan iboratdir:

- 1) ishlab chiqarish jarayoni;
- 2) ayirboshlash jarayoni;
- 3) taqsimlash jarayoni;
- 4) iste'mol qilish jarayoni.

Bularning ichida eng asosiysi va boshlang'ishi **ishlab chiqarish jarayonidir**. CHunki hamma tovar va xizmatlar xuddi shu bosqichda yaratiladi. Agar ishlab shiqarilmasa, taqsimlanadigan, ayirboshlanadigan va nihoyat, iste'mol qilinadigan narsalar bo'lmaydi.

Ikkinshi muhim faza esa **taqsimot jarayonidir**. Bu bosqichda, eng avvalo, ishlab chiqarish vositalari, kapital va ishchi kushi, tovar va xizmatlarning alohida turlari, ishlab chiqaruvchi tarmoqlar, sohalar, hududlar va nihoyat, korxonalar o'rtasida taqsimlanadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish natijasi bo'lgan tovar va xizmatlar, ularning pul holiday ko'rinishi bo'lgan daromadlar ham taqsimlanadi. Taqsimot qancha adolatli va to'g'ri bo'lsa, ishlab chiqarishning yuksalishiga shunsha ijobiy ta'sir ko'rsatadi, uni rag'batlantiradi.

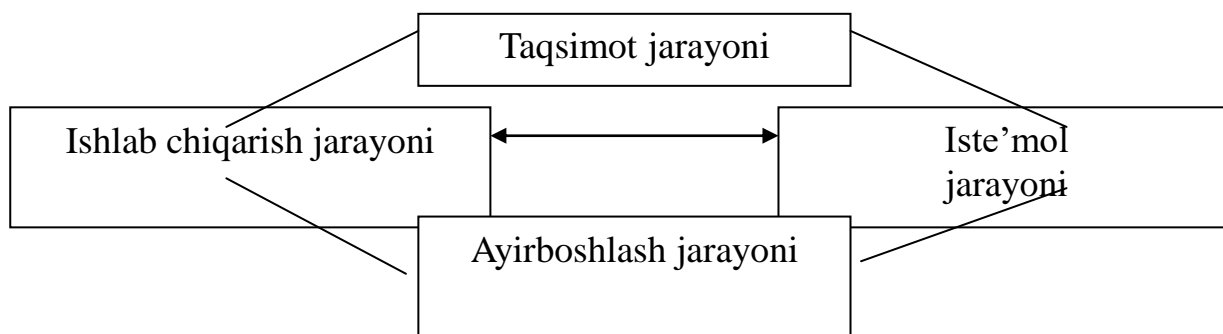
Ayirboshlash jarayoni – takror ishlab chiqarishning muhim fazasidir. Mehnat taqsimoti oqibatida ayrim guruh kishilar tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarishga, yetkazib berishga, ayrim guruhlari esa boshqa turdagi tovarlarni ishlab chiqarish, yetkazib berish bo'yisha ixtisoslashadilar. Har bir tovar turini ishlab chiqaruvchi o'z tovarini sotib, o'ziga kerakli bo'lgan boshqa tovar yoki xizmatlarni sotib oladi. Natijada turli xil yo'nalishdagi ishlab chiqaruvchilar yoki xizmat ko'rsatuvshilar o'rtasida iqtisodiy aloqa – ayirboshlash, pul orqali oldi-sotdi jarayoni sodir bo'ladi.

---

¹ Зубко Н.М. Экономическая теория. - Минск: НТЦ АПИ, 1998. 61-б.

Iqtisodiyotda takror ishlab chiqarishning oxirgi fazasi **iste'mol jarayonidir**. Bu jarayonda tovarlar va xizmatlar turli kishilar, guruhlar tomonidan iste'mol qilinib, ularning ehtiyojlarini qondiradilar. Iste'mol ikki turda bo'ladi: ishlab chiqarish iste'moli va shaxsiy iste'mol. Ishlab chiqarish iste'molida ishlab chiqarish vositalari (kapital) va ishchi kushidan foydalanilib, unumli iste'mol qilinadi. SHaxsiy iste'mol jarayonida esa iste'mol buyumlari pirovard foydalanilib, ular yo'qotiladi va o'rniga yana yangisini ishlab chiqarish zaruriyati paydo bo'ladi.

SHunday qilib, tovar va xizmatlar, resurslar harakati doimo to'xtovsiz takrorlanib turadigan jarayondir. Bu jarayonni ushbu chizmada tushunish osonroq bo'ladi.

1-chizma. Tovarlar, xizmatlar va resurslarning takror ishlab chiqarish jarayonlaridagi harakati.

Iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi – ehtiyojlarning cheksizligi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir.

Bu masalani to'g'ri tushunish uchun, eng avvalo, ehtiyoj nimaligini, uning turlarini bilish zarurdir.

Insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zarurati Iqtisodiyot fanida ehtiyoj deb ataladi.

Barcha hayotiy ehtiyojlar (iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, siyosiy ehtiyojlar) ichida ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar alohida o'rin tutadi. Bu ehtiyojlar kishilarning yashashi, mehnat qilishi va hayot keshirishi uchun moddiy ne'matlar hamda xizmatlarga zaruratdan iborat bo'ladi. SHu jihatdan olganda ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni o'z ishiga oladi. **Moddiy ehtiyojlar, bu avvalo, kishilarning o'zlariga foydali bo'lgan moddiy ne'matlarni xarid qilish va foydalanishga bo'lgan zaruratdir.** Bular iste'mol uchun zarur bo'lgan ko'plab hayotiy predmetlarni (oziq-ovqat, kiyim-keshak, turar-joy) va zeb-ziynat buyumlarini (taqinchoq, atir-upa, yengil avtomobil va h.k.) o'z ishiga oladi.

Ma'naviy ehtiyojlar kishilarning bilim va dam olish, madaniy saviyasini oshirish, malaka-mahoratga ega bo'lish, har xil xizmatlardan bahramand bo'lish kabi moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan ko'plab hayotiy zaruratlarni o'z ishiga oladi.

Ehtiyojlar yakka tarzda va birgalikda qondirilishi mumkin. Bu esa ehtiyojning tabiatiga va uni qondiruvshi obe'ktlar xususiyatiga bog'liq. SHunday buyum va xizmat turlari borki, ulardan faqat birgalikda foydalanish mumkin. Masalan, ta'lim olish binolari, kasalxonalaridan, dam olish joylaridan bahramand bo'lish, sport o'yinlari va ko'ngiloshar tomoshalarni birgalikda ko'rish kabilar shular jumlasidandir.

Jamiyat ehtiyojlariga quyidagi bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

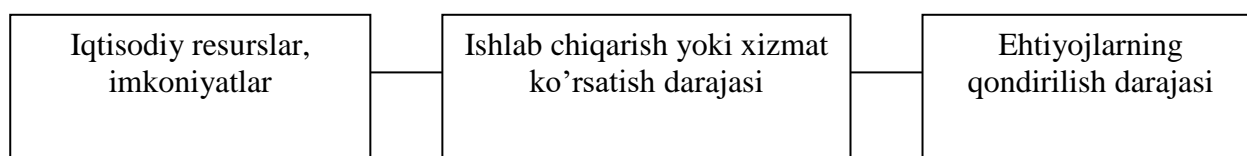
- a) jamiyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi;
- b) jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum;
- v) tabiiy-geografik sharoitlar;
- g) tarixiy-milliy an'analar va urf-odatlar;
- d) aholi sonining o'sishi, uning tarkibidagi o'zgarishlar;
- e) xalqaro, davlatlar, millatlar va mintaqalar o'rtasidagi aloqalar.

Ijtimoiy-iqtisodiy, shu jumladan, moddiy ehtiyojlarni to'liq qondirish mumkin emas. Jamiyatda har bir ma'lum davrda ko'plab qondirilmagan ehtiyojlar bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan yangi buyumlarning paydo bo'lishi, keng reklamaning ta'siri va savdoning rag'batlantirishi natijasida ehtiyojlar o'zgaradi va ko'payib boradi. SHunday ekan, jamiyatning, ya'ni uni tashkil qiluvshi shaxslar, muassasa va korxonalar ehtiyojlarining cheksizligi, ularning to'xtovsiz yangilanib va o'sib borishi tabiiy bo'lib, uni o'ziga xos qonun orqali ifodalash mumkin. **Ehtiyojlarning miqdoran o'sib, sifat jihatidan takomillashib borishi ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni deyiladi.** Bu qonun ishlab chiqarish bilan ehtiyojlar o'rtasidagi uzviy, to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni aks ettiradi.

Ehtiyojlarning o'zi ham bir-birini taqozo qiladi. Bir ehtiyoj o'z orqasidan boshqa bir ehtiyojni keltirib chiqaradi. Masalan, kompyuter texnikasiga ehtiyojning paydo bo'lishi, o'z navbatida uni ishlatishni o'rganish, unga xizmat ko'rsatish, dastur tuzish kabi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi.

Ehtiyojlarning o'sib borishi, uni qondirish vositalari darajasi bilan chegaralanadi. CHunki ehtiyojlar cheksiz o'zgargani holda uni ta'minlash uchun kerak bo'ladigan iqtisodiy resurslar cheklangan bo'ladi. **Iqtisodiy resurslar deganda jamiyat, mamlakat, ayrim korxonalar va firma, oila ixtiyorida to'planib, ayni vaqtda mavjud bo'lgan, tovar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ularni iste'molshiga yetkazib berishda va iste'mol jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan imkoniyatlar, qo'r-qutlar va manbalar tushuniladi.** Tabiiy resurslar (er, suv, o'rmon, yer osti boyliklari), ishchi kushi resurslari, moddiy resurslar (binolar, stanoklar, mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, qurilmalar, sotishga tayyor tovarlar, ularning qo'r-qutlari, pul mablag'lari va boshqalari) ana shular jumlasidandir. Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarish omillaridan farqi shundaki, ularga ishlab chiqarishda qatnashadigan ishchi kushi, tabiiy resurslar va ishlab chiqarish vositalaridan tashqari hamma moddiy resurslar, tovar va pul resurslari ham kiradi.

Resurslarning cheklanganligi ehtiyojni qondirishning muhim yo'li bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklab qo'yadi. Bu imkoniyatlar darajasi doimo bir xil bo'lib turmaydi, balki yangi texnikalar va texnologiyalarning yaratilishi va ishga solinishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uning chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish va ehtiyojlarni qondirish darajasi o'rtasidagi doimiy va mustahkam aloqadorlikni quyidagisha ifodalash mumkin:

2-chizma. Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirilish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini va binobarin ehtiyojlarni qondirishning darajasini oshirish zarurligi iqtisodiyot oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi.

1. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng zarur va tejamli turlarini) tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish.

2. Mavjud resurslarning har bir birligidan tejab-tergab, samarali foydalanish.

3. Fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xom-ashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslar unumdorligining oshishiga erishish.

Bu muammolarni hal qilish zaruriyati kishilardan shuqur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishni taqozo qiladi.

3. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar)

Iqtisodiyot fani iqtisodiy munosabatlarda amal qiladigan iqtisodiy qonunlarni ham o'rganadi.

Iqtisodiy qonunlar iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalarini, ularning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy qonunlar ob'ektiv xususiyatga ega bo'lib, ularning kelib chiqishi, amal qilishi, rivojlanishi va barham topishi alohida kishilarning ongiga, ularning hohish-irodasiga bog'liq emas.

«Iqtisodiyot» fani iqtisodiy qonunlarni quyidagi guruhlariga turkumlaydi:

1. Umumiy iqtisodiy qonunlar - kishilik jamiyati rivojlanishining barcha bosqichlarida amal qiladi. Masalan, vaqtni tejash qonuni, ehtiyojlarning tez o'sib borish qonuni, takror ishlab chiqarish qonuni, ishlab chiqarish munosabatlarining ishlab chiqaruvchi kushlar xususiyati va rivojlanish darajasi mos kelishi qonuni va boshqalar.

2. Xususiy yoki davriy iqtisodiy qonunlar - insoniyat jamiyati taraqqiyotining ma'lum bosqichlarida amal qiladi. Masalan, talab qonuni, taklif qonuni va qiymat qonuni.

3. Maxsus, o'ziga xos iqtisodiy qonunlar - alohida olingan iqtisodiy tizim sharoitida amal qiladi. Masalan, qo'shimsha qiymat qonuni.

Iqtisodiy qonunlar bilan bir qatorda Iqtisodiyot fani iqtisodiy jarayonlarining alohida tomonlarini tavsiflaydigan iqtisodiy kategoriyalarni (ilmiy tushunchalarni) ham ta'riflab, ularning mazmunini oshib beradi.

Iqtisodiy kategoriyalar – doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushunchadir.

Iqtisodiy kategoriyalar (ilmiy tushunchalar) kishilar tomonidan o'ylab topilmagan balki, real iqtisodiy hodisalarni ifoda etadigan ilmiy tushuncha bo'lib, ilmiy fikrlash mahsulidir. Masalan, bozor, kapital, ishchi kushi, iqtisodiy muvozanat, moliya, kredit va boshqalar shular jumlasidandir. Iqtisodiy qonunlar bilan iqtisodiy kategoriyalarning farqi shundaki, birinshisi iqtisodiyotning turli bo'g'inlari, sohalari, bo'laklari orasidagi bog'liqlikni, ularning biri o'zgarsa, albatta ikkinshisi ham o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi. Iqtisodiy kategoriya – ilmiy tushunchalar esa, iqtisodiy hodisalarning bir tomonini, uning mazmunini ifoda etadi. Masalan, narx, talab degan tushunchalar orqali biz eng avvalo bu tushunchalarning iqtisodiy mazmunini tushunib olamiz. Talab qonuni orqali esa, talab hajmi bilan narx o'rtasidagi aloqadorlikni bilib olamiz.

Umuman olganda, iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi. Ular birgalikda iqtisodiy taraqqiyot jarayonlarini aks ettiradi.

4. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning uslublari

Haqiqiy fanning amalda vujudga kelishi faqatgina tadqiqot predmetining shakllanishi bilan emas, shu bilan birga uning bilish usulining qaror topishi bilan ham bog'liqdir. **Uslubiyat – bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalari va aniq hadislaridir.** Bu ob'ektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o'z ishiga oluvshi bir butun ta'limotdir. Uslubiyat umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib shiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi. SHuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo'ladi.

Dialektik usul qoidalari ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiyotda qo'llaniladigan bu tamoyillar quyidagilardir:

1. Iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog'liqlikda, ziddiyatda, o'zaro ta'sir qilib turadigan turli bo'g'inlardan, bo'laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o'zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo'ladi.

2. Iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo'q bo'lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini zamon va makonda o'rganish.

3. Iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgasha, quyidan yuqorigasha rivojlanishda, deb qarash. Bu yerda son jihatidan o'zgarishlar to'plana borib, sifat jihatidan o'zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur.

4. Ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning manbai deb yondashish.

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag'lari kabi omillarga tayangan holda keshadi, bu omillar o'zaro chambarchas bog'liq hamda ziddiyatda bo'ladi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o'zgarib turadi, turli davrlarda turlisha ijtimoiy shaklga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektika qoidalarini qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi.

SHu bilan birga, Iqtisodiyot fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraktsiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraktsiya kushi ishga solinadi.

Ilmiy abstraktsiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan shetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Tahlil – bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish. Tadqiqotshi voqea-hodisaning mohiyatini shuqur anglashi, u haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning ichki tarkibiy qismlariga kirib borishi zarur. Bu esa tadqiqot ob'ektini alohida tarkibiy qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, biz O'zbekistondagi iqtisodiy o'sish sur'ati 2007 yilda oldingi yilga nisbatan 9,5 foizni tashkil etganini bilamiz. Bunday o'sish sur'atiga nimalar hisobiga erishilganini aniq tasavvur qilish uchun esa faqat tahliliy jarayonlar orqali erishamiz. Ya'ni, yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar, mulkshilik shakllari,

tarmoqlar va mintaqalar bo'yisha tarkibiy qismlarini alohida ajratib olish va ularni o'rganish orqali o'sish sur'atining manba va omillari to'g'risida to'g'ri xulosa chiqara olamiz.

Sintez – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunisha tasvirlab beriladi.

Iqtisodiy fanlarda ko'pincha sintezdan aniq iqtisodiy ko'rsatkishlarni umumlashtirish orqali yaxlit xulosa chiqarish jarayonida foydalaniladi. Masalan, korxonalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali tarmoq va sohalar, tarmoq va sohalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali esa – milliy iqtisodiyotga baho berish, uning umumiy natijalarini aniqlash mumkin. SHu bilan birga, sintez usuli iqtisodiyot fanida ko'plab iqtisodiy ta'limot va nazariyalarning ilmiy asosga ega bo'lgan, to'g'ri va muhim jihatlarini ajratib olgan holda, ularni umumlashtirish orqali yangi g'oya va nazariyalarni hosil qilish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir. Jumladan, narxning ilmiy asosini oshib berishda A.Marshallning qiymatning turli nazariyalarini sintez qilish usulidan foydalanganligi buning yaqqol dalilidir.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Iqtisodiyotda tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtai-nazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. CHunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtai-nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog'lanishlar bo'yisha ham tahlil qilinadi.

Foydalanilayotgan usullar ichida **eksperiment** ma'lum o'rin egallaydi, iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida eksperiment alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish, ya'ni ilmiy tajriba, eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi.

Makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiqtisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ish bo'g'ini bo'lmish korxonalar va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy sub'ektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, narxtashkil topishining, ish haqi to'lashning, talab va taklif tarkib topishining shakl va mexanizmlarini o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makromutanosiblikni ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotning to'laligisha faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, bahoning umumiy darajasi, inflyatsiya, ishchi kushining ish bilan bandligi masalalari bu tahlil ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Induktsiya va deduktsiya biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usulidir. **Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induktsiya, aksinsha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduktsiya deb ataladi.**

Iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil qilishda **ikki tomonlama yondashuv usuli.** Bunda barcha iqtisodiy jarayonlar qiymat va naflilik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va xulosa shiqariladi. Aks holda bir tomonlamalikka yo'l qo'yilib, yanglish tasavvurga va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.²

---

² Bu usulning nazariy va amaliy ahamiyati prof.SH.SHodmonov, dots. G.Baubekova tomonidan chiqarilgan «Инновационные методы в преподавании экономической теории» kitobida batafsil bayon etilgan.

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda **taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan** keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir. Grafiklar nazariya modellarini ifodalashda vositashi bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvshi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

Bu usullar yordamida iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o'zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo'ladi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Iqtisodiyot tushunchasi va uning bosh masalasi nima?
2. Ehtiyoj nima? Uning qanday turlarini bilasiz?
3. Iqtisodiy resurs tushunchasiga va uning turlariga ta'rif bering.
4. Nima uchun hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va yetkazib berish insonning turli xil faoliyatlari ichida eng asosiylari hisoblanadi?
5. Iqtisodiy qonunlar nima va ularning qanday turlari mavjud?
6. Iqtisodiy qonunlarning iqtisodiy kategoriyalardan farqi nimada namoyon bo'ladi?
7. Iqtisodiyotni o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?
8. Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil o'rtasidagi farq nimadan iborat?

2-mavzu. Iqtisodiy tizim turlari

Reja:

1. **Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlisha yondashuvlar**
2. **Iqtisodiy tizimlar va ularning turli modellari**
3. **Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari**
4. **Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari**

1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlisha yondashuvlar

Kishilik jamiyati ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kushlarning o'zaro birligi va ziddiyati asosida taraqqiy etib borib, uning turli bosqichlariga o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlar muvofiq keladi. Insoniyat taraqqiyoti bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlarni o'rganish iqtisodiy jarayonlarni, ularni o'zgaruvshan ekanligini bilishda muhim ahamiyatga egadir.

Taraqqiyot bosqichlarini bilishda turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tarixiy-formatsion yondashuv;
- madaniylashish (tsivilizatsiya) darajasi jihatdan yondashuv;
- texnika va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondashuv;
- sotsial-iqtisodiy shakllar o'zgarishi jihatidan yondashuv.

Ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga **tarixiy-formatsion yondashuvda** ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilishga e'tibor berilgan.

Ishlab chiqarish usuli ishlab chiqaruvchi kushlar va ishlab chiqarish (iqtisodiy) munosabatlarining birligidan iborat. Ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy omillari, ya'ni ishchi kushi bilan ishlab chiqarish vositalari birgalikda jamiyatning **ishlab chiqaruvchi kushlarini** tashkil qiladi. Boshqasha aytganda, **ishlab chiqaruvchi kushlar – bu ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar bilan tabiat o'rtasidagi bog'lanishni amalga**

oshiruvshi shaxsiy va texnik-buyumlashgan elementlar tizimidan iborat. Ishlab chiqaruvchi kushlarning rivojlanish darajasi ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim mezoni va umumiy ko'rsatkichidir.

Odamlar ishlab chiqarish jarayonida faqat tabiat ashyolari va boshqa moddiy ashyolar bilan emas, shu bilan birga o'zaro bir-biri bilan ham munosabatlarda bo'ladilar, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlariga kirishadilar. Bunda ishlab chiqarishda tarkib topadigan tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bir-biridan farq qiladi. Tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarishni tashkil qilish jarayonida vujudga keladi. Mazkur munosabatlar kishilar o'rtasidagi aloqalar sifatida namoyon bo'lib, shu bilan birga ishlab chiqarish holatini bevosita tavsiflaydi, ishlab chiqaruvchi kushlar taraqqiyoti muayyan bosqichlarining xususiyatlarini va ularning ijtimoiy uyg'unlashuvini aks ettiradi. Bu masalan, mehnat taqsimoti, uni ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash, ishlab chiqarishning to'planishi va uyg'unlashtirilichidir.

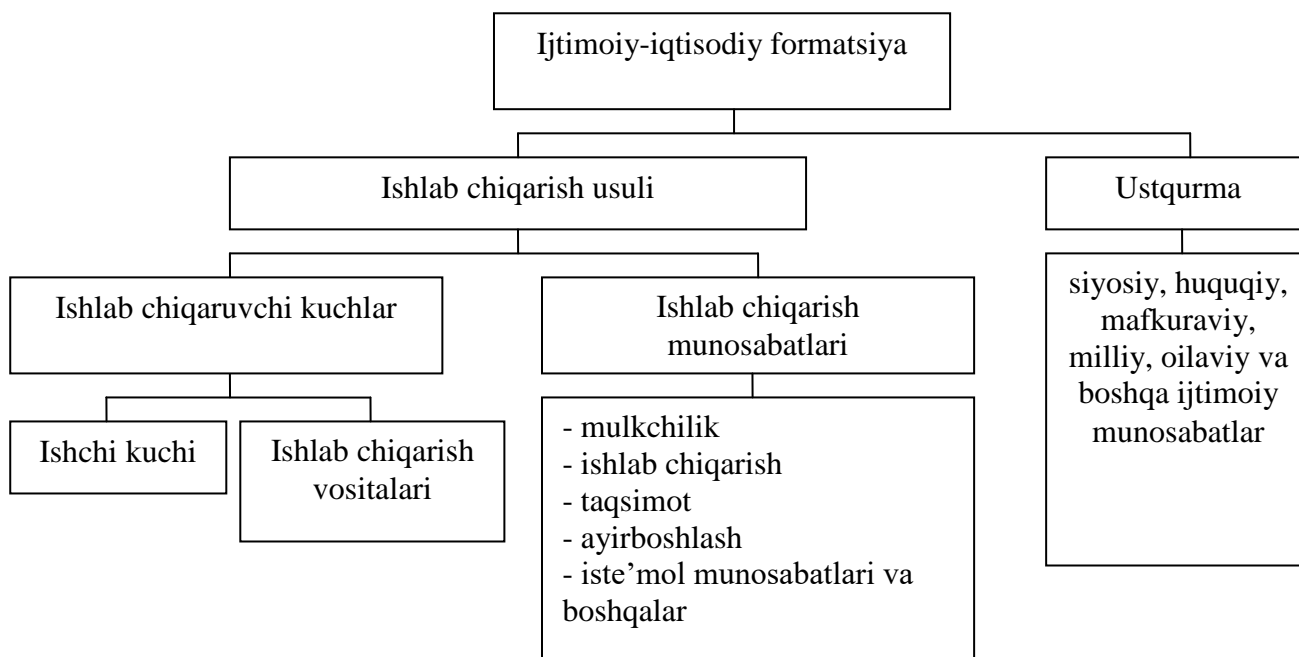
Ishlab chiqarish har doim muayyan ijtimoiy shaklga ega bo'ladi. Bu ijtimoiy shakl ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi, ularning mohiyati va asosini ishlab chiqarish vositalariga mulkshilik munosabatlari tashkil etadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar – bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir. Ular takror ishlab chiqarish munosabatlari yoki iqtisodiy munosabatlar deb ham ataladi.

Ishlab chiqaruvchi kushlar rivojining muayyan darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining u yoki bu turini taqozo qiladi. **Muayyan taraqqiyot darajasidagi ishlab chiqaruvchi kushlar va ishlab chiqarish munosabatlari muayyan turining birligi va o'zaro ta'siri ishlab chiqarish usulini tashkil etadi.**

Ishlab chiqarish munosabatlari faqat ishlab chiqaruvchi kushlar bilangina o'zaro aloqada bo'lib qolmaydi. Ular bir vaqtda bazis ham hisoblanib, uning ustida ishlab chiqarish munosabatlarining ushbu tizimiga xos bo'lgan alohida siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, milliy, oilaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlar hamda tartibotlarning alohida turlari qad ko'taradi. Ana shularning yig'indisi jamiyatning ustqurmasini tashkil etadi. Siyosat, huquq, ahloq va ustqurmaning boshqa elementlari ham faol rol o'ynaydi, o'zlarini vujudga keltirgan ishlab chiqarish munosabatlariga, ular orqali esa jamiyatning ishlab chiqaruvchi kushlariga ham aks ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurmasi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani tashkil etadi (1-chizma).

1-chizma. Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning tarkibiy tuzilishi.

Bu yerda ikki holatga e'tibor berish muhim. Birinshidan, ishlab chiqarish munosabatlari mustaqil, alohida tizimni tashkil qilmaydi. Ular ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ham, shuningdek ustqurma bilan ham har doim o'zaro ta'sirda bo'ladi. Ikkinshidan, turli formatsiyalarda o'ziga xos ishlab chiqarish munosabatlari amal qiladi va bu esa har bir formatsiyaga mos keluvshi ishlab chiqarish usulini belgilab beradi.

Insoniyat jamiyati tarixida bir-biri bilan izshil almashinib turgan qator ishlab chiqarish usullari va shunga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar ajralib turadi.

Ishlab chiqarish usullari almashinishining klassik namunasi Yevropada namoyish qilingan deb hisoblanadi. Yevropa hududida bir-biri bilan almashinib, ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal va kapitalistik munosabatlar izshil tarkib topdi. Boshqa qit'alarga kelganda esa, bu yerda kapitalizm gashga bo'lgan davrda mana shu marralarning hammasi aniqroq qayd etilgan. Osiyo, Afrika, Avstraliyada Yevropa mustamlakashiligining ta'siri seziladi. Adabiyotlarda Osiyosha ishlab chiqarish usuli deb atalmish usul haqida ham qayd qilinadi. Bu usulning shakllanichida mamlakatlarning katta turkumiga xos bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining sug'orish tizimlarini markazlashtirilgan tarzda tartibga solib turish va davlatning ana shu sharoitlarda alohida roli bilan bog'liq sifat xususiyatlari aks etadi.

Iqtisodiy fanda ijtimoiy taraqqiyotni **tsivilizatsiyaning tarixiy rivojlanish tiplari** natijasi sifatida o'rganish ham muhim o'rin tutadi.

«TSivilizatsiya» so'zi lotinshada fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga frantsuz faylasuflari tomonidan nisbatan yaqin vaqt – ikki asr oldin kiritilgan bo'lib, tafakkur va erkinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarni tavsiflash uchun qo'llanilgan. Umuman olganda tsivilizatsiya rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning oqilona tashkil etilgan tuzumi sifatida talqin etiladi.

Jamiyat taraqqiyotini tsivilizatsiya nuqtai-nazaridan o'rganishda tsivilizatsiyalarning almashuvi nazariyasi muhim o'rin tutadi. Bu nazariya tarafdorlari quyidagi 7 ta bosqichdan iborat tsivilizatsiyani ajratib ko'rsatadilar:

- 1) davomiylik muddati 30-35 asrni o'z ishiga olgan neolit davri;
- 2) davomiylik muddati 20-23 asrni o'z ishiga olgan sharqiy quldorlik davri (bronza asri);
- 3) davomiylik muddati 12-13 asrni o'z ishiga olgan antik davr (temir asri);
- 4) davomiylik muddati 7 asrni o'z ishiga olgan erta feodal davri;
- 5) davomiylik muddati 4,5 asrni o'z ishiga olgan industrilashishdan oldingi davr;
- 6) davomiylik muddati 2,5 asrni o'z ishiga olgan industrial davri;
- 7) davomiylik muddati 1,3 asrni o'z ishiga olgan yuqori industrilashish davri.³

Bu qayd qilingan bosqichlardan ko'rinib turibdiki, ushbu nazariyada turli qarashlar va yondashuvlarni aralashtirish holatiga yo'l qo'yilib, jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini ajratishning aniq bir mezonini yoki belgisi mavjud emas.

Jamiyat taraqqiyoti bosqichlariga **texnologik yondashuv** ham ma'lum bir oqim xisoblanadi. Ular jamiyat tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y berayotgan o'zgarishlar ko'lamini va tavsifini yaxshiroq tushunib olish uchun ishlab chiqarishning turli texnologik usullarini tahlil etish, mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanish tarixiga murojaat qilish zarur deb hisoblaydilar.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish bilan birgalikda ishlab chiqarishning texnologik usuli deyiladi.

Ular o'rtasidagi chegaralarni jamiyat taraqqiyoti tarixining yirik bosqichlari ajratib turadi. Bir texnologik ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tish asosan mehnat vositalarining tavsifidagi o'zgarishlar, fan va texnika taraqqiyoti bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish texnologik usullarining dastlabki ushta bosqichlari alohida farqlanadi. Bular oddiy kooperatsiya, manufaktura va mashinalashgan ishlab chiqarish. **Oddiy kooperatsiya – bu bir xil ishni yoki xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushishi, birgalashib ma'lum tartib asosida ishlaydigan kishilar guruhidir.** Kooperatsiyaning yakka tartibdagi hunarmandshilik ishlab chiqarishiga nisbatan afzalliklari quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

- 1) ko'plab ishchilarning birgalikdagi mehnati ishchi kushidagi alohida tafovutlarning yo'qolishiga, ularning sifat jihatidan bir xildalashuviga olib keldi;
- 2) bino va inshootlardan birgalikda foydalanish natijasida yoqilg'i, yoritish va boshqa shu kabi xarajatlarning kam sarflanishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvshi ishlab chiqarish vositalarining tejalishiga olib keldi;
- 3) birgalikdagi mehnat bellashuvini keltirib shiqarib, mehnat unumdorligini oshirdi.

Manufaktura – bu mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiyadir. Manufaktura davrida ishlab chiqarishning umumlashuv jarayoni davom etadi. Yalpi ishchi kushi tarkib topadi, har bir ayrim xodim esa yalpi ishchi kushining tarkibiy qismiga aylanadi. Bunda oddiy kooperatsiyadagidek qo'l mehnatiga va qo'l mehnatiga asoslangan qurolga tayanadi.

Manufaktura ixtisoslashtirilgan qurol va asboblarning vujudga keltirib hamda ishchini tor operatsiyalarni bajarishga bog'lab, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga o'tish uchun

³ Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 55-б.

zarur shart-sharoit tayyorlaydi. Bu davrda ishlab chiqarishni tashkil etish, mehnatning mazmuni va tavsifida, ishlab chiqarishning butun texnologik usulida, iqtisodiy munosabatlarda va butun ijtimoiy hayotda ham tub o'zgarishlar ro'y beradi. XVIII asrning so'nggi 30 yili ichida boshlangan sanoat revolyutsiyasi natijasida **yirik mashinalashgan ishlab chiqarish** vujudga keldi.

Yirik mashinalashgan ishlab chiqarish mehnat taqsimoti hamda mashinali mehnatga asoslangan kooperatsiyadir. Fabrika ichidagi mehnat taqsimoti tamomila mashinalarning vazifalari bilan belgilanadi.

Fan-texnika, texnologiya va axborot tizimidagi o'zgarishlarga qarab R.Aron, Dj. Gelbreyt, U.Rostou va boshqa olimlar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini ush bosqichga: industrlashgangungasha bo'lgan jamiyat, industrlashgan jamiyat, yuqori industrlashgan yoki axborotlashgan jamiyatlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadilar.

Bunda ular industrlashgangungasha bo'lgan jamiyatning asosiy belgilari sifatida: a) aholining asosan qishloq xo'jaligi bilan bandligi; b) qo'l mehnatining hukmronligi; v) mehnat taqsimotining juda sayozligi (dehqonshilik, shorvashilik, xunarmandshilik, savdo, boshqaruv va boshqalar); g) natural xo'jalikning hukmronligini ko'rsatadi.

Jamiyat taraqqiyotining ikkinshi muhim bosqichi industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari deb: a) ishlab chiqarishning mashinalashganligi; b) sanoatning fan-texnika yutuqlari asosida rivojlanishi, unda ishchilar sonining ko'payishi; v) shahar aholisining qishloq aholisiga qaraganda ko'payishi va boshqalar.

Taraqqiyotning ushinshi muhim bosqichi yuqori darajada industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari: a) xizmat ko'rsatish sohasining yuksak darajada rivojlanishi; b) ishchi kushining asosiy qismi (60-70%) shu sohada band bo'lishi; v) fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kushga aylanishi, fan xodimlarining va malakali mutaxassislar rolining oshishi; g) iqtisodiyotning hamma sohalarida va kundalik hayotda axborot va hisoblash texnikalarining keng qo'llanilishi; d) tovarlar va xizmatlar sifatiga putur yetkazmasdan iqtisodiy resurslarning hamma turlarini tejash imkonini beradigan yangi texnika va texnologiyalarning keng qo'llanilishi va boshqalar.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, texnika va texnologiyadagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotida asosiy rol ni o'ynaydi va tashkiliy, boshqaruv tizimlarining, ishchi-xizmatshilar tarkibining o'zgarishiga, mehnat unumdorligining o'sishiga olib keladi. Lekin bu texnik o'zgarishlarga qarab bir tomonlama yondashuv bilan jamiyat taraqqiyoti qonunlarini aniqlab bo'lmaydi. Ayniqsa, iqtisodiy tizimlar va ularning xarakterini bilishda ham texnik ham ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning birgalikda olib, ularning o'zaro bir-biriga ta'sirini va shu dialektik aloqadorlik va ta'sir natijasida sodir bo'ladigan taraqqiyot qonunlarini o'rganish zarurdir.

Jamiyat taraqqiyotiga, jumladan texnika va texnologiyaning rivojiga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning kushli ta'sirini shunda ko'rish mumkinki, bir nasha ming yillab rivojlanmay yotgan texnika va texnologiya taraqqiyoti tovar xo'jaligi va bozorning vujudga kelishi bilan gurkirab o'sib ketdi.

Texnika taraqqiyotining hamma bosqichlari ya'ni oddiy kooperatsiya, manufaktura, mashinalashgan ya'ni industrlashgan ishlab chiqarish, yuqori darajadagi industrlashgan, axborotlashgan jamiyat bosqichlari keyingi 250-300 yilga, ya'ni tovar xo'jaligi rivoj topgan davrga to'g'ri keladi. SHuning uchun ham keyingi paytda ko'pgina iqtisodshilar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini iqtisodiy tizimlarga bo'lib o'rganadilar.

2. Iqtisodiy tizimlar va ularning turli modellari

Har bir davrda va makonda amal qilayotgan iqtisodiy munosabatlar majmuasi – iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikda iqtisodiy tizimni tashkil qiladi.

Iqtisodiy nazariyada ko'pincha iqtisodiy tizim tushunchasini ishlab chiqaruvchi kushlarning rivojlanish darajasi bilan bog'lab turkumlashga harakat qilinadi. SHu asosda dunyodagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy tizimining ushta nusxasiga kiritiladi: an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti tizimlari.

An'anaviy iqtisodiyot – deyarli hamma mamlakatlar bosib o'tgan tarixiy tizimdir. U hozirgi davrda ham ko'plab iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ularda urf-odatlar, udumlarga, an'analarga asoslangan iqtisodiy jarayonlarga amal qiladi. Ularda natural yoki mayda tovar xo'jaligi hukmron bo'ladi. Bu yerda ishlab chiqarish, ayirboshlash, daromadlarni taqsimlash vaqti-vaqti bilan o'rnatiladigan urf-odatlariga asoslanadi. Merosxo'rlik va sulola (tabaqa) shaxslarning iqtisodiy rovida hukmronlik qiladi, ijtimoiy-iqtisodiy turg'unlik aniq ifodalanadi. Texnika taraqqiyoti va yangiliklarni joriy qilish keskin cheklangan, CHunki ular an'analar bilan ziddiyatli hisoblanadi va ijtimoiy tuzum barqarorligiga xavf tug'diradi. Iqtisodiy faoliyatga nisbatan diniy va madaniy tartiblar birlamshi hisoblanadi.

Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki iqtisod muammosini hal qilishning bir xil va umum tan olingan yeshimi mavjud emas. Xar xil madaniyat va tarixiy o'tmish, har xil urf-odat va an'analar, qarama-qarshi mafkuraviy qarashlarga ega bo'lgan turli jamiyatlar aniq iqtisodiy muammolarni hal qilish uchun turli xil tartiblardan foydalanadi.

Bozor iqtisodiyotiga qarama-qarshi tizim **ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti** hisoblanadi. Bu tizim amalda barcha moddiy resurslarga ijtimoiy aniqrog'i davlat mulkshiligining hukmronligi va ma'muriy organlar tomonidan iqtisodiy qarorlarning markazlashgan tartibda qabul qilinishi bilan xarakterlanadi. Foydalanadigan resurslarning hajmi, mahsulotning tarkibi va taqsimlanishi, ishlab chiqarishni tashkil qilish kabilarga tegishli barcha muhim qarorlar markaziy boshqarish organlari tomonidan qabul qilinadi.

Iqtisodiy taraqqiyotda muhim bosqich hisoblangan tizim **bozor iqtisodiyoti tizimidir.**

Bozor iqtisodiyoti tizimi asosan ikki bosqichga egadir. Birinshisi erkin raqobatga asoslangan klassik bozor iqtisodiyoti bo'lib, ba'zi adabiyotlarda uni sof kapitalizm deb ham yuritiladi. Ikkinshisi esa hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti bo'lib, uni aralash iqtisodiyot tizimi deb ham yuritiladi.

Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti resurslarga xususiy mulkshilik, iqtisodiy faoliyatda va tadbirkorlikda erkinlik, iqtisodiy jarayonlarni tartiblashda va uyg'unlashtirishda bozor mexanizmidan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bunday tizimda uning ham bir qatnashshisining xulq-atvori shaxsiy manfaatiga asoslanadi, har bir iqtisodiy birlik, alohida qabul qilingan qarorlar asosida, o'zlarining daromadlarini eng yuqori darajada yetkazishga intiladi. Bozor tizimi yordamida alohida qabul qilingan qarorlar uyg'unlashtiriladi. Raqobat sharoitida tovarlar (xizmatlarning) ishlab shiqarilishi, resurslarning taklif qilinishi shuni bildiradiki, har bir mahsulot va resurslarning ko'plab mustaqil harakat qiluvshi xaridor va sotuvshilari mavjud bo'ladi. Bu yerda iqtisodiy jarayonlarga davlatning aralashuvi cheklangan tavsifga ega bo'ladi. SHu sababli davlatning roli, xususiy mulkni himoya qilish va erkin bozorning amal qilinishi yengillashtiruvshi ishonshli huquqiy tartiblar o'rnatishdan iboratdir.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti. Hozirgi davrda real hayotda bozor iqtisodiyoti sof bozor mexanizmi va rejali iqtisodiyot unsurlarini mujassamlashtiradi. Mulkshtilikning har xil

shakllari, tadbirkorlikning turli yo'nalishlari mavjud bo'ladi, unda rejalashtirish, prognozlash, aholini sotsial himoyalash kushayadi. Masalan, AQSH iqtisodiyoti hozirgi davrda oldingi erkin bozor iqtisodiyotdan sezilarli farq qiladi. Bu farqlar quyidagilarda ko'rinadi.

Birinshidan, mulkning bir qismi davlat qo'lida bo'lib, u iqtisodiyotda faol rolni o'ynaydi. Bu iqtisodiyotning barqarorligi va o'sishi uchun sharoit yaratishda, bozor tizimi yetarli darajada ishlab shiqarmaydigan yoki umuman yetkazib bermaydigan ayrim tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlashda, daromadlar taqsimlanishini o'zgartirishda va shu kabilarda namoyon bo'ladi. Ikkinshidan, sof kapitalizmdan farq qilib amerika iqtisodiyotiga yirik korporatsiyalar va kushli kasaba uyushmalari shaklidagi qudratli iqtisodiy tashkilotlar mavjud.

Bu yerda, shuni alohida ta'kidlash lozimki, xususiy mulkshilik va bozor tizimiga suyanish, ijtimoiy mulkshilik va markazdan rejalashtirish har doim ham bir vaqtda mavjud bo'lmasligi mumkin. Masalan, sobiq millatshi Germaniya iqtisodiyoti avtoritar kapitalizm deb atalgan, chunki mulkshilik xususiy bo'lib qolsada, mamlakat iqtisodiyoti qattiq nazorat ostiga olingan va markazdan boshqarilgan. Buning teskarisi, bozor sotsializmi deb atalgan sobiq sotsialistik Yugoslaviya iqtisodiyotida resurslarga ijtimoiy mulkshilik xos bo'lgan va bir vaqtda iqtisodiy faoliyatni tashkil qilish va boshqarishda erkin bozor asosida olib borilgan. SHvetsiya iqtisodiyotida ham 90%dan ortiq xo'jalik faoliyati xususiy firmalarda to'plangan bo'lsada, davlat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va daromadlarni qayta taqsimlashda faol qatnashadi. Hozirgi vaqtda Xitoy Xalq Respublikasida davlatning markazlashgan holda iqtisodiyotga aralashuvi va rejalashtirish tizimi saqlanib qolgan holda bozor mexanizmlari muvaffaqiyat bilan qo'llanilib, barqaror va tez sur'atlar bilan iqtisodiy o'sishga erishmoqda.

3. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari

Bozor iqtisodiyotining amal qilish mexanizmi ko'plab asrlar davomida tarkib topib, shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko'pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi shu bilan izohlanadiki, uzoq davrli iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy klassik qoidalari saqlanib qoldi.

Oldingi mavzuda aytganimizdek, xususiy mulkshilikning paydo bo'lishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo'lishing umumiy sharoiti hisoblanadi. Xususiy mulkshilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo'jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'z-o'zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste'molning bozorga oid xususiyatini ko'zda tutadi. Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishi uchun muhim shartlardan biri, ishlab chiqarishning mustaqilligi, tadbirkorlikning erkinligi, resurslarning erkin almashinuvidan iborat.

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlariga asoslanadi, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Hozirgi zamon iqtisodiy nazariyalarida bozor iqtisodiyoti deganda bozor xo'jaligi sub'ektlari iqtisodiy hatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar-pul mexanizmi orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashuvi deb baho beradilar. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning hamma bosqichlarini ishlab chiqarish,

ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha sub'ektlarini qamrab oladi.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, yollanma ishchilar ham, pirovard iste'molshilar, ssuda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha **asosiy sub'ektlari** ushta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat.

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat qiluvshi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvshilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvshi iqtisodiyotning birlamshi bo'g'inlaridir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni yetkazib beradi.

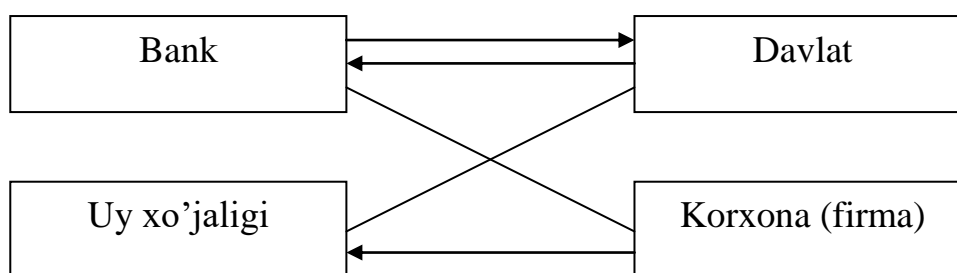
Davlat – foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan, har xil byudjet tashkilotlari va muassasalari sifatida namoyon bo'ladi.

SHuningdek, ba'zi darslik va o'quv qo'llanmalarda bozor iqtisodiyotining yana bir alohida, mustaqil sub'ekti sifatida banklar ajratib ko'rsatiladi.⁴

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvshi moliya-kredit muassasasi.

SHunday qilib, yuqorida keltirib o'tilgan bozor iqtisodiyoti sub'ektlarining o'zaro ta'siri va aloqasini quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (1-chizma).

Har qanday bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi asosan to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: narx, talab va taklif hamda raqobat.

1-chizma. Bozor xo'jaligi sub'ektlari o'zaro aloqasining umumiy modeli.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

- turli shakllardagi mulkshilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkshilikning ustun turishi;
- tadbirkorlik va tanlov erkinligi;
- raqobat kurashning mavjudligi;

⁴ Ekonomicheskaya teoriya (politekonomiya): Uchebnik/ Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, akad. G.P.Juravlevoy. – 4-e izd. – M.: INFRA-M, 2004, s.78-79.; Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma./Akad. M.SHarifxo'jaevning ilmiy tahriri ostida. – T.: «O'qituvchi», 2002, 74-b.

- davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;
- korxonalar va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining tarixan tarkib topgan ikki turini ajratish zarur. Birinshisi **klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti** deb atalib, uzoq vaqt davomida shakllanib, g'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. Uning asosiy belgilari: a) xususiy mulkshilikka asoslangan holda iqtisodiy faoliyat yuritish; b) kapital va ishlab chiqarishning korxonalar miqyosida umumlashganligi; v) tadbirkorlar, ishchilar, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilarning shaxsiy erkinligi; g) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; d) iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; ye) aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kushayishi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinshi ko'rinishi **hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti** deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

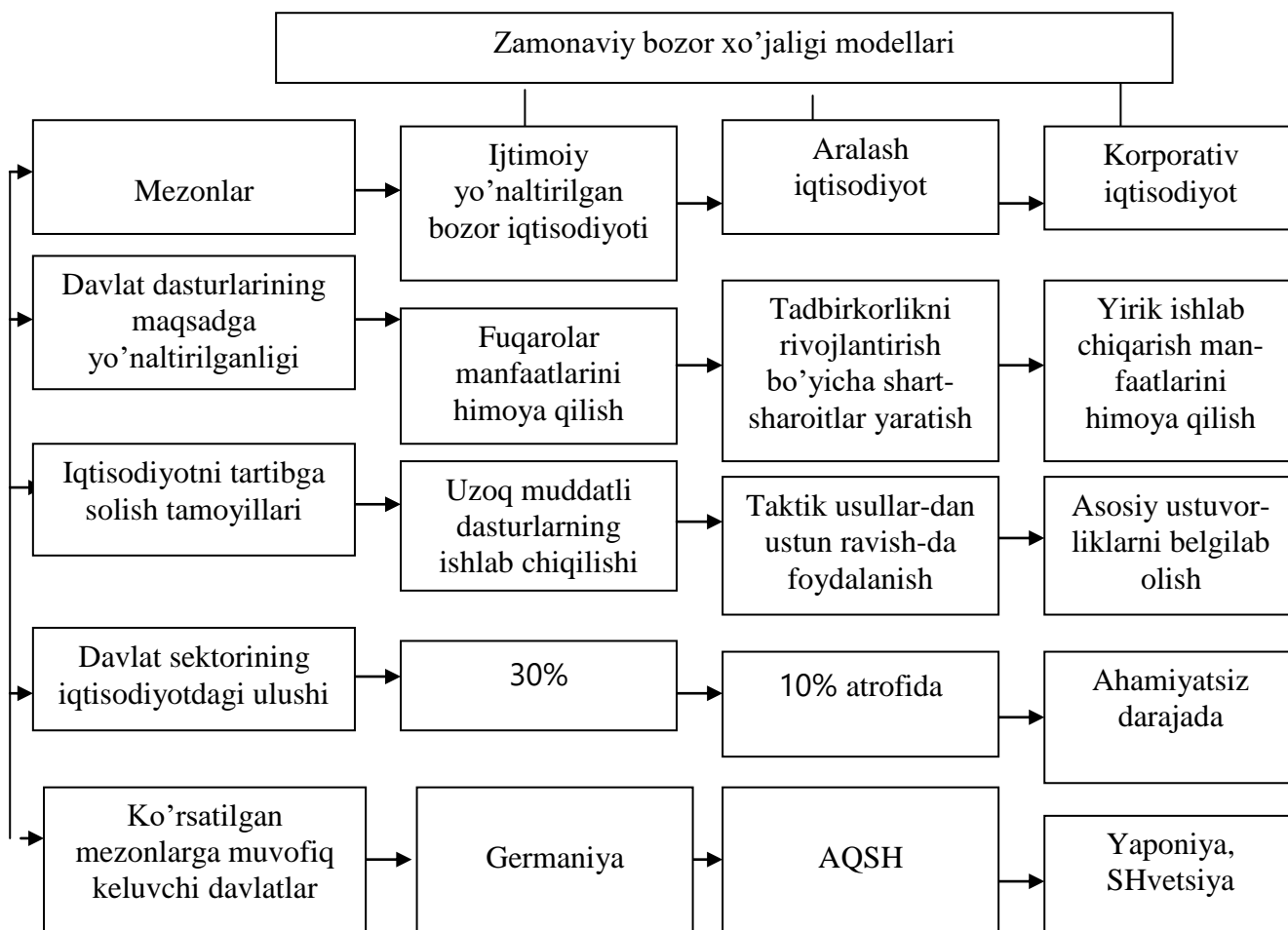
a) mulkshilikning turli shakllariga ya'ni, xususiy, davlat, jamoa, aralash va boshqa mulk shakllariga asoslanib iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyati yuritilishi;

b) kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalar va davlat qo'lida to'planib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;

v) iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa omillarni hisobga olib, turli iqtisodiy tadbirlarni, rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni tartibga solish shora-tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;

g) xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kushayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);

d) ijtimoiy himoyaning kushayishi. Bunda davlatga, jamoalar va xususiy kishilarga tegishli turli xil ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urta fondlarining vujudga kelishi.

2-chizma. Zamonaviy bozor xo'jaligi modellari.

Hozirgi zamon bozor xo'jaligi iqtisodiyot xususiy va davlat sektorlarining o'zaro aloqasiga asoslanadi. Iqtisodiyotga ta'sirning intensivligi darajasi hamda davlat tomonidan hal etiluvshi ustuvor vazifalardan kelib shiqqan holda, zamonaviy bozor iqtisodiyotining quyidagi modellari farqlanadi (2-chizma).

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shart-sharoitlar bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashishi.

Har qanday iqtisodiy tizim singari bozor iqtisodiyoti ham iqtisodiyotning umumiy muammolarini ifoda etuvchi quyidagi savollarga javob topishi zarur: nima va qancha miqdorda ishlab chiqarish zarur? qanday texnika va texnologiya bilan ishlab chiqarish zarur? kim uchun ishlab chiqarish zarur?

Agar bu savollarni umumiy ravishda qo'yib, unga taraqqiyotning barcha bosqichlariga xos bo'lgan umumiy javobni beradigan bo'lsak, ularni lo'nda qilib: aholi ehtiyoji uchun zarur miqdor va turdagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish; mavjud resurslardan samarali foydalanib, yangi texnika va texnologiyalar asosida ishlab chiqarish; aholi iste'moli uchun zarur ne'matlarni ishlab chiqarish, deb javob berish mumkin.

Lekin bozor iqtisodiyoti davrida bu savollarga mazkur tizimning o'ziga xos tarixiy xususiyatidan, uning talablari va qonun-qoidalaridan kelib shiqib javob beriladi. Qisqasha qilib aytganda, bozor iqtisodiyoti sharoitida:

- a) ko'proq foyda beradigan tovarlar va xizmatlar ishlab shiqariladi;
- b) puli bor, tovarlarni yuqori foyda olish imkonini beradigan narxlarda sotib olish layoqatiga ega xaridorlar uchun ishlab shiqariladi;
- v) yuqori foyda olishni ta'minlaydigan, tejash imkonini beradigan texnika va texnologiya yordamida ishlab shiqariladi.

4. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari

Bozor iqtisodiyotining samarali, xalqshil va barqaror iqtisodiy tizim sifatida amal qilishi va rivojlanishi uning afzalliklari bilan bog'liqdir. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari quyidagi jihatlar orqali ifodalash mumkin:

1) **resurslarni taqsimlashning samaradorligi.** Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi. Buning mazmuni shuki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. U ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning ansha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ansha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Qisqasi, bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyat uchun mavjud resurslardan zarur tovarlarni talab darajasidagi miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi;

2) **erkinlik.** Bozor iqtisodiyoti tizimining muhim afzalliklaridan biri shundaki, u shaxsiy erkinlik rolga ustivorlik beradi. Ko'plab ayrim shaxslar va korxonalar iqtisodiy faoliyatini uyg'unlashtirish tashkil qilishning asosiy muammolaridan biridir. Bunday uyg'unlashtirishni amalga oshirishning ikki usuli mavjud. Biri – markazdan boshqarish va majbur qilish tadbirlarini qo'llash; ikkinchisi – bozor tizimi vositasi orqali ixtiyoriy hamkorlik. Faqat bozor tizimigina iqtisodiy faoliyatni majbur qilmasdan uyg'unlashtirishga layoqatlidir. Bozor iqtisodiyoti tadbirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qiladi, xususan shu asosda u muvaffaqiyatga erishadi.

3) **harakatshanlik.** Bozor iqtisodiyotining yana bir afzalligi shundaki, bunda har bir shaxs, korxonalar, firma va korporatsiyalar tinimsiz harakatda va izlanishda bo'lishadi. Chunki xo'jasizlik, sustkashlik, beg'amlik har qanday xo'jalik tizimini xonavayron qilishga olib keladi. Jismoniy va yuridik shaxslar raqobatga bardosh berish, doimiy ravishda foyda olishni ta'minlash uchun kurashadi. Natijada bozor iqtisodiyoti million-million kishilarni harakatga soladi, ularni boqimandalik kayfiyatidan qutqaradi.

Bozor iqtisodiyotning yuqorida ko'rib shiqilgan asosiy afzalliklari bilan bir qatorda boshqa ko'plab **ijobiy jihatlarini** ham sanab o'tish mumkin. Jumladan:

- uning ishlab chiqarishning o'zgaruvshan sharoitlariga moslashuvi va ko'nikishining yuqori darajasi;
- fan va texnika yutuqlaridan foydalanish, ularni ishlab chiqarishga joriy etishning jadal sur'ati;
- turli-tuman ehtiyojlarni qondirish, mahsulot sifatini oshirish qobiliyati;
- buzilgan muvozanatni nisbatan tezlik bilan qayta tiklash;
- cheklangan axborot – turli resurslarning narx darajasi va ularning sarflanish darajasiga yo'nalgan holda bozor iqtisodiyotining muvaffaqiyatli amal qila olish imkoniyati.

Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyati – **raqobatning kushsizlanishiga yo'l qo'yish va uni rag'batlantirish.** Raqobat kushsizlanishining ikkita asosiy manbai mavjud:

1) bozor iqtisodiyotidagi erkin muhitda tadbirkorlar foyda ketidan quvib va o'z iqtisodiy mavqeini yaxshilashga intilib, raqobatning cheklangan yo'lidan ozod bo'lishga harakat qiladilar. Firmalarning qo'shilib ketishi, kompaniyalarning xufyona kelishuvi, shafqatsiz raqobat – bularning hammasi raqobatning kushsizlanishi va uning tartibga soluvshilik ta'sirining pasayib borishiga olib keladi;

2) bozor tizimi rag'batlantiradigan texnika taraqqiyoti ham raqobatning zaiflashishiga olib keladi. Eng yangi texnologiya, odatda: a) juda katta miqdordagi real kapitaldan foydalanishni; b) yirik bozorlar bo'lishini; v) kompleksli, markazlashgan va qat'iy bir butun bo'lib birlashgan bozorning tarkib topishi; g) boy va ishonshli xom-ashyo manbalarini talab qiladi. Bunday texnologiya bozorning hajmiga nisbatan keng miqyosdagi hisoblanuvshi ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishi zarurligini bildiradi. Boshqasha aytganda, eng yangi texnologiyani qo'llash asosida ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish, aksariyat hollarda ko'p miqdordagi mayda firmalar emas, unsha ko'p bo'lmagan yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishini taqozo qiladi.

Bozor tizimi jamiyatni ehtiyoji yuqori bo'lgan tovarlar bilan ta'minlashiga ham kafolat bermaydi. Raqobatning kushsizlanib borishi iste'molshining erkinligiga ham putur yetkazadi. Bozor tizimi o'zining iste'molshining xohishiga ansha mos keluvshi resurslarni taqsimlash layoqatini ham yo'qotib borishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotning navbatdagi ziddiyati – **jamiyat a'zolari daromadlaridagi tengsizlikning kushayib borishi va aholining tabaqalanichidir.** Bunday iqtisodiyot har qanday yuksak darajada rivojlanmasin daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi, faqat uni ma'lum darajada yumshatish mumkin.

Bozor iqtisodiyotining umumiy e'tirof qilingan ziddiyatlaridan biri – **ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab shiqarib, bozorga taklif qilishga qodir emaslikdir.** SHu sababli jamiyat a'zolarini bunday ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlash davlat zimmasida bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotining ziddiyatli tomonlaridan yana biri – **tovarlar hajmi bilan pul massasi o'rtasidagi ro'y berib turadigan nomuvofiqlikni bartaraf eta olmasligidir.**

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Ishlab chiqarish usuli nima va uning tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
2. Ishlab chiqarish usullarining eng muhim o'ziga xos belgilarini ajratib ko'rsating. Bir ishlab chiqarish usulining boshqasiga almashinishi sabablari haqida mulohaza bildiring.
3. Ishlab chiqarish texnologik usulining tarkibiy qismlarini sanab ko'rsating. Fan-texnika taraqqiyotining ishlab chiqarish texnologik usuliga ta'siri qanday? Ishlab chiqarish texnologik usullarining bosqichlari bir-biridan nima bilan farqlanadi?
4. Iqtisodiy tizim nusxalarini farqlantiradigan asosiy belgilarini sanab ko'rsating.
5. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?
6. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlarini va farqlarini tushuntirib bering.
7. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari nimalardan iborat?
8. Bozor iqtisodiyotining asosiy ishtirokshilari kimlar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar qay tarzda keshadi?

3-mavzu. Talab, taklif va bozor muvozanati

1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvshi omillar. Talab qonuni.

2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvshi omillar. Taklif qonuni.

3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bozor muvozanati.

1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvshi omillar. Talab qonuni

Ehtiyoj kishilarning hayotiy vositalariga bo'lgan zaruriyatini ifodalovshi ilmiy kategoriya sifatida taraqqiyotning hamma bosqichlari uchun umumiy va doimiydir. Uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tarixiy ko'rinishi talab tushunchasidir. Talab ehtiyojdan farq qilib, mustaqil iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha) sifatida amal qiladi.

Ehtiyojning faqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, **talab – bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir**. Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u «xohish», «istak» bo'lib qolaveradi. Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi, chunki narx o'zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o'zgaradi. Shu bog'liqlikdan kelib shiqib, talabga quyidagisha ta'rif berish mumkin: **ma'lum vaqt oralig'ida, narxlarning mavjud darajasida iste'molshilarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan ehtiyoji talab deyiladi**.

Talablar turlicha bo'lib, odatda bir xil tovar yoki xizmatlarga bo'lgan talabning ikki turi farq qilinadi: yakka talab va bozor talabi. **Har bir iste'molshining, ya'ni alohida shaxs, oila, korxonalar, firmaning tovarning shu turiga bo'lgan talabi yakka talab deyiladi. Bir qancha (ko'pchilik) iste'molshilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi bozor talabi deyiladi.**

Yakka talab ham, bozor talabi ham miqdor jihatdan aniqlanadi. Lekin bu miqdor har doim ham bir xil bo'lib turmaydi, balki o'zgaruvchan bo'ladi. Talab miqdorining o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ularning ichida eng ko'p ta'sir qiladigan omil narx omilidir.

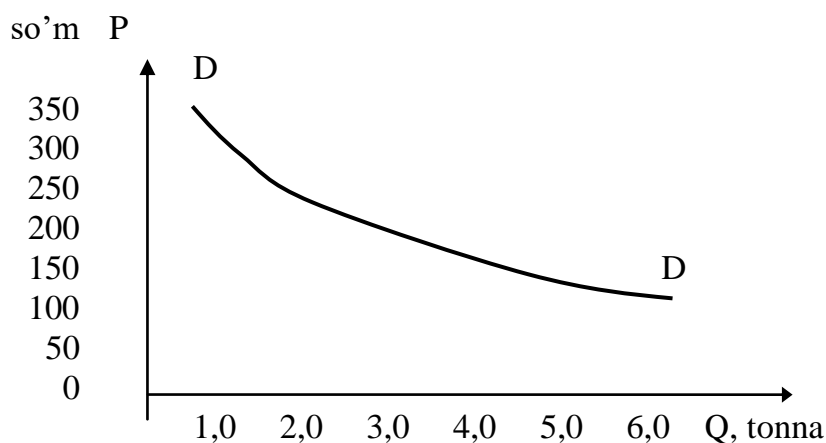
Narx va sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bo'ladigan bog'liqlikni quyidagi 2-jadval ma'lumotlari asosida qarab shiqamiz.

2-jadval. Narx va sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik.

Bir kg un narxi (so'm)	1 oy davomida unga bo'lgan yakka talab miqdori (kg)	1 oy davomida unga bo'lgan bozor talabi miqdori (tn)
350	10	1,0
300	20	2,0
250	30	3,0
200	50	5,0
150	60	6,0

Jadval ma'lumotlari tovar narxining pasayishi sotib olinadigan tovar miqdorining o'sishiga va aksincha, narxning o'sishi talab miqdorining kamayishiga olib kelishini ko'rsatadi. **Mahsulot narxi va sotib olinadigan tovar miqdori o'zgarishi o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik talab qonuni deyiladi.**

Tovar narxi va uning xarid qilinadigan miqdori (talabning) o'rtasidagi teskari bog'liqlikni oddiy ikki o'lshamli grafikda ham tasvirlash mumkin: yotiq shiziq talab miqdorini, tik shiziq narxni ko'rsatadi (3-chizma).

3-chizma. Talab egri shizig'i.

Grafikdagi DD shiziq narx va talab hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni tasviriy aks ettiradi.

Grafikdagi har bir nuqta tovarning aniq narxi va iste'molshi shu narxda sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdorini ko'rsatadi.

Narx va talab hajmining o'zgarishi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvshi bu shiziq talab egri shizig'i deyiladi.

Talab miqdoriga narxdan tashqari ta'sir qiluvshi omillar. Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emas, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar **talabning narxdan tashqari omillari** deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir ko'rsatadi:

- 1) iste'molshining didi;
- 2) bozordagi iste'molshilar soni;
- 3) iste'molshining daromadlari;
- 4) bir-biriga bog'liq tovarlarning narxi;
- 5) kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli.

Bu omillarning o'zgarishi talab hajmining o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatishini qarab shiqamiz.

1. Biror mahsulotga iste'molshi dididagi ijobiy o'zgarish ro'y bersa, narxning tegishli darajasida unga bo'lgan talab ortadi. Iste'molshi didiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan holatlar talabning qisqarishiga olib keladi.

2. O'z-o'zidan aniqki, bozorda iste'molshilar soni ko'paysa, talab ortadi, iste'molshilarning soni kamaysa, talab qisqaradi. Masalan, aloqa vositalarining takomillashuvi xalqaro moliyaviy bozor doirasini, undagi qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi jarayonlarida ishtirok etuvchilar sonini mislsiz kengaytiradi hamda aktsiya va obligatsiya kabi moliyaviy aktivlarga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi. Tug'ilish darajasining pasayishi bolalar bog'shasi va maktabga bo'lgan talabni kamaytiradi.

3. Pul daromadi o'zgarishining talab hajmiga ta'siri boshqa omillarga qaraganda ansha murakkab. Pul daromadining ortishi juda ko'p tovarlarga talabni nisbatan oshiradi, daromadning kamayishi esa bunday tovarlarga talabni kamaytiradi. Daromad oshsa, uning o'sishiga qarab iste'molshilar aksariyat hollarda narxi yuqori bo'lsada, ko'proq sifatli tovarlarni xarid qilishga harakat qilishadi. Bunda ular non, kartoshka, karam kabi mahsulotlarni kamroq sotib olishlari mumkin. Chunki ortiqsha daromad ularga ansha yuqori oqsil tarkibiga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, masalan, go'sht va sut

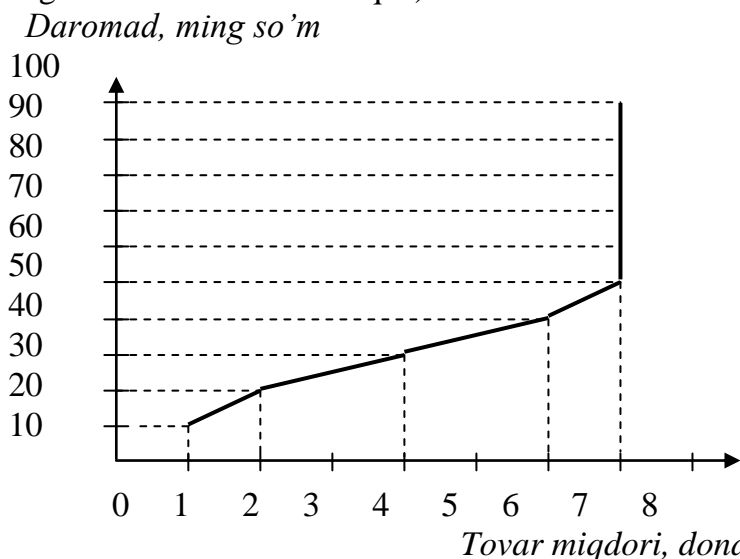
mahsulotlari xarid qilish imkonini beradi. **Daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori to'g'ri bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar oliy toifali tovarlar deyiladi.**

Daromadlar o'zgarishi bilan talab miqdori teskari bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar past toifali tovarlar deyiladi.

Iste'molshilar daromadi va ular tomonidan sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik nemis iqtisodshisi va statisti Ernst Engel (1821-1896) tomonidan shuqur tadqiq etilgan. SHunga ko'ra, iste'molshi daromadi bilan u tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik **Engel qonuni** deyiladi.

Bu qonunning amal qilishini **Engel egri shizig'i** orqali ifodalash mumkin (4-chizma). Oliy toifali yoki normal tovarlar uchun Engel egri shizig'i o'suvshan ko'rinichida bo'ladi. Haqiqatan ham, aholi daromadlari o'sib borishi bilan bu turdagi tovarlar ko'proq xarid qilinadi. Past toifali tovarlar uchun Engel egri shizig'i pasayuvshan ko'rinishda bo'lib, daromadlar oshib borishi bilan iste'molshilar ularni kamroq miqdorda sotib oladilar. Agar tovarning iste'moli daromad darajasiga bog'liq bo'lmasa, u holda Engel egri shizig'i tik holda bo'ladi.

Chizmadan ko'rinadiki, iste'molshining bir oylik daromadi 10 ming so'mdan 20 ming so'mga oshganda, u sotib olgan mahsulot miqdori 1 donadan 2 donaga, 20 ming so'mdan 30 ming so'mga oshganda 2 donadan 4 donaga oshmoqda. Daromadlarning keyingi o'sishi bilan tovarlar sotib olish hajmining o'sishi sekinlamoqda: 30 ming so'mdan 40 ming so'mgacha – 4 donadan 6 donagacha, 40 ming so'mdan 50 ming so'mgacha – 6 donadan 7 donagacha. Daromadning bundan yuqori darajalarida esa sotib olish hajmining o'sishi butunlay to'xtagan (daromadning 60 ming so'm va undan yuqori darajalarida mazkur tovarning 7 donasi sotib olinmoqda).

4-chizma. Engel egri shizig'i.

Engel egri shizig'i iste'molshilar pul daromadlari o'zgarishining talabga qanday ta'sir qilishi to'g'risida axborot beradi. Bu axborot tovar ishlab chiqaruvchilar uchun o'z tovarlarining mumkin bo'lgan sotish hajmi va bozor kon'yunkturasini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. O'zaro bog'liq tovarlar narxi o'zgarishining talabga ta'sirini o'rganishda ularni ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi: 1) o'zaro bir-birini almashtiruvshi yoki o'rinbosar tovarlar; 2) o'zaro bir-birini to'ldiruvshi tovarlar.

O'zaro bir-birini almashtiruvshi tovarlardan birining narxini o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi to'g'ri bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, sariyog' narxining oshishi margaringa bo'lgan talabning ortishiga olib keladi. Sariyog' narxining pasayishi esa margaringa bo'lgan talabni kamaytiradi.

O'zaro bir-birini to'ldiruvshi tovarlardan birining narxini o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi teskari bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, agar avtomobilning narxi oshsa, benzina bo'lgan talab qisqaradi. Aksinsha, avtomobilning narxi tushsa, benzina bo'lgan talab oshadi.

5. Kelgusida iste'molshi daromadlari, tovar narxi o'zgarishining kutilishi va tovarlar miqdorining yetarli bo'lishi yoki bo'lmasligi kabi omillar talab hajmini o'zgartirishi mumkin. Kelgusida narxning nisbatan oshishining kutilishi, iste'molshi joriy talabining oshishiga olib keladi. Aksinsha, narxning pasayishi va daromadning ko'payishining kutilishi tovarlarga bo'lgan joriy talab hajmining qisqarishiga sabab bo'ladi.

2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvshi omillar. Taklif qonuni

Ma'lum vaqt oralig'idagi narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqaruvchi yoki sotuvshilar tomonidan ma'lum turdagi tovar va xizmatlarning bozorga shiqarilgan miqdori taklif deyiladi. Narx o'zgarishi bilan sotishga shiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli talab kabi taklifning ham bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi. Alohida ishlab chiqaruvchi hamda bozor taklifini ifodalovshi misol 5-jadvalda ko'rsatilgan.

Taklif narxlarning turli darajasida qancha miqdordagi mahsulotning sotishga shiqarilishini ko'rsatadi.

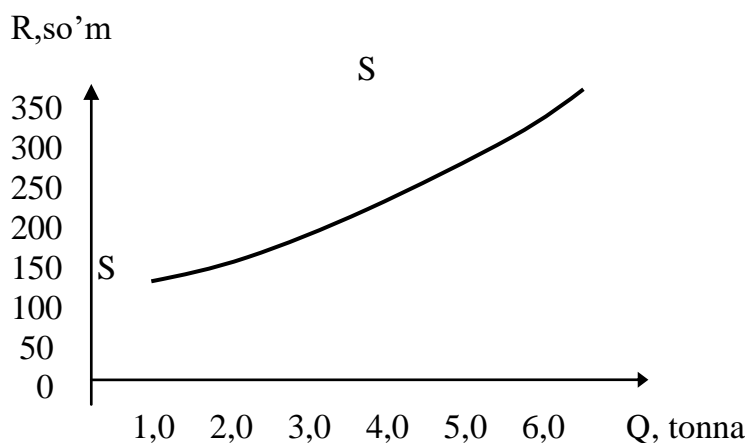
Narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga shiqariladigan tovarlar taklifi miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. **Narxning o'zgarishi bilan taklif etilayotgan tovar miqdorining to'g'ri bog'liqlikdagi o'zgarishi taklif qonuni deyiladi.**

5-jadval. Narx va taklif miqdori o'rtasidagi bog'liqlik.

1 kg un narxi (so'm)	1 oy davomida unning yakka taklifi miqdori (kg)	1 oy davomida unning bozor taklifi miqdori (tn)
350	60	6,0
300	50	5,0
250	30	3,0
200	20	2,0
150	10	1,0

Iste'molshi uchun narxning oshishi to'siq rolini o'ynasa, ishlab chiqaruvchi uchun rag'batlantirish vazifasini bajaradi.

Narx darajasi va taklif miqdori o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ko'rsatuvshi ma'lumotlarni grafikda ifodalab, **taklif egri shizig'ini** tasvirlash mumkin (6-chizma).

6-chizma. Taklif egri shizigʻi.

Bozorda taklif qilinadigan tovar hajmiga **narxdan tashqari bir qator omillar** ham taʼsir qiladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

- 1) resurslarning narxi;
- 2) ishlab chiqarish texnologiyasi;
- 3) soliq va subsidiyalar;
- 4) boshqa tovarlarning narxi;
- 5) narx oʻzgarishining kutilishi;
- 6) bozordagi sotuvshilar soni.

Mazkur omillardan bir yoki bir neshtasining oʻzgarishi taklif hajmining oʻzgarishini taqozo qiladi.

Taklifga taʼsir qiluvshi omillarni alohida-alohida qarab shiqamiz.

1. **Resurslarning narxi.** Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif oʻrtasida mustahkam oʻzaro bogʻliqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksinsha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral oʻgʻitlar narxining pasayishi bugʻdoy taklifini oshiradi, yomgʻirilatib sugʻorish xarajatlarining oshishi makkajoʻxori doni taklifini qisqartiradi.

2. **Ishlab chiqarish texnologiyasi.** Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot birligini ansha samarali ishlab chiqarishga imkon beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif koʻpayadi. Masalan, paxta zararkunandalariga qarshi ansha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tolasining miqdorini va sifatini, binobarin taklifini oshiradi.

3. **Soliqlar va subsidiyalar darajasi.** Koʻpchilik soliqlar ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. SHu sababli soliqlarning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlarga boj toʻlovlarining oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksinsha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki biror sohaga subsidiya bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

4. **Boshqa tovar narxi.** Boshqa tovarlar narxlarining oʻzgarishi ham mazkur tovar taklifini oʻzgartiradi. Masalan, qoʻy goʻshti narxining pasayishi mol goʻshti taklifini oshiradi. Aksinsha, mol goʻshti narxining tushishi qoʻy goʻshti taklifini oshiradi.

5. **Narx oʻzgarishining kutilishi.** Kelgusida mahsulot narxining oʻzgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining bugungi kundagi bozorga mahsulot yetkazib berish

xohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda neft narxining keskin pasayishining kutilishi neftning taklifini pasaytiradi.

6. **Ishlab chiqaruvchilar (sotuvshilar) soni.** Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunshalik ko'p bo'ladi. Tarmoqdagi ishlab chiqaruvchilar soni ortib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport-tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvshan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyati mavjud bo'lsa taklif o'zgaradi. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan yerlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, yer taklifini oshirib bo'lmaydi.

Ijodiy kasb soha xodimlarining (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvshilar, musavvirlar va boshqalar) mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvshan bo'ladi.

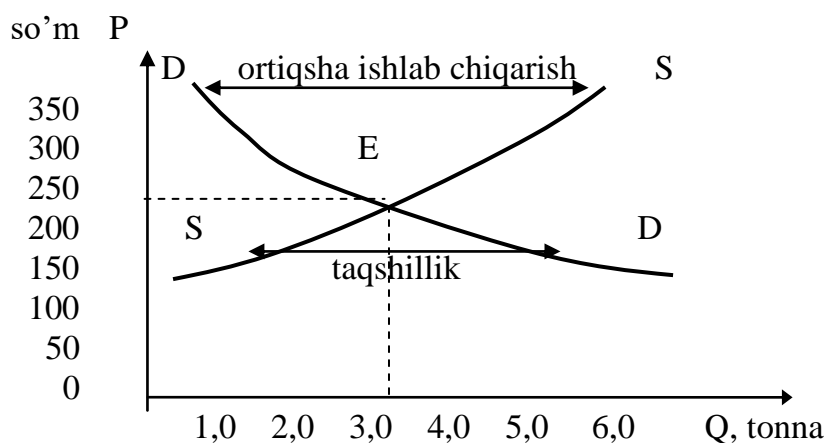
3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bozor muvozanati.

Biz yuqorida turli omillar ta'sirida talab va taklif miqdorining o'zgarib turishini ko'rdik. Lekin talab bilan taklif miqdorlari bir-birlari bilan doimo ma'lum nisbatda bo'ladi, bu nisbatlar o'zgarib turadi. Ba'zan talab miqdori taklif miqdoridan oshib ketib, narx ko'tirilsa, ayrim paytda taklif miqdori talab miqdoridan oshib ketib, narx pasayib qoladi. **Talab miqdori bilan taklif miqdori o'rtasidagi nisbat bir-biriga teng bo'lgan holat bozor muvozanati deyiladi. Bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx bozor narxi deyiladi.** Ba'zan uni **muvozanatlashgan narx** ham deb yuritiladi. Bozor muvozanati va muvozanatli narx har doim mavjud bo'lib turmaydi, ularga ta'sir qiluvchi ko'plab omillar muvozanatlikning buzilishiga sabab bo'ladi. Ammo iqtisodiyotda ushbu muvozanatga doimo intilish mavjud bo'ladi.

Talab va taklif tushunchalari tahlili, bizga sotuvchi va xaridorlar manfaatlari mos kelishini qarab chiqishga o'tish imkonini beradi. Mos kelishlik o'z ifodasini muvozanatli narxda topadi.

Oldingi bandlarda ko'rib shiqilgan talab va taklif egri shiziqlarini bitta grafikka joylashtirib bozor muvozanatli nuqtasini hosil qilamiz (7-chizma):

$T_b = T_f = N_m = M_m$, bu yerda: T_b - talab, T_f - taklif, N_m - muvozanatli narx, M_m - tovarning muvozanatli miqdori.

7-chizma. Muvozanatli narx.

Grafikda Ye nuqatga muvozanatli narx (N_m) va mahsulotning muvozanatli miqdori (M_m) mos keladi. Ya'ni, narx 250 so'm bo'lganda, xaridorlar mazkur tovar (un) dan 3 tonna sotib olishga, sotuvshilar esa 3 tonna unni bozorga chiqarishiga tayyor bo'ladi. 200 so'mlik narxda sotuvshilar va xaridorlar ahvoli butunlay o'zgaradi: sotuvshilar faqat 2 tonna unni sotishga, xaridorlar esa 5 tonna sotib olishga tayyor bo'ladi va hokazo.

Grafikda narxning 350 so'm darajasidagi bozor holati tovarlar ortiqsha ishlab shiqarilishini ko'rsatadi va to'yingan bozorni ifodalaydi. Aksinsha, 150 so'm darajasidagi bozor holatida tovar taqshilligi (defitsit) vujudga keladi va taqshil tovar bozorini tavsiflaydi.

Muvozanatli narxni tushunib olish uchun vaqt omili katta ahamiyatga ega bo'ladi. SHu sababli bozordagi bir zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanatlik holatni farqlash zarur.

Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgarmas yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning bozor vaziyatiga tez, birdaniga moslasha olmasligi bilan bog'liq.

Qisqa davrli muvozanatlikni, ishlab chiqarish va taklifni vaqtinshalik amal qiluvshi omillardan foydalanish asosida ko'paytirish imkoniyatini taqozo qiladi.

Bunday vaqtinshalik omillarga ish vaqtidan tashqari, dam olish va bayram kunlari ishlash, ish smenasini ko'paytirishlar kiradi.

Uzoq davrli muvozanatlik o'zgarishi uzoq muddatli davrdagi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bunda ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qo'shimsha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalar haqida gap boradi. Bu davrda yangi korxonalar qurish hamda mazkur bozorda yangi korxonalar paydo bo'lishi ham mumkin bo'ladi.

Iste'molshining tovar narxlarining o'zgarishiga sezgirlik darajasini aniqlashda narxli egiluvshanlik tushunchasidan foydalaniladi. Ayrim mahsulotlar narxidagi unsha sezilarli bo'lmagan o'zgarishlar sotib olinadigan mahsulot miqdorida katta o'zgarishlar bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bunday mahsulotlarga talab nisbatan egiluvshan deyiladi. Boshqa xil mahsulotlar narxidagi sezilarli o'zgarish xarid miqdorida faqat katta bo'lmagan o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Talab hajmiga ta'sir qiluvshi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda narxning 1% ga o'zgarishi talabning nesha foizga o'zgarishini ifodalovshi ko'rsatkish talabning narx bo'yisha egiluvshanligi ko'rsatkishi deyiladi. Bu ko'rsatkish ko'pincha oddiy qilib talabning egiluvshanligi deb ataladi.

Talabning narx bo'yisha egiluvshanligi (E_T) darajasi quyidagi formula bo'yisha hisoblanadi:

$$\mathcal{E}_T = \frac{\Delta Q}{\Delta P},$$

Bu yerda: ΔQ – talab miqdorining foizli o'zgarishi;
 ΔR – narxlarning foizli o'zgarishi.

Talab egiluvshanligini belgilab beruvshi bir qator omillar mavjud bo'ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

1. Mahsulotlarning o'rnini bosuvshanligi. Iste'molshiga biror mahsulotning o'rnini bosuvshi boshqa mahsulotlar ko'proq tavsiya qilinsa, unga talab shunsha egiluvshan bo'ladi. Masalan, sof raqobatli bozorda taklif qilinadigan mahsulotlarning juda ko'p o'rnini bosuvshilari mavjud bo'ladi, shu sababli har bir alohida sotuvshi mahsulotlariga talab butunlay egiluvshan bo'ladi.

2. Mahsulot qiymati (narxi)ning iste'molshi daromadidagi salmog'i. Iste'molshi daromadida mahsulotlar narxi qanchalik kata o'rinni egallasa, unga talab shunsha yuqori egiluvshan bo'ladi. Masalan, daftar yoki qalam narxining 10 foizga o'sishi bir nasha so'mni tashkil qiladi va bu talab bildirgan mahsulot miqdorida juda kam o'zgarish bo'lishiga olib keladi. SHu bilan birga, avtomobil yoki uy narxining 10 foizga o'sishi mos ravishda 0,5 yoki 1,5 mln. so'mni tashkil qiladi. Narxlarning bunday oshishi juda ko'p oilalar bir nasha yillik daromadining kata qismini tashkil qiladi va, aytish mumkinki, bu sotib olinadigan mahsulot miqdorini sezilarli ravishda kamaytiradi.

3. Mahsulotlarning iste'mol xususiyatlari. Zeb-ziynat buyumlariga talab odatda egiluvshan, hayotiy zarur buyumlarga esa talab noegiluvshan hisoblanadi. Masalan, non va elektr energiyasi zaruriy iste'mol buyumlari hisoblanadi, shu sababli ular narxining oshishi non yoki elektr energiyasini iste'mol qilishning keskin kamayishiga olib kelmaydi. Boshqa tomondan zeb-ziynat buyumlariga narxlar oshganda ularni osonlik bilan iste'moldan shiqarib tashlash mumkin.

4. Vaqt omili. Qaror qabul qilish uchun vaqt oralig'i qancha uzoq bo'lsa, mahsulotga talab shunsha egiluvshan bo'ladi. Masalan, agar mol go'shtining narxi 10%ga ko'tarilsa, iste'molshi uni xarid qilishni birdaniga qisqartirmasligi mumkin. Lekin bir qancha vaqt o'tishi bilan u o'zining moyilligini tovuq go'shti yoki baliqqa o'tkazishi mumkin.

SHuningdek, daromad bo'yisha talab egiluvshanligi ham mavjud. Daromadlar ko'payishi bilan tovar va xizmatlarga bo'lgan talab ham oshadi. Bundan ko'rinadiki, daromad talabga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir darajasini aniqlash uchun daromad bo'yisha talab egiluvshanligi ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Iste'molshi daromadining 1% ga o'zgarishi talabning nasha foizga o'zgarishini ifodalovshi ko'rsatkich talabning daromad bo'yisha egiluvshanligi ko'rsatkishi deyiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\mathcal{E}_T = \frac{\Delta Q}{\Delta D},$$

Bu yerda: ΔQ – talab miqdorining foizli o'zgarishi;
 ΔD – daromadning foizli o'zgarishi.

Taklif hajmiga ta'sir qiluvshi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda, narxning 1%ga o'zgarishi taklifning nasha foizga o'zgarishini ifodalovshi ko'rsatkich

taklifning narx bo'yisha egiluvshanligi ko'rsatkishi deyiladi. Bu ko'rsatkish ko'pincha oddiy qilib **taklifning egiluvshanligi** deb ham ataladi.

Taklifning narx bo'yisha egiluvshanligi ($E_{\tau\phi}$) darajasi quyidagi formula bo'yisha hisoblanadi:

$$\mathcal{E}_{\tau\phi} = \frac{\Delta Q}{\Delta P},$$

Bu yerda: ΔQ – taklif miqdorining foizli o'zgarishi;
 ΔR – narxlarning foizli o'zgarishi.

Taklif egiluvshanligiga ta'sir ko'rsatuvshi muhim omil, mahsulotga narxning mavjud o'zgarishini hisobga olish uchun zarur bo'lgan vaqt oralig'i hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchi narxning mavjud o'zgarishiga moslashish uchun qanchalik uzoqroq vaqtga ega bo'lsa, ishlab chiqarish hajmi shunshalik katta o'zgaradi va shunga mos ravishda taklifning egiluvshanligi ham yuqori bo'ladi. Biz yuqorida vaqt omilining juda qisqa, qisqaroq va uzoq muddatli davrlaridagi taklifning o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilib bergan edik. Bu ta'sir taklifning egiluvshanligida ham o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Talab qonunini tushuntiring. Talabga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri shizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?
2. Taklif qonunini tushuntiring. Taklifga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri shizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?
3. Don birjasida bug'doyga bo'lgan talab va taklifning umumiy hajmi quyidagi ma'lumotlar bilan xarakterlanadi deb faraz qilamiz:

Talab, ming tsentner hisobida	Bir tsentner narxi (so'm) hisobida	Taklif ming tsentner hisobida	Ortiqsha (+) yoki kam (-)
85	3400	72	
80	3700	73	
75	4000	75	
70	4300	77	
65	4600	79	
60	4900	81	

a) Bozor narxi yoki muvozanatli narx qanday bo'ladi?

Bug'doyning muvozanatli miqdori qancha? 4-ustunni to'ldiring va natijalarini tushuntirib bering; b) shu ma'lumotlardan foydalanib bug'doyga bo'lgan talab va taklifning grafik shaklidagi tasvirini bering. Muvozanatli narx va muvozanatli miqdorni aniqlang; v) nima uchun 3400 so'm bu bozorda muvozanatli narx bo'la olmaydi? 4900 so'm-shi? g) Endi davlat bug'doyning eng yuqori narxini 3700 so'm qilib belgiladi deb faraz qilamiz. Bunday narx qanday oqibatlarga olib kelishini batafsil tushuntiring. O'z javoblaringizni grafikda tasvirlang.

4. Talab va taklifning quyidagi o'zgarishlarining har biri raqobatli bozorda muvozanatli narx va mahsulotlarning muvozanatli miqdoriga qanday ta'sir ko'rsatadi? Javoblaringizning to'g'riligini tekshirish uchun talab va taklif diagrammasidan foydalaning.

a) taklif qisqaradi, talab esa o'zgarishsiz qoladi; b) talab qisqaradi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; v) taklif ko'payadi, talab esa o'zgarishsiz qoladi; g) talab ortadi va taklif

ham ko'payadi; d) talab ortadi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; ye) taklif ko'payadi, talab esa qisqaradi; j) talab ortadi, taklif esa qisqaradi; z) talab qisqaradi va taklif ham qisqaradi.

4-mavzu. Elastiklik.

Reja:

1. Elastiklikning mohiyati va uning asosiy xususiyatlari.
2. Narx bo'yicha talab elastikligi.
3. Daromad bo'yicha talab elastikligi.
4. Taklifning elastikligi.

1. Elastiklikning mohiyati va uning asosiy xususiyatlari

O'tgan mavzulardagi talab va taklifning tahlili narxga bog'liq va narxga bog'liq bo'lmagan omillar ta'sirida vujudga keladigan talab va taklifning umumiy o'zgarishlarni yuzaga chiqarishga turtki bo'ldi. Bular orqali talab va taklifning asosiy bazaviy qonuniyatlari shakllantirildi. Biroq, tadqiqotchi uchun bularning hammasi ham yetarli emas, u doimiy ravishda yanada aniqroq tahlillarga ehtiyoj sezadi. Narxlar, daromad yoki bozor kon'yunkturasining boshqa ko'rsatkichlarini o'zgarishiga bozorning sezuvchanlik darajasini aniqlash uchun maxsus ko'rsatkichidan - elastiklik koeffisientidan foydalaniladi. Elastiklik konsepsiyasi iqtisodiy nazariyada ancha kech muomalaga kiritildi, lekin, qisqa muddatda fundamental konsepsiyaga aylandi.

Elastiklik — jismga ta'sir etuvchi kuchlar olinganda uning avvalgi geometrik o'lchamlarini tiklash xususiyati. Jismlarning E.gi ularni tashkil qiladigan atomlar (molekulalar) ning ta'sir kuchlari (ichki kuchlar) mahsulidir. Ichki kuchlar normal va urinma kuchlarga bo'linadi. Normal kuchlar atomlar orasidagi masofaga bog'liq. Ular atomlarni yaqinlashtiruvchi yoki uzoqlashtiruvchi bo'ladi. Urinma kuchlar atomni boshqa atomlar bilan tutashtiruvchi to'g'ri chiziqlar orasidagi burchaklarga, jismning energiyasi atomlari orasidagi masofalarga va yuqorida aytilgan burchaklarga bog'liq. Tashqi kuchlar ta'sir etmasa, qattiq jismlarda mutlaq nol trada atomlar muvozanat holatini egallaydi, ya'ni har bir atomga ta'sir etuvchi kuchlarning yig'indisi nolga teng, atomning potensial energiyasi minimum qiymatda bo'ladi. Tashqi kuchlar ta'sirida atomlar muvozanat holatidan chiqib, jismning potensial energiyasi ortadi (rasmga q.). Bu ortish miqdori jismning hajmi va shakli o'zgarishi (deformatsiya) uchun tashqi kuchlar bajargan ishga teng. Tashqi kuchlar olib tashlanganidan keyin atomlari muvozanat holatidan chiqib, elastik deformatsiyalangan jismning hajmi va shakli nobarqaror bo'lib qoladi va o'z-o'zidan avvalgi muvozanat holatiga qayta boshlaydi (atomlar muvozanat holati atrofida tebranadi). Jismda to'plangan ortiqcha potensial energiya tebranuvchi atomlarning kinetik energiyasiga, ya'ni issiqlikka aylanadi. Atomlar orasidagi masofa va burchaklarning o'zgarishi ularning muvozanat holatlaridagidan kam farq qilsa, bu o'zgarishlar atomlar orasidagi ta'sir etuvchi kuchlarga mutanosib (proporsional) bo'ladi. Bu hol xuddi prujinaning qanchalik ko'p yoki kam cho'zilishi yoki siqilishi unga qo'yilgan kuchga mutanosib ekanligiga o'xshaydi. Shu sababli, jismni shartli ravishda prujinalar bilan atomlar to'plami deb faraz qilish mumkin. Jismning

E.ligini ifodalovchi konstanta materialning elastiklik modulini aks ettiradi. Jismning elastik deformatsiyasi unga ta'sir etuvchi kuchga bog'liq bo'lib, elastiklik nazariyasi fanining asosi bo'lgan Guk qonunita. bo'ysunadi.

Tashqi kuchlarni ta'sir ettirish va olish o'rniga faqat trani (erish trasidan past tragacha) o'zgartirsak ham jismning atomlari muvozanat holati atrofida kichik amplituda bilan tebrana boshlaydi, ya'ni issiqlik atomlarning kinetik energiyasiga aylanadi. Bu hol materialning elastiklik moduli o'zgarishiga olib keladi, ammo jarayonlarning asl mohiyatiga ta'sir etmaydi.

Suyuqliklarda atomlarning issiqlikdan tebranish amplitudasi muvozanatdagi atomlar orasidagi masofalarga teng bo'ladi, natijada atomlar o'z joylarini osongina almashtiradi va issiqlikdan tebranish tezligiga qaraganda ancha kam tezlik bilan ta'sir qilayotgan urinma kuchga qarshilik ko'rsatmaydi. Shu sababli, suyuqliklar va gazlar shakl E.ligi xususiyatiga ega emas.

Gaz holatidagi moddalarning atomlari yoki molekulalari orasidagi masofa ularning siqilgan (ya'ni suyultirilgan) holatidagidan ancha katta bo'ladi. Gazlar (bug'lar)ning E.ligi gaz molukularining gaz hajmini chegaralagan idish devoriga urilishi bilan aniqlanadi.

Jismlar va materiallarning E. xossasini bilish ularning xususiyatlarini o'rganishda, ulardan mahsulotlar tayyorlashda, kiyimboshlar tikishda, ularni binolar va inshootlar qurishda ishlatishda juda muhim hisoblanadi.

Elastiklikning umumiy tushunchasi iqtisodiyotga tabiiy fanlardan kirib keldi. "Elastiklik" termini iqtisodiyotda ilk bor Alfred Marshall tomonidan 1885 yilda talab va taklif elastikligida qo'llanildi. Elastiklikning iqtisodiy tahlilga kiritilishi katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, - bir tomondan, elastiklik koeffisienti statistik o'lchovlarni olishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi, ayniqsa, marketing tadqiqotlarini olib borishda keng qo'llaniladi; - boshqa tomondan, elastiklik konsepsiyasi iqtisodiy tahlilning muhim vositasi hisoblanadi, chunki, fanda nafaqat o'lchash, hisoblash balki, olingan natijani tushuntirish, tahlil qilishni ham bilish kerak. Hozirgi kunda iqtisodiyotning har bir bo'limida elastiklik tushunchasidan foydalaniladi. U yoki bu darajada elastiklik koeffisienti bozor muvozanati tahlilida, bozor tarkibini tahlil qilishda u yerdagi monopoliyalarni aniqlashda, iqtisodiy sikllar nazariyasida keng foydalaniladi.

Elastiklik koeffisienti E – bir omilning boshqa bir omil bir foizga o'zgarishi natijasida son jihatidan o'zgarishi darajasini bildiradi. (Masalan, narx, daromad yoki harajatlarning bir foizga o'zgarishi natijasida talab va taklif hajmining o'zgarib ketishi). Bir o'zgaruvchining boshqa bir o'zgaruvchi ta'siri ostida o'zgarishini o'lchaydigan o'lchov; aniqroq qilib aytganda, biror A o'zgaruvchining bir foizga o'zgarishi natijasida boshqa bir B o'zgaruvchining ma'lum foiz miqdorga o'zgarishini ko'rsatadigan sonidir. $E = A$ o'zgaruvchining foizdagi o'zgarishi / B o'zgaruvchining foizdagi o'zgarishi Ko'rib o'tilayotgan omillar o'rtasidagi bog'liqlik to'g'ridan-to'g'ri yoki qarama-qarshi bo'lishi mumkin.

To'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik – (ijobiy koeffisient) bunda bir omilni o'sib borishi boshqa bir omilni oshib borishiga turtki bo'ladi. Masalan, iste'molchining daromad lari oshib borsa, talab elastikligi ham ortib boradi. Qarama-qarshi bog'liqlik – (salbiy

koeffisient) bunda bir omilning ortib borishi boshqa bir omilni yo‘q bo‘lib ketishiga olib keladi. Masalan, daromad bo‘yicha talab elastikligining ortib borishi natijasida birmuncha pastroq darajadagi tovarlarning yo‘q bo‘lib ketishiga olib keladi. Barcha tovarlar uchun, Giffen tovarlaridan tashqari, narx bo‘yicha talab elastikligi salbiy, chunki, narxning o‘shishi talab qonuniga muvofiq talab hajmining qisqarishiga olib keladi. Shu bilan birga mazkur ko‘rsatkich o‘zining mutlaq hajmiga ko‘ra qancha yuqori bo‘lsa, bozor talabining narxlar o‘zgarishiga bo‘lgan sezuvchanligi shunchalik darajada kuchli bo‘ladi.

2. Narx bo‘yicha talab elastikligi

Narx bo‘yicha talab elastikligi – narxning bir foizga o‘zgarishi natijasida talabning son jihatdan foiz bo‘yicha o‘zgarishi darajasini ko‘rsatadi. Bunga eng muhim misollardan biri, narxga bog‘liq bo‘lgan talab elastikligidir. Bu elastiklik tovar narxining bir foizga o‘zgarishi, unga bo‘lgan talabning necha foizga o‘zgarishini ko‘rsatadi. Narxga bog‘liq talab elastikligini quyidagicha yozamiz: $E_p = \frac{\Delta Q\%}{\Delta P\%}$ Bu yerda $\Delta Q\%$ - talabning foiz o‘zgarishi; $\Delta P\%$ - narxning foiz o‘zgarishi. Shuni eslatish lozimki, foiz o‘zgarish, o‘zgaruvchining mutlaq o‘zgarishini, o‘zgaruvchining oldingi darajasiga nisbatidir. $\Delta Q\% = \frac{\Delta Q}{Q} * 100\%$; $\Delta P\% = \frac{\Delta P}{P} * 100\%$ Narxga bog‘liq talab elastikligi talab chizig‘ining alohida nuqtasida o‘lchanadi va egri chiziq bo‘yicha siljiganimizda, u o‘zgarib boradi. Shunga mos ravishda, real statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, nuqtaviy va yoysimon elastiklik koeffisientlarini aniqlash mumkin. Misol: Limonga bo‘lgan talab 100 dona bo‘lganda, har bir limonning narxi 750 so‘mni tashkil qildi, talab 200 dona bo‘lganda, har bir dona limon 500 so‘m bo‘lsin. Talab egri chizig‘ini chizing va yoysimon elastiklik koeffisientini hisoblang. Bu yerda - va - talabning va tovar narxining boshlang‘ich qiymatlari, - va - talabning va tovar narxining o‘zgargan qiymatlari. Elastiklik koeffisienti qiymatiga qarab talabni elastik, noelastik va birlik elastiklikga ega bo‘lgan talablarga ajratish mumkin. Agar talabning narx bo‘yicha elastiklik koeffisienti $E_d > 1$ bo‘lsa, talab elastik deyiladi.

Agar talabning narx bo‘yicha elastiklik koeffisienti $E_d > 1$ bo‘lsa, ***talab elastik***

deyiladi. Agar talabning narx bo‘yicha elastiklik koeffisienti $E_d < 1$ bo‘lsa, ***talab noelastik*** deyiladi.

Agar talabning narx bo‘yicha elastiklik koeffisienti $E_d = 1$ bo‘lsa, ***talab birlik elastiklikka*** ega deyiladi.

Talabning narx elastikligiga ta’sir etadigan omilardan quyidagilarini alohida ko‘rsatish mumkin:

1. *Bozorda o‘rinbosar tovarlarning mavjudligi.* Bozorda yaxshi o‘rinbosar tovarlarning yo‘qligi yoki ularni olishning qiyinligi iste’molchilarni narxlarning o‘zgarishiga befarq qilib qo‘yadi.

2. *Vaq omili.* Aksariyat tovarlarga bo‘lgan bozor talabi uzoq muddatli davr mobaynida elastiklikroq bo‘ladi.

Bir tomondan, aksariyat insonlarga iste’molchilik talablarini o‘zgarishiga

ancha vaqt talab qilinadi. (masalan, qandolat mahsulotdariga bo'lgan narx keskin oshirilsa ham mahsulotlarni sotish hajmi bir vaqtning o'zida pasayib ketmaydi).

Boshqa tomondan, bir tovaga bo'lgan talab boshqa bir tovarning mavjudligi bilan ham izohlanishi mumkin. Masalan, neftga va shu bilan bir qatorda benzina bo'lgan narxning oshib borishi qisqa muddat ichida yo'l bosishni qisqarishiga olib kelmaydi, lekin, uzoq muddatli davr mobaynida eski avtomashinalarni yangi yoqilg'i kam harajat qiladigan modellari bilan almashtirilishiga va shu orqali kam benzin ishlatilishiga olib keladi.

3. Tovarga bo'lgan harajatlar darajasi. Iste'molchi byudjetidan tovarga yuqori darajada harajatlar qilish aksariyat tovarlarga bo'lgan talabni narxlarni o'zgarishiga o'ta sezuvchan qilib qo'yadi. Masalan, sanoat iste'molchisiga bir-birlik tovarga bo'lgan narx emas, balki unga bir oy yoki bir yilda qilinadigan harajatlar muhim hisoblanadi.

4. Tovarning iste'molchi uchun zarurligi. Tovarning iste'molchi uchun uqori darajadagi zaruriyati narxga bo'lgan past elastikligini aniqlab beradi.

3. Daromad bo'yicha talab elastikligi

Aksariyat kategoriyadagi tovarlarning bozordagi sotuv hajmi darajasi iste'molchilarning pul daromadlari dinamikasiga qarab o'zgarishi mumkin.

Daromad o'zgarishiga bo'lgan talab hajmining sezuvchanligi daromad bo'yicha talab elastikligi koeffisienti bilan aniqlanadi.

Daromad bo'yicha talab elastikligi koeffisienti Ed –iste'molchilik daromadlarini bir foizga o'zgarishi natijasida talab hajmining son jihatidan o'zgarishi darajasi hisoblanadi. Bir tovarga bo'lgan daromad bo'yicha talab elastikligi qisqa va uzoq muddatli davr mobaynida har xil bo'lishi mumkin. Har kuni foydalaniladigan tovarlar uchun qisqa muddatli davr mobaynida daromad bo'yicha talab elastikligi nisbatan past, bu tovarlarga bo'lgan iste'molchilarning ta'blari nisbatan sekin o'zgaradi. Bunga qarama-qarshi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar (avtomobillar, ko'chmas mulk, maishiy texnika) qisqa muddatli davr mobaynida elastikligi, uzoq muddatga qaraganda yuqoriroq, iqtisodiyotning skill o'zgarishlariga o'ta sezuvchan bo'ladi.

4. Taklifning elastikligi

Ishlab chiqaruvchilarni bozor kon'yunkturasidagi ayrim omillarning o'zgarishlariga nisbatan sezuvchanligini tahlil qilish uchun aksariyat hollarda narx bo'yicha taklif elastikligi koeffisientidan foydalaniladi.

Narx bo'yicha taklif elastikligi koeffisienti Yes–narxning bir foizga o'zgarishi natijasida taklif hajmining son jihatidan foiz bo'yicha o'zgarishini bildiradi. Bunday elastiklikning qiymati ijobiy bo'ladi, chunki, ishlab chiqaruvchilar uchun yuqori narx ularni ko'proq mahsulot ishlab chiqarishga rag'batlantiradi.

Aniq tovarga bo'lgan bozor taklifi alohida firmalarning individual takliflarining yig'indisidan shakllanadi. Buning natijasida bozordagi taklifning elastiklik hajmi alohida firmalarning bozordagi ulushi va ular taklifining elastiklikligiga bog'liq.

Taklif elastikligini aniqlab beruvchi asosiy omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. *Ishga tushirilmagan ishlab chiqarish kuchlarining mavjudligi.* O'sib borayotgan talab ishlab chiqarish kuchlarini nisbatan tezroq ishga tushirish evaziga qondirilishi mumkin.

2. *Sotish uchun taklif qilinayotgan Tovar va xizmatlarning turlari.* Tez o'zgarib turadigan va bu jarayonda qo'shimcha sarmoya talab qilmaydigan tovar, xizmatlar, texnologiya va ishlab chiqarish hajmlari boshqalarga nisbatan taklif elastikligi yuqoriroqdir.

3. *Tayyorlangan tovarni uzoq muddat saqlash imkoniyatining mavjudligi.* Agar firmada bunday imkoniyat mavjud bo'lsa, u zahirada yig'ilgan mahsulotlar evaziga ishlab chiqarish hajmini oshirishi mumkin. Shunga muvofiq, uning taklifi ham narxlar o'zgarishiga nisbatan yanada elastikroq bo'ladi.

4. *Ishlab chiqarishni kengaytirish uchun zarur bo'lgan minimal hajmdagi harajat.* Zarur bo'lgan capital qo'yilmalarning hajmi qanchalik ko'p bo'lsa, taklif elastikligi ham shunchalik past bo'ladi.

5. *Bozor kon'yunkturasi.* Tovar defitsiti sharoitida ishlab chiqaruvchilar aniq hajmdagi tovarni yuqori narxda sotish imkoniga ega bo'ladilar. Bunday sharoitlarda taklif noelastik bo'ladi.

6. *Vaqt oralig'i.* Vaqt oralig'i qanchalik uzoq bo'lsa, ishlab chiqaruvchida shunchalik narxlarni o'zgarishiga moslashib olish uchun imkoniyat tug'iladi va taklifning elastikligi ham ortib boradi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Elastiklik tushunchasiga ta'rif bering, uning xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Giffen tovarlari deb qanday tovarlarga aytiladi? Misollar keltiring
3. Narx bo'yicha talab elastikligi nima?
4. Daromad bo'yicha talab elastikligi qanday bo'ladi?
5. Taklifning elastikligin ta'riflang.
6. Talabning narx elastikligiga ta'sir etadigan omillar nimalardan iborat?
7. Taklif elastikligini aniqlab beruvchi asosiy omillar nimalardan iborat?

5-mavzu. Iste'molchilar tanlovi nazariyasi.

1. **Iste'molshi hatti-harakati nazariyasi.**
2. **Naflilik va uni maksimalashtirish qoidasi**

1. Iste'molshi hatti-harakati nazariyasi.

Hozirda Iqtisodiyotga oid ko'plab darslik va o'quv qo'llanmalarda bozor talabining shakllanishi va namoyon bo'lishini iste'molshining hatti-harakati orqali tushuntirishga harakat qilinmoqda. Bunda oldindan g'arb adabiyotlarida mavjud bo'lib kelgan turli nazariyalardan foydalanib, iste'molshi hatti-harakati nazariyasi alohida yo'nalish sifatida

bayon etilmoqda.⁵ Talabalarni mazkur nazariyaning mohiyati bilan tanishtirish maqsadida uning asosiy tushunchalarini ko'rib shiqamiz.

Iste'molshining bozordagi hatti-harakati so'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasi hamda iste'molshi tanlovi nazariyasi orqali izohlanadi. So'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasining mazmuni bilan 4-mavzuda batafsil tanishib shiqqan edik. Bu nazariya yordamida iste'molshining manfaati nuqtai-nazaridan uning afzal ko'rishi qoidalari bayon etiladi.

Agar naflilikka iste'molshi o'lshami bilan qaralsa, u iste'molshining biron-bir ne'matni iste'mol qilichidan olinadigan qoniqishni anglatadi. **Iste'molshi tomonidan o'zi uchun turli tovarlarning naflilik darajasining baholanishi iste'molshining afzal ko'rishi deyiladi.**

Naflilik funktsiyasi ma'lum miqdordagi tovarlarga boshqa bir miqdordagi taqqoslashni bildiradi. Naflilikni mutloq ko'rsatkishlarda o'lshashning ahamiyati bo'lmay, iste'molshi tanlovini naflilik darajasining ketma-ket joylashuvi bilan izohlash mumkin. Bir to'plamdagi tovarlar nafliligi boshqasidan qay darajada afzalligini ko'rsatib berish mumkin emas.

Naflilik funktsiyasi iste'mol qilinayotgan tovarlar(X,Y)dan olinayotgan naflilikning hosilasini ifodalaydi:

$$U(X, Y) = XY.$$

So'nggi qo'shilgan naflilik – muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimsha naflilikdir. So'nggi qo'shilgan naflilik umumiy naflilikning o'sgan qismidan iborat ekan, u naflilik funktsiyasining hosilasi hisoblanadi. Muayyan ehtiyojni qondiruvshi har bir navbatdagi ne'mat oldingisiga qaraganda kamroq naflilikka ega bo'ladi. Ne'matlarning cheklangan miqdori sharoitida esa doimo ehtiyojni eng kam darajada qondiruvshi «so'nggi nusxasi» mavjud bo'ladi.

So'nggi qo'shilgan naflilik pasayib borish tendentsiyasiga ega bo'lib, bu iqtisodiy tamoyil sifatida ifoda etiladi. Mazkur tamoyilning mohiyati shundan iboratki, agar alohida olingan yakka iste'molshining holatidan kelib shiqilsa, ne'matlarni iste'mol qilish hajmining ko'payib borishi bilan, ma'lum vaqtdan boshlab, muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimsha naflilik oldingisiga nisbatan kamayib boradi.

Kishi qanchalik ko'p miqdordagi tovarni iste'mol qilsa, u shunshalik ko'p yalpi naflilikka ega bo'ladi. **Yalpi (umumiy) naflilik so'nggi qo'shilgan naflilik ko'rsatkishlarini jamlash orqali aniqlanadi.** Agar iste'molshi manfiy so'nggi qo'shilgan naflilikka ega bo'lsa, u holda yalpi naflilik kamayadi.

So'nggi qo'shilgan naflilikning pasayib borish qonunini iste'mol qilingan muzqaymoq misolida 11-jadval orqali ifodalash mumkin.

---

⁵ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.D.Kamaeva. – 10-e izd., pererab. i dop. - M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 2004, VI-bob; Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – M.: TK Vebli, Izd-vo Prospekt, 2005, V-bob, 3-§; Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrymina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, X-XI-boblar; Ekonomika: Uchebnik, 3-e izd., pererab. i dop./Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S.Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, IX-bob; Ioxin V.Ya. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik / V.Ya.Ioxin. – M.: Ekonomist', 2005, IX-bob; Kurs ekonomicheskoy teorii: Obshche osnovy ekonomicheskoy teorii. Mikroekonomika. Makroekonomika. Osnovy natsional'noy ekonomiki: Uchebnoe posobie / Pod red. d.e.n., prof. A.V.Sidorovicha. – M.: «Delo i Servis», 2001, VII-VIII-boblar.

11-jadval. Muzqaymoq iste'mol qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan va yalpi naflilik

Iste'mol qilingan muzqaymoqlar soni	So'nggi qo'shilgan naflilik (MU)	Yalpi naflilik (U)
0	-	0
1	4	4
2	3	7
3	2	9
4	1	10
5	0	10
6	-3	7

Jadvaldan ko'rinadiki, musbat ishorali so'nggi qo'shilgan naflilikning oshib borishi bilan, yalpi naflilik miqdori o'sib bormoqda. Biroq, bu o'sish sur'ati muzqaymoqlarning navbatdagi soni qo'shilishi bilan pasayib bormoqda. Manfiy ishorali so'nggi qo'shilgan naflilik yalpi naflilikning qisqarishiga olib kelmoqda.

Iste'molshi tovarlarning turli to'plamini xarid qilishda doimo **naflilikni maksimallashtirish qoidasiga** amal qiladi. Bu qoidaning mazmuni quyidagisha bayon etiladi: **iste'molshi o'zining daromadini shunday sarflashi kerakki, daromad to'liq sarflangan holatda tovarni xarid qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan naflilikning tovar narxiga nisbati barcha tovarlar uchun bir xil qiymatga ega bo'lishi lozim**, ya'ni:

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y},$$

bu yerda: MU – X va Y tovarlarning so'nggi qo'shilgan nafliliği; P – ularning narxi.

Bu qoida **iste'molshining muvozanatli holatini** ifodalaydi.

Iste'molshi o'zining o'z didi va ruhiyatiga ko'ra turli xil tovarlar to'plamini ma'qul ko'rishi mumkin. Bunda u tovarlarning ma'lum bir to'plamini boshqa biriga taqqoslab ko'radi. Iste'molshi tanlovini tushuntirishda befarqlik egri shizig'i muhim rol o'ynaydi.

1. Naflilik va uni maksimallashtirish qoidasi

Befarqlik egri shizig'i ehtiyojlarni bir xil darajada qondirilishini ta'minlovshi iste'mol to'plamlari yig'indisini namoyon etadi. Ya'ni, iste'molshi uchun befarqlik egri shizig'ida joylashgan tovarlar to'plamini tanlashda farq mavjud bo'lmaydi.

Befarqlik egri shizig'i pasayib boruvshi ko'rinishda bo'ladi. Befarqlik egri shizig'ining pasayib borishi shu bilan izohlanadiki, tanlanishi lozim bo'lgan har ikkala tovar ham iste'molshi uchun nafli hisoblanadi. SHunga ko'ra, bir tovarlar to'plami (masalan, A)dan boshqa bir tovarlar to'plami (masalan, V ga) tomon harakat qilib, iste'molshi naflilik miqdorini oshiradi. Biroq, ayni paytda xuddi shunsha miqdordagi naflilikka ega bo'lgan A tovardan voz keshadi. Qisqasi, V tovar qanchalik ko'p bo'lsa, A tovar shunshalik oz bo'ladi,

CHunki A va V tovarlar o'rtasida teskari aloqa mavjud. O'zgaruvshilari o'rtasida teskari aloqa mavjud bo'lgan har qanday egri shiziq esa pasayib boruvshi ko'rinishda bo'ladi.

Agar iste'molshining A va V tovarlarning barcha to'plamlari bo'yisha afzal ko'rishlarini egri shiziq orqali tasvirlansa, **befarqlik kartasi** hosil bo'ladi. Har bir befarqlik egri shizig'i kishi har biriga bir xilda qaraydigan tovarlar to'plamini ifodalaydi. 12-chizmada befarqlik kartasining bir qismini aks ettiruvshi ushta befarqlik egri shizig'i tasvirlangan. I_3 befarqlik egri shizig'i ehtiyojlarni qondirilishining eng yuqori darajasini aks ettiradi. Ehtiyojlarning har bir darajasiga ko'ra cheksiz befarqlik egri shizig'i mavjud bo'lishi mumkin. Biz sodda ko'rinishda faqat ushta egri shiziqni ifodaladik. Bu ush egri shiziq

tovarlar to'plamining ranjirovkasi (tartibini) ta'minlaydi. Ranjirlash to'plamlarni afzallikning eng yuqori darajasidan eng kam tomonga yo'naltirilgan tartibda qo'yib shiqadi. Biroq, bu tartib bir to'plamning boshqa biridan neshog'liq afzalligini ko'rsatib bera olmaydi.

Iste'molshi hatti-harakatini tushunishda **iste'molshi byudjetining cheklanganligi** muhim ahamiyat kasb etadi. Byudjet cheklanganligi iste'molshining muayyan pul daromadlari mavjudligi sharoitida narxlarning muayyan darajasida u yoki bu turdagi tovarlarning ma'lum cheklangan miqdorini sotib olish imkoniyati orqali ifodalanadi. Iste'molshi byudjetining cheklanganligini grafikda ikki turdagi tovarni sotib olishning turli kombinatsiyalarini ko'rsatuvshi **byudjet shizig'i** shaklida ham aks ettirish mumkin.

Iste'molshi byudjeti shizig'ining holatiga uning daromadlari va tovarlar narxining o'zgarishi ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Foyda va cheklangan foyda. Byudjet chizig'i.
2. Befarqlik egri chizig'i va maqbul tanlov.
3. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasi.
4. Iste'molchining afzal ko'rishi. Naflilik funktsiyasi.
5. Naflilikni maksimallashtirish qoidasi.

6-mavzu. Ishlab chiqarish va xarajatlar.

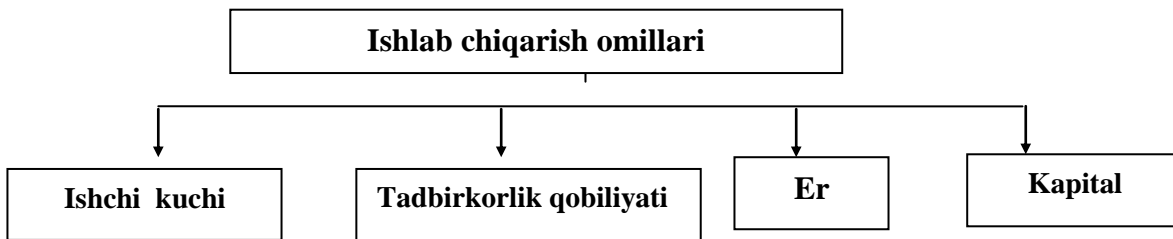
1. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi.
2. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari.
3. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko'rsatkichlari.

1.Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi

Ishlab chiqarish jarayonida haqiqatda qo'llaniluvchi barcha resurslar ishlab chiqarish omillari deyiladi. Iqtisodiyotning tizimi va shaklidan qat'iy nazar uchta omil: ishchi kuchi, mehnat qurollari va mehnat predmetlari bo'lishi shart.

Ishchi kuchi, deb insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisiga aytiladi. Ishchi kuchi mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan kishilar uchun xosdir. Lekin ishchi kuchi insonning o'zi emas, yoki uning mehnati ham emas, uning qobiliyatidan iboratdir.

Mehnat qurollari deb, inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalarga aytiladi (mashinalar, stanoklar, traktorlar, qurilmalar, uskunalar va boshqalar). Mehnat predmetlari esa bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalardir (yer, suv, xom ashyo va boshqa turli materiallar). Shuning uchun biz mehnat degan tushunchani emas, balki ishchi kuchi degan tushunchani ishlab chiqarishning omili, deb bilamiz va ishlab chiqarish omillari ishchi kuchi, kapital, yer-suv va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat deb ta'kidlaymiz (2.1-chizma).

1-chizma. Ishlab chiqarish omillarining turkumlanishi

2. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari

Ijtimoiy ishlab chiqarish, ya'ni turli omillarning harakati natijasida juda ko'p turdagi tovarlar va xizmatlar massasidan iborat bo'lgan yalpi ijtimoiy mahsulot vujudga keladi. Shu yaratilgan ja'mi tovarlar va xizmatlar, ya'ni milliy mahsulotning yil davomidagi yig'indisi mamlakat bo'yicha ishlab chiqarishning umumiy natijasi bo'lib hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun, birinchidan, iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarini faqat qiymat holdagina emas, balki uni moddiy buyum shaklida ham qayta tiklash zarur. Buning uchun albatta yaratilgan mahsulot tarkibida ma'lum miqdorda ishlab chiqarish vositalari natural shaklda mavjud bo'lishi kerak. Ikkinchidan, ishchi kuchining qayta tiklanishi uchun mulk egalari va tadbirkorlarning shaxsiy iste'moli uchun yaratilgan mahsulot tarkibida zarur iste'mol buyumlari mavjud bo'lishi shart. Shuning uchun ham moddiy mahsulotlar ikki xil tovar mahsulot sifatida mavjud bo'ladi, bu esa o'z navbatida, ikki yirik bo'linmalar o'rtasida tovar ayirboshlash imkonini beradi. Undan tashqari juda ko'p korxonalar va tashkilotlar aholiga turli-tuman xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadiki, ular mehnatining natijasi xizmatlarda namoyon bo'ladi. Bu esa milliy mahsulotning muhim qismi turli xil xizmatlardan iborat ekanligini ko'rsatadi. Shunday qilib, yil davomida mamlakatda yaratilgan milliy mahsulot natural jihatidan uch qismdan: ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari va turli xil xizmatlardan iborat buladi.

3. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish masalasi har doim Iqtisodiyot fanining dolzarb muammosi sifatida, uning diqqat markazida bo'lib keladi. Ayniqsa hozirgi paytda bu masala yanada keskin qo'yilmoqda. Buning sababi shundaki, ishlab chiqarish samaradorligini oshirmasdan turib mamlakatimiz oldida turgan muhim masala - mustaqil iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish vazifasini amalga oshirib bo'lmaydi. Samaradorlikning iqtisodiy mazmuni sifatida har doim ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga avanslangan resurslar, mablag'lar yoki sarflangan xarajatlar o'rtasidagi nisbat tushuniladi.

Bulardan biri mehnat unumdorligidir. **Mehnat unumdorligi deb ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyatiga aytiladi va ishlab chiqarilgan mahsulot ning (iste'mol qiymatining) sarflangan mehnat miqdoriga nisbati bilan belgilanadi.** Sarflangan mehnat miqdori esa ishlangan vaqt bilan, kishi kuni, kishi soati va h.k. bilan belgilanadi. Agar mehnat unumdorligini MU, mahsulotni M bilan, sarflangan ish vaqtini V bilan belgilasak, mehnat unumdorligi quyidagicha aniqlanadi: $MU = \frac{M}{V}$.

Mehnat unumdorligi sarflangan jonli mehnatning har bir birligi evaziga, ya'ni kishi kuni, kishi soati hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori bilan aniqlanadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ishlab chiqarish omillarini ayting
2. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalarini ta'riflang.
3. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko'rsatkichlari sanab bering.

7-mavzu. Mukammal bozor va monopoliya.

Reja:

- 1. Bozor tushunchasi, uning vazifalari va turlari**
- 2. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari**

1. Bozor tushunchasi, uning vazifalari va turlari

Bozor tushunchasi bozor iqtisodiyotining markaziy kategoriyasi bo'lib, Iqtisodiyotda ham, xo'jalik yuritish amaliyotida ham, barcha mamlakatlar tajribasida ham qo'llaniladigan ilmiy-amaliy tushunchadir.

Eng avvalo «bozor» va «bozor iqtisodiyoti» tushunchalarining bir-biridan farqlanishini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Chunki, ko'pincha bu ikki tushunchani bir xil ma'noda tushunish, ba'zi adabiyotlarda sinonim so'zlar sifatida qo'llash yoki ularni shalkashtirish hollari ushraydi. Bozor jamiyatda bozor iqtisodiyoti shakllangunga qadar mehnat taqsimotining ro'y berishi natijasida vujudga kelib, ijtimoiy takror ishlab chiqarishning ayirboshlash jarayonini o'z ishiga oladi. Bozor iqtisodiyoti esa bozor va bozor munosabatlarining tarixan uzoq davr mobaynida rivojlanishining natijasi sifatida paydo bo'ladi va bozor qonunlari asosida tashkil etiluvshi va faoliyat ko'rsatuvshi iqtisodiy tizimni anglatadi.

Bozor takror ishlab chiqarishning bitta fazasini, ya'ni ayirboshlash fazasini o'z ishiga oladi. Bozor iqtisodiyoti esa barcha fazalarini – ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va nihoyat iste'mol jarayonlarini ham o'z ishiga oladi.

Hozirgi davrda bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molshilarning ko'p qirrali murakkab aloqalarini, ularning o'zaro bir-birlariga bo'lgan ta'sirini bog'laydigan bo'g'in, jamiyat taraqqiyotida modda almashuvini ta'minlaydigan jarayon sifatida shakllandi.

Bozorning asosiy belgilari sotuvshi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentlilik tamoyili asosidagi ayirboshlash, sotuvshilarning xarajatlari qoplanib, foyda olishi va pul to'loviga qodir bo'lgan xaridorlarning talabini qondirish va raqobatshilikdan iboratdir.

Bozor tovarlarni ishlab chiqarish va ayirboshlash, pulning vujudga kelishi, ularning rivojlanishi natijasida kelib shiqqan tarixiy tushuncha bo'lib, hozirgi davrda keng tarqalgan ob'ektiv iqtisodiy jarayondir.

Bozor ishlab chiqaruvchilar va iste'molshilar, sotuvshilar va xaridorlar o'rtasida pul orqali ayirboshlash (oldi-sotdi) jarayonida bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir. Bunda bozorning moddiy asosini joy emas, balki tovar va pulning harakati tashkil etadi. Bozor tushunchasi faqat ayirboshlash jarayonidagi iqtisodiy munosabatlarni o'z ishiga oladi. Unda oldi-sotdi jarayonidagi zarur bo'lgan xizmatlar bajariladi.

Bozorga sotishga shiqarilgan tovar va xizmatlar talabga nisbatan kam bo'lsa narxlar oshib ketadi, ayirboshlashning ekvivalentlilik muvozanati buziladi, natijada tovarni sotuvshi me'yoridan ortiqsha daromad olib, tez boyiydi yoki aksinsha, bozorda tovarlar miqdori talab miqdoridan oshib ketsa, narxlar pasayib ketib, sotuvshilar zarar ko'radilar. Buning ustiga

ishlab chiqarish jarayonida sustkashlik, no'noqlik va xo'jasizlik yuz berib, ortiqsha xarajatlarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, zarar yanada oshib ketadi, chunki bozor bunday ortiqsha behuda sarflarni hisobga olmaydi.

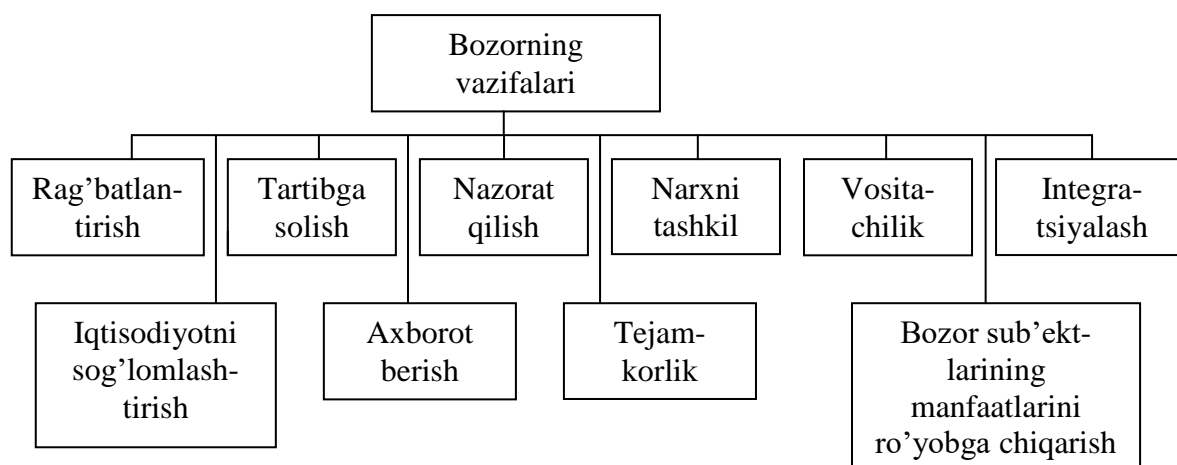
Bozor sub'ektlari ikki guruhga – sotuvshi va xaridorlarga bo'linib, ular bozor munosabatlarining turli vazifalarini bajaradi. Sotuvshilar bozorga tovar va xizmatlarni taklif etadi, xaridorlar esa ularga talab bildiradi. Bozor o'z sub'ektlari manfaatini bir-biriga bog'lab, ularni muvofiqlashtiradi.

Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni, iqtisodiy resurslarni **iste'molshilarga yetkazib berishdan** iboratdir. Bu yerda bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'laydi, ishlab shiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molshisini topadi.

Bozor ayirboshlash kategoriyasi bo'lib, **ishlab chiqarishning uzluksiz takrorlanib turishiga yordam beradi**. Ishlab chiqarish, yangidan boshlanishi uchun yaratilgan tovarlar sotilishi va ularning pulga aylanishi, puldan esa kerakli iqtisodiy resurslar xarid qilinishi zarur. Bozor vositasida tovarni sotishdan tushgan mablag'lar hisobiga, ishlab chiqaruvchilar resurslar sotib olish yo'li bilan sarflangan ishlab chiqarish vositalari o'rnini qoplaydigan va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kerakli moddiy va mehnat resurslariga ega bo'ladilar. Bozor orqali resurslarning erkin harakati ta'minlanadi va ularning tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi ro'y beradi.

Bozor **iqtisodiyotni tartibga solib turish vazifasini** talab, taklif, raqobat va narxlar yordamida bajaradi. U o'zida talab va taklifni jamlab, bu bilan nimani, qancha miqdorda va qaysi vaqtda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor narx vositasida iqtisodiy resurslarni tovarlarga talab kamaygan tarmoqlardan talab ortgan tarmoqlarga oqib kelishini ta'minlaydi.

Shuningdek, adabiyotlarda bozorning boshqa ko'plab qo'shimsha vazifalari ham keltiriladi. Bu vazifalarni yaqqolroq tasavvur etish uchun ularni maxsus chizma ko'rinichida ifodalash mumkin (1-chizma).

1-chizma. Bozorning vazifalari.

Bozor turli xil vazifalarni bajarsa-da, ular o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi. Bozorning mazmunini to'laroq tushunmoq uchun uning turlarini va ichki tuzilishini bilish zarur.

Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo'lganligi sababli uni turkumlashda quyidagi asosiy mezonlarga asoslaniladi:

- bozorning yetuklik darajasi;

- sotiladigan va sotib olinadigan mahsulot turi;
- bozor sub'ektlari xususiyatlari;
- bozor miqyosi,
- iqtisodiy aloqalar tavsifi va boshqalar.

Bozorning **yetuklik darajasiga qarab** rivojlanmagan bozor, klassik (erkin) bozor, hozirgi zamon rivojlangan bozorlarga bo'linadi. **Rivojlanmagan, shakllanayotgan bozor** ko'proq, tasodifiy tavsifga ega bo'lib, unda tovarni tovarga ayirboshlash usuli (barter) ko'proq qo'llaniladi. Bozorning bu turi tarixan hali haqiqiy pul kelib shiqmagan davrga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlarda pul inqirozga uchrab, ijtimoiy ishonshni yo'qotgan, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davrlarda ham bu bozor amal qilishi mumkin. **Erkin (klassik) bozor** – tovar va xizmatlarning har bir turi bo'yisha juda ko'p ishlab chiqaruvchilar va iste'molshilar, ya'ni sotuvshilar va sotib oluvshilardan iborat bo'lib, pul orqali ayirboshlash jarayonida ular o'rtasida erkin raqobat kelib shiqadi, narxlar talab va taklif o'rtasidagi nisbatga qarab erkin shakllanadi, raqobatning turli usullari qo'llaniladi, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin tabaqalanadi. **Hozirgi zamon rivojlangan bozori** – bunda davlat ham bozor ishtirokchisi bo'lib, bozor ansha tartiblashtiriladi va boshqariladi, turli xil birjalar va boshqa oldi-sotdi jarayoniga xizmat qiluvshi sohalar rivojlangan bo'ladi, raqobat kurashlari aholining tabaqalashuvi yumshatilib, ularning daromadlari darajasi o'rtasidagi farqlar kamayadi.

Bozor **hududiy jihatdan** quyidagi turlarga bo'linadi: **mahalliy bozorlar** (Toshkent bozori, Samarqand bozori, Urgut bozori, London bozori, Nyu-York bozori, Pekin bozori va boshqalar); **milliy bozorlar** (O'zbekiston bozori, Rossiya bozori, Ukraina bozori, Angliya bozori, Amerika bozori, Xitoy bozori va boshqalar); **hududiy bozorlar** (Markaziy Osiyo yoki Osiyo bozori, G'arbiy Yevropa bozori) va **jahon bozori**.

Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorlar quyidagi turlarga bo'linadi: iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kushi (resurslar) bozori, valyuta bozori va fond birjalari, ilmiy texnika kashfiyoti va ishlanmalar bozori.

Muomalaga shiqadigan sub'ektlarning xususiyatiga ko'ra ulgurji va chakana savdo to'g'risida gap yuritiladi. Chakana savdoda asosan sotib oluvshilar fuqarolar hisoblanadi. Turli shakldagi korxonalar, firmalar, xususiy do'konlar va boshqalar esa sotuvshi hisoblanadi. Ulgurji savdoda davlat tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish alohida o'rin tutadi. Bunda asosiy xaridor davlat, sotuvshilar esa dehqon va fermerlar xo'jaliklaridir.

2. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari

Bozor infratuzilmasi – bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvshi muassasalar tizimidir. Unga ombor xo'jaligi, transport, aloqa xizmatlari ko'rsatuvshi korxonalar, tovar va xizmatlar muomalasiga xizmat qiluvshi muassasalar (birjalar, auksionlar, savdo uylari, savdo-sotiq idoralari va agentliklari kabilar), moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvshi muassasalar (bank turidagi muassasalar, kreditlash idoralari, sug'urta va moliya kompaniyalari, soliq idoralari) va ijtimoiy sohaga xizmat ko'rsatuvshi muassasalar (uy-joy va kommunal xizmat idoralari, aholini ishga joylashtirish firmalari) kiradi. Axborot xizmati idoralari ham bozor infratuzilmasining alohida bo'g'inini tashkil qilib, ularga ma'lumotlarni to'plash, umumlashtirish va sotish bilan shug'ullanuvshi kompaniya va firmalar kiradi.

Bozor infratuzilmasining bu barcha unsurlari ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit ishlariga, sherik topishiga, ish kushini yollashiga ko'maklashadi, davlatning iqtisodiyotni tartibga soluvshi tadbirlarini amalga oshiradi, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida aloqa o'rnatishga yordam beradi. Ularning bir qismi davlat mulkshiligida faoliyat ko'rsatsa, boshqalari mustaqil muassasa va uyushmalardan iborat bo'lib, ko'rsatgan xizmatlari uchun haq oladi.

Bozor infratuzilmasida tovar (xizmat)lar muomalasiga xizmat ko'rsatuvshi muassasalar muhim o'rin tutishi sababli ularning asosiylarining qisqasha tavsifini beramiz.

Birja – namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvshi tijorat muassasalaridir. Tovar birjalaridan farq qilib, fond birjasida qimmatli qog'ozlar va shet el valyutalarining oldi-sotdisi amalga oshsa, mehnat birjasi ishchi kushi egasi bilan uni yollovshi korxonalar o'rtasida turib, unga bo'lgan talab va taklifni bir-biriga bog'laydi.

Birjaning barcha shakllarida kelishuvning o'ziga xos belgisi tovar, aktsiya va valyuta kurslariga, narxning tebranib turishiga chayqov yo'li bilan ta'sir qilishdir.

Birjada uning qatnashshilari ayirboshlash to'g'risida bitim tuzadi, lekin tovarni yetkazib berish va uning haqini to'lash birjadan tashqarida yuz beradi. Bunda tovar egasi va xaridorlar qatnashishi shart emas. Ular nomidan ishni broker (dallo)lar yuritadi. **Broker (makler)lar – bu tovar, fond va valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositashilik qiladigan shaxs yoki maxsus firma.** Ular odatda mijozlar topshirig'iga ko'ra va uning hisobiga ish yuritadi, kafolat beruvshi hisobiga o'z nomidan savdo bitimlari tuzishi ham mumkin.

Birjalar ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan birjalarda ayrim turdagi yoki bir guruh tovarlar, universal birjalarda har xil tovarlar sotiladi.

Auktsionlar – alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi. Auktsionda savdo tovarlarning nisbatan cheklangan ro'yxati bo'yicha, ommaviy sotuvga qo'yish yo'li bilan o'tkaziladi. Auktsion e'lon qilingan vaqtda va ma'lum davrda o'tkaziladi. Bunda tovarlarning bozorga kelib tushish mavsumi va hajmi hisobga olinadi. Auktsion savdosida namuna tovarlar ro'yxatda ko'rsatilgan tartibda savdoga qo'yiladi, xaridorlar orasida eng yuqori narxni taklif qilgan kishi tovarni sotib oladi.

Auktsionlarda san'at asarlari, noyob buyumlar, kolleksiyalar ham sotilishi mumkin. Savdo yarmarkalari ma'lum vaqtda o'tkazilib, bu yerda tovarlar ulgurji ravishda oldi-sotdi qilinadi. Tovar savdosi uning egasi bilan savdo firmasi o'rtasida yuz berib, unda bevosita iste'molshi qatnashmaydi.

Savdo uylari – savdo muassasasining maxsus turi. U ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan savdo uyi ayrim tovarlar bilan (kiyim-keshak, oyoq kiyim, gazlama va h.k.), universal savdo uyi har xil tovarlar bilan savdo qiladi.

Ko'p tarmoqli tashqi savdo firmalari ham savdo uyi deb ataladi. Ular o'z nomidan va ko'pincha o'zlari hisobidan eksport-import hamda boshqa savdo aloqalarini olib boradi. Tashqi savdo uylari savdo korxonalarini sotib olish, jihoz va uskunalarni ijaraga topshirish, kreditlar berish, sug'urta xizmati ko'rsatish bilan moliya va ishlab chiqarish xizmatida ham qatnashadi.

Savdo uylari tarkibida savdo firmalari muhim o'rin tutadi. Ular tijorat ishini yurituvshi va ixtisoslashgan savdo-sotiq korxonalaridir. Firmalar mustaqil yoki yirik sanoat korporatsiyalari tarkibida ish yuritib, ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanadigan turlarga bo'linadi. Ayrim firmalar har ikkala savdo turi bilan ham shug'ullanadi.

Ulgurji savdo firmalari – ulgurji holda (katta partiyalarda) tovarlarni o'z mulkiga sotib olib, iste'molshilarga sotuvshi savdo tashkilotlari.

Chakana savdo firmalari – tovarlarni so'nggi iste'molshilarga sotuvshi savdo muassasalari. Ular mustaqil do'konlar, maxsus do'konlar va supermarketlardan iborat bo'ladi.

Supermarket – bu xaridorning o'ziga-o'zi xizmat ko'rsatishiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonasi. U tovarlarning deyarli hamma turlari bilan savdo qiladi. Supermarket xaridorlarga bepul maslahatlar beradi, tovarlarni buyurtma bo'yicha xaridor uyiga yetkazadi, ularga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatadi.

Infratuzilma tizimida moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvshi muassasalar alohida o'ringa ega. Ular moliya bozori, uning asosi bo'lgan kapital bozorini shakllantiradi va amal qilish tartib-qoidalarini o'rnatadi. Moliyaviy muassasalardan ko'pchiligi o'ziga xos belgilarga ega bo'lsada, ularning barchasi bitta umumiy belgiga ega. Ular o'zlarining majburiyatlarini bildiradi, ya'ni mablag'lari ortiqsha bo'lgan sub'ektlardan pul qarz oladi va o'z nomidan mablag'lari yetishmagan sub'ektlarga pul qarz beradi.

Bozor infratuzilmasining banklar, sug'urta kompaniyalari, soliq va bojxona idoralari kabi muassasalari moliya-kredit munosabatlarida alohida o'ziga xos o'ringa ega.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlarini moliyaviy axborotlar bilan ta'minlash bozor infratuzilmasining axborot xizmati idoralari, shu jumladan auditorlik firmalari zimmasiga tushadi. **Auditor firmalar – korxonalar, firma, kompaniyalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirib boruvshi, ular hisobotini ekspertizadan o'tkazuvshi idora.** Ular odatda aksioner jamiyat yoki kooperativ shaklda faoliyat ko'rsatadi va to'liq mustaqillikga ega bo'ladi. Auditor firmalar o'z ishini har bir mamlakatda yoki xalqaro miqyosda qabul qilingan hisob-kitob va taftish qoidalariga binoan olib boradi. Auditor firma ichida qatnashuvshi taftishchilar auditorlar deb ataladi.

SHunday qilib, bozor infratuzilmasi va uning qarab shiqilgan unsurlari barcha bozor turlarining faoliyat ko'rsatishi, hamda davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Bozor tushunchasining ta'rifini bering va uning asosiy vazifalarini ko'rsating.
2. Bozorni turkumlashda qanday mezonlar asos qilib olinadi? Ularni sanab ko'rsating.
3. Yetuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?
4. Bozor infratuzilmasi nima? Uning tarkibiy qismlari va asosiy unsurlariga ta'rif bering.

8-mavzu. Monopolistik raqobat va oligopoliya.

1. Monopoliyalarning iqtisodiy asosi
2. Monopoliyalarning turlari.
3. Monopoliyaga qarshi qonunshilikni mazmuni
4. O'zbekistonda raqobatshilik muhitining vujudga kelishi va monopoliyaga qarshi qonunshilik.

1. Monopoliyalarning iqtisodiy asosi

«Monopoliya» atamasining kelib chiqishi bozorga oid tushunchalardan (ya'ni, greksha «monos» - yagona, bitta va «poleo» - sotaman) tarkib topsada, biroq uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqaladi. Monopoliyani quyidagisha ta'riflash o'rinli deb hisoblaymiz: **monopoliya – monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori**

foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.⁶

Monopoliyalar vujudga kelishining moddiy asosi ishlab chiqarishning to'planishi hisoblanadi. **Ishlab chiqarishning to'planishi ishlab chiqarish vositalari, ishchi kushi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishini namoyon etadi.**

Ishlab chiqarish to'planishining asosiy sababi bo'lib olinayotgan foyda hajmining ko'payishi hisoblanadi. Foydani muntazam ravishda ko'paytirib borish maqsadida tadbirkor olingan qo'shimsha mahsulot (foyda)ning bir qismini kapitallashtiradi, ya'ni unga qo'shimsha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kushi sotib oladi. Bu esa ba'zi bir korxonalarining o'sishi hamda ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishiga olib keladi. SHu bilan birga raqobat amaldagi kapitallarning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish, markazlashtirish tendentsiyasini keltirib chiqaradi. SHunday qilib, ishlab chiqarish to'planishining moddiy asosi bo'lib kapitalning to'planishi va markazlashuvi hisoblanadi.

Kapitalning to'planishi – bu qo'shimsha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshichidir. Bu jarayon quyidagi ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi: korxonadagi ishlovshilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xom ashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi, foyda hajmi.

Kapitalning to'planishi kapitalning markazlashuvi jarayoni bilan yanada to'ldiriladi. **Kapitalning markazlashuvi – bu bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aktsiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sichidir.**

2. Monopoliyalarning turlari.

Monopoliyalarning mohiyatini oshib berishda uning turlarini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Monopoliyalarning turlarini bir nasha mezonlarga ko'ra ajratish mumkin.

1. Bozorni qamrab olish darajasiga ko'ra: sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya.

Sof monopoliya – tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvshining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. O'zbekistonda sof monopoliyalar sifatida «O'zbekiston havo yo'llari» DAK, «O'zbekiston temir yo'llari» DAK, Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasini misol keltirish mumkin. Darhaqiqat, ular o'z tarmoqlaridagi tegishli faoliyatlarning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadilar. SHuningdek, ba'zi hollarda tarmoqdagi monopolist ishlab chiqaruvchilar sonining ko'payib borishi monopolistik raqobat holatining vujudga kelishiga sabab bo'ladi. **Monopolistik raqobat – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvshilar**

---

⁶ Bu mazmundagi ta'riflar quyidagi manbalarda ham berilgan: SHishkin A.F. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnoe posobie dlya vuzov. 2-e izd. Kn.1. – M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 1996, 597-b.; Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, 208-b.; Основы экономической теории. Политэкономика: Учебник /Под ред. д-ра экон. наук, проф. Д.Д.Москвина. Изд. 3-е, исправл. – М.: Yeditorial URSS, 2003, 499-b.

soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvshi o'z tovar yoki xizmatining alohida, maxsus xususiyatlari mavjudligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati hisoblanadi. Bunga misol tariqasida ko'plab mebel, kiyim-keshak turlari, kir yuvish vositalari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarini keltirish mumkin.

Oligopoliya – tarmoqdagi bir nasha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvshining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati hisoblanadi. Oligopolist-ishlab chiqaruvchilarga O'zbekistonda tsement (asosan Bekobod, Quvasoy, Ohangaron, Navoiy shaharlarida joylashgan), ko'mir (Angren shahri, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo (SHarg'un) va Boysun (To'da) tumanlarida joylashgan) ishlab chiqarishni misol keltirish mumkin.

Monopsoniya – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvshilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste'molshisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. Bunga «O'zDEUavto» korxonasi yaqqol misol bo'la oladi. Mazkur yirik korxonada mamlakatimizdagi yengil avtomobillarni ishlab chiqarishda zarur bo'lgan ko'plab ehtiyot va butlovshi qismlarni ularning nisbatan mayda ishlab chiqaruvchilaridan sotib olishda yakkahukmronlik mavqeiga ega bo'ladi.

2. Monopoliyaning vujudga kelishi sababi va tavsifiga ko'ra: tabiiy monopoliya, legal monopoliya, sun'iy monopoliya.

Tabiiy monopoliya tarkibiga kamyob va ishlab chiqarishning erkin tarzda takror hosil qilib bo'lmaydigan unsurlari (masalan, nodir metallar, foydali qazilmalar va h.k.)ga ega bo'lgan mulkdorlar va xo'jalik tashkilotlari kiradi. SHuningdek, mazkur monopoliya tarkibiga o'ziga xos texnologiyaning qo'llanishi sababli raqobatni rivojlantirib bo'lmaydigan ba'zi bir tarmoqlar va ishlab chiqarish turlari ham kiritiladi.

Tabiiy monopoliya – korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati. Bunday samaradorlik ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi bilan tovar birligiga to'g'ri keluvchi xo'jalik xarajatlarining ahamiyatli darajada pasayib borishida namoyon bo'ladi. SHu bilan birga, tabiiy monopoliya sub'ektlari tomonidan ishlab shiqarilgan mahsulotlar iste'molini boshqa turdagi mahsulotlar bilan almashtirib bo'lmaydi.

Legal (qonuniy) monopoliya – bu qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat. Ular tarkibiga raqobatdan himoya qiluvchi quyidagi monopoliya shakllarini kiritish mumkin:

1) patent tizimi – bu ixtiroshi va mualliflar tomonidan yaratilgan ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari tasdiqlovchi hamda ularga mutloq huquqni taqdim etish tizimi. Bu jarayon maxsus guvohnomalar – patentlar orqali amalga oshiriladi;

2) mualliflik huquqi – ilmiy, badiiy va san'at asarlari, ijro san'ati fonogrammalari, ko'rsatuvlar, efir to'lqini yoki kabel orqali tasvir uzatish kabilarni yaratish va ulardan foydalanish munosabatlarini qonuniy tarzda tartibga solish shakli. Mualliflik huquqi faqat mualliflar tomonidan o'z mahsulotlarini ma'lum vaqtga yoki butunlay sotish, ulardan nusxa olish va ko'paytirishga ruxsat berish imkonini ta'minlaydi;

3) tovar belgilari – bu savdo belgilari, nishonlari, maxsus ramzlari, nomi va boshqalarni ro'yxatga olish, huquqiy jihatdan himoya qilish va ulardan foydalanish bo'yicha paydo bo'lgan munosabatlarni qonuniy tarzda tartibga solish shakli.

Sun'iy monopoliya – monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvshi birlashmalarning shartli (tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun) nomi.

Sun'iy monopoliya o'z manfaatlari yo'lida bozor muhiti tuzilishini ataylab o'zgartiradi, ya'ni:

- bozorga yangi raqiblarning kirib kelishiga yo'l qo'ymaslik uchun turli to'siqlar hosil qiladi (xom ashyo va energiya manbalarini egallab oladi; banklarning yangi korxonalariga kredit berishini taqiqlashga harakat qiladi va boshqalar);

- ishlab chiqarishning eng yuksak darajadagi texnologiyasiga erishib, qolgan raqiblarini bu darajaga chiqishga imkon bermaydi;

- ishlab chiqarish miqyosi samarasidan unumliroq foydalanish imkonini beruvshi nisbatan yirik hajmdagi kapitalni qo'llaydi;

- o'z faoliyatini yuqori darajada reklama qilish orqali boshqa raqobatshilarni bozordan siqib chiqarishga harakat qiladi.

Sun'iy monopoliyalar kartel, sindikat, trest, konsortsium, kontsern kabi aniq shakllarda namoyon bo'ladi.

Kartel – bitta sanoat tarmog'idagi bir nesha korxonalarining uyushmasi bo'lib, uning ishtirokshilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o'z mulkiy egaligini saqlab qoladi, yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmidagi har bir ishtirokshining ulushi, sotish narxlari, bozorlarning bo'lib olinishi va h.k. bo'yisha kelishuv asosida amalga oshiriladi.

Sindikat – bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir nesha korxonalarining birlashmasi. Bunda ishlab chiqarish vositalariga mulkshilik birlashma ishtirokshilarining o'zida saqlanib qolgani holda, ular tomonidan ishlab shiqarilgan mahsulot maxsus tashkil etilgan yagona sotish tashkiloti orqali amalga oshiriladi.

Trest – ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko'rinichidagi birlashmasi.

Konsortsium – tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi (masalan, yirik miqyosli loyihalarga juda kata miqdorda va uzoq muddatli kredit berish yoki investitsiyalar qo'yish).

Kontsern – rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan, ko'p tarmoqli korxonalar (sanoat, savdo, transport va bank kabi turli soha korxonalari) ning majmuini o'z ishiga oluvshi birlashma. Odatda bunday birlashma ma'lum ishlab chiqarish faoliyatini bosqichma-bosqich ravishda amalga oshirish uchun zarur bo'lgan turli soha korxonalar va tashkilotlaridan tuziladi. Bunda bosh tashkilot qolgan ishtirokshilar faoliyati ustidan moliyaviy nazorat olib boradi. Hozirda sun'iy monopoliyalarning sanab o'tilgan shakllari orasida kontsernlar keng tarqalgan.

Monopoliyaning iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy tomoni mavjud. Uning **ijobiy tomoni** asosan quyidagi ikkita jihat orqali namoyon bo'ladi:

1) monopoliya ma'lum tarmoqlarda nisbatan samarali amal qiladi va xarajatlarning tejalishiga olib keladi;

2) monopolist bo'lmagan, mayda, raqobatlashuvchi soha korxonalariga nisbatan monopolistik korxonalarda ishlab chiqarishga ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish uchun ko'proq rag'bat va imkoniyat mavjud bo'ladi.

Monopoliyaning **salbiy tomoni** sifatida quyidagi jixatlarni ko'rsatish mumkin:

1) resurslarning oqilona taqsimlanmasligi;

2) daromadlardagi tengsizlikning kushayishi;

3) iqtisodiy turg'unlik va fan-texnika taraqqiyotining sekinlashuvi;

4) iqtisodiyotda demokratik harakatlarning to'sib qo'yilishi.

Bundan ko'rinadiki, monopolistik faoliyat iqtisodiy rivojlanishiga ansha jiddiy ta'sir ko'rsatishi, taraqqiyot yo'liga g'ov bo'lishi ham mumkin. SHunga ko'ra, bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiyotida monopoliyalarni davlat tomonidan tartibga solish shora-tadbirlari qo'llanilib, bu **monopoliyaga qarshi siyosat** deb ataladi.

3.Monopoliyaga qarshi qonunshilikni mazmuni

Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati asosini **monopoliyaga qarshi qonunshilik** tashkil etib, u turli mamlakatlarda turli darajada rivojlangan bo'ladi.

Odatda AQSHdagi monopoliyaga qarshi qonunshilik nisbatan ilgariroq va mukammalroq ishlab shiqilgan, deb hisoblanadi. U quyidagi ushta qonunshilik hujjatlariga asoslanadi:

1. **SHerman qonuni** (1890 yilda qabul qilingan). Bu qonun savdoni yashirin monopollashtirish, u yoki bu tarmoqdagi yakka nazoratni qo'lga olish, narxlar bo'yisha kelishuvlarni taqiqlaydi.

2. **Kleyton qonuni** (1914 yilda qabul qilingan). Bu qonun mahsulot sotish sohasidagi sheklovshi faoliyatlarni, narx bo'yisha kamsitish, ma'lum ko'rinishdagi birlashib ketishlar, o'zaro bog'lanib ketuvchi direktoratlar va boshkalarni taqiqlaydi.

3. **Robinson-Petmen qonuni** (1936 yilda qabul qilingan). Bu qonun savdo sohasidagi sheklovshi faoliyatlar, «narxlar qayshisi», narx bo'yisha kamsitishlar va boshqalarni taqiqlaydi.

1950 yilda Kleyton qonuniga **Seller-Kefover tuzatishi** kiritildi. Unda noqonuniy birlashib ketishlar tushunchasiga aniqlik kiritilib, aktivlarni sotib olish orqali birlashib ketish taqiqlandi. Agar Kleyton qonuni yirik firmalarning gorizontal ravishdagi birlashib ketishlariga to'siq qo'ygan bo'lsa, Seller-Kefover tuzatishi vertikal ravishdagi birlashib ketishlarga sheklov kiritdi.

4. O'zbekistonda raqobatshilik muhitining vujudga kelishi va monopoliyaga qarshi qonunshilik.

Raqobatning amal qilishi ma'lum shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo'lishi mumkin. SHunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatshilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatshilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-o'zidan, evolyutsion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib shiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv printsiplari kushayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatshilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa, yuqorida ta'kidlanganidek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavsifiga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog'lom raqobatga shart-sharait hozirlash, iqtisodiy sub'ektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatshilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan shora-tadbirlarning muhim jihatlari

hisoblanadi. Zero, Prezidentimiz ta'kidlaganidek, bugungi kunda «... kushli talab va raqobat iqtisodiy islohotlarni yanada shuqurlashtirishni ob'ektiv shart qilib qo'yimoqda. Bu borada ham juda ko'p yeshilmagan muammolar bor. Ya'ni, eski ma'muriy-taqsimot tizimi qoliplaridan butunlay voz keshish, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini yanada sheklash, erkin tadbirkorlik faoliyati uchun amaliy kafolatlarni ta'minlash, iqtisodiyot va biznesni barqaror rivojlantirish, to'laqonli bozor infratuzilmasini shakllantirish yo'lidagi mavjud g'ov-to'siqlarni bartaraf etishimiz zarur».⁷

Bugungi kunda O'zbekistonda ham uyushmalar, kontsernlar, korporatsiyalar, kompaniyalar shaklidagi monopoliyalar saqlanib qolgan bo'lib, ular ko'pincha tarmoq vazirliklari mavqe va vazifalariga ega bo'ladilar. Mahsulot va xom ashyolarning alohida turlarini limit va fond ko'rinichida taqsimlashning eskisha tizimi, shuningdek, biznesni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya, sertifikatlar berish, kelishish kabi mavjud ma'muriy to'siqlar monopolistik tendentsiyalarga ko'proq imkon yaratadi.

Ushbu muammolarga mamlakatimiz birinchi prezidentimiz I.Karimov o'zining 2007 yil yakunlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasidagi yig'ilishda so'zlagan ma'ruzasida yana bir bor e'tibor qaratib, quyidagilarni ta'kidlab o'tdi: «Ma'lumki, iqtisodiyot rivojining bugungi bosqichida monopolizm ko'rinishlariga qarshi kurash va amalda raqobat muhitini shakllantirish masalalari g'oyat muhim ahamiyatga ega.

SHu bilan birga, ayrim tarmoqlarda iqtisodiyotning monopollashuvi asossiz ravishda yuqori darajada saqlanib qolayotgani ishlab chiqarish hajmining o'sishiga, mahsulot sifati va raqobatbardoshligining ortishiga, narxlarning pasayishiga hamon to'sqinlik qilmoqda.

Jumladan, shular qatorida tsement, shifer, polietilen, yengil va yog'-moy sanoati mahsulotlari va boshqa bir qator tovarlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish imkoniyati nisbatan cheklangan holda saqlanib qolmoqda.

Bu esa ana shu mahsulotlarga kon'yunktura talablari oshib ketgan paytda monopolist korxonalariga o'z mahsulotining narxini asossiz ravishda oshirish uchun qo'l kelmoqda»⁸.

SHunga ko'ra, O'zbekistonda samarali raqobat muhitini yaratish uchun quyidagilar bo'yisha shora-tadbirlarning amalga oshirilishi taqozo etiladi:

a) iqtisodiyotda davlat monopolizmining har qanday namoyon bo'lishini maksimal darajada bartaraf etish;

b) bozor sharoitida vujudga kelayotgan monopoliyalarning bozordagi o'z ustunlik mavqelarini suiste'mol qilish imkoniyatlarining oldini olish.⁹

SHunday qilib, O'zbekistonda raqobatshilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo'li, bu raqobatni inkor qiluvshi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji borisha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu yerda raqobatshilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishini taqozo qiladi, CHunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvshi erkin xo'jalik sub'ektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilichidir.

⁷ Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston», 2005, 76-77-b.

⁸ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

⁹ Шадыбаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. - Экономическое обозрение, №2, 2004, с.5.

SHu maqsadda O'zbekistonda «Monopol faoliyatni sheklash to'g'risida»gi qonun (1992 yil, avgust) kushga kiritildi hamda uning asosida raqobatshilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me'yoriy hujjatlar ishlab shiqildi. Mazkur qonunga ko'ra, bozorda ataylab taqshillik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatshilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi. Qonunni buzuvshilar raqibiga yetkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, g'irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Iqtisodiyot va monopoliyaga qarshi amaliyot sohasidagi ahamiyatli o'zgarishlar tegishli qonunshilik bazasini yanada takomillashtirishni taqozo etdi. SHunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996 yil 27 dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni sheklash va raqobat to'g'risida»gi yangi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun monopolistik faoliyat va g'irrom raqobatning oldini olish, uni sheklash, to'xtatishning tashkiliy va huquqiy asoslari belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlarini shakllantirish va samarali amal qilishga qaratilgan.

SHuningdek, qonunda asosan ikkita muhim yo'nalish, ya'ni birinshidan, monopoliyaga qarshi taribga solishning printsiptial yangi ko'rinishi bo'lib, u mavjud va saqlanib qolgan monopolistik tomonidan bozorda hukmronlik mavqeini suiste'mol qilishning oldini olish va unga barham berishni ko'zda tutsa, ikkinshidan, eng asosiy muhim masalalardan bo'lib hisoblangan monopoliyadan chiqarish va sog'lom raqobat muhitini shakllantirish ekanligi belgilab qo'yilgan.

Monopoliyaga qarshi faol shoralarni amalga oshirish uchun 1992 yilda O'zbekistonda monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi sifatida tashkil etildi. Boshqarmaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya mavqidagi korxonalar mahsuloti bo'yisha narxlarni va rentabillikni tartibga solib turish huquqi berildi. 1996 yilda ushbu boshqarma negizida Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi tashkil qilindi. 2000 yilda Respublika Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi Farmoniga asosan monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligi tarkibidan shiqarildi va mustaqil davlat qo'mitasiga aylantirildi. Keyinshalik mazkur qo'mitaning faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 30 apreldagi Farmoniga binoan u Monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasiga aylantirildi.¹⁰

Respublikada monopol mavqeiga ega bo'lgan korxonalarni Davlat reestriga kiritish uchun mezonlar belgilashda jahon tajribasi hamda o'tish davrining o'ziga xos jihatlari hisobga olinadi.

Hozirgi davrda Respublikada agar korxonalar ishlab shiqargan muayyan mahsulotlar bozordagi shu turdagi mahsulotning 35% dan ortiq bo'lsa, bu korxonalar monopolistik korxonalar sifatida Davlat reestriga kiritiladi. Oziq-ovqat tovarlari guruhi uchun bunday mezon darajasi 20% deb belgilangan.

Respublikada monopoliyalar ro'yxatiga kirgan korxonalar (tarmoq) larning bozordagi mavqeini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

---

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida. 2005 yil 30 aprely.

1. Monopol mavqeidagi korxonalar mahsulotlariga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabellikning chegarasini belgilab qo'yish.

2. O'z monopol mavqeini suiiste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo'lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994 yil 18 iyuldagi 366-sonli) qarori bilan tasdiqlangan «Ob'ektlarning xo'jalik yurituvshi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to'g'risidagi Nizom» asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining «Iste'molshilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (1996 yil, aprel) qonuni asosida g'irrom raqobatga, shu jumladan Respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi.

Tabiiy monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat)lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko'rsatkishlarni belgilashni o'z ishiga oladi.

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda amalga oshirilayotgan barcha ishlar bozor iqtisodiyotini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Monopoliya nima va uning vujudga kelishining iqtisodiy asoslari nimalardan iborat? Monopoliyaning qanday turlari mavjud?

2. Kapitalning to'planishi va markazlashuvi o'rtasida qanday farq bor?

3. Tabiiy, legal va sun'iy monopoliyalarning bir-biridan farqlanishini ko'rsating.

4. Monopoliyaning ijobiy va salbiy tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?

5. Monopoliyaga qarshi siyosat va monopoliyaga qarshi qonunshilikning mohiyati qanday?

6. Raqobat muhitining shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

9-mavzu. Bozordagi muvaffaqiyatsizliklar va samaradorlik.

Reja:

1. Bozor muvaffaqiyatsizliklari tashqi ta'sirlar va jamoat mollari.

2. Bozor muvaffaqiyatsizliklarining asosiy turlari.

3. Bozorning fiyasko turlari

Bozorning muvaffaqiyatsizligi: bozor kuchi holatida, assimetrik ma'lumot bo'lsa, jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda tashqi ta'sirlar mavjud bo'lganda. Tashqi ta'sirlarni bartaraf etish usullari: tashqi ta'sirlarni ichki holatga keltirish. a Masalan, agar salbiy tashqi ta'sirlarni yo'q qilish uchun davlat cheklangan soliqni cheklangan tashqi xarajatlar miqdorida kiritisa, u holda ishlab chiqaruvchining ichki xarajatlari ko'payadi va mahsulot hajmini ijtimoiy jihatdan maqbuliga moslashtiradi.

O'zingizning ishingizni ijtimoiy tarmoqlarda baham ko'ring

Agar ushbu asar sahifaning pastki qismida sizga mos kelmasa, shunga o'xshash asarlarning ro'yxati mavjud. Siz shuningdek qidirish tugmachasidan foydalanishingiz mumkin.

Xatolar yoki bozor fiyaskosi. Tashqi xususiyatlar va bozor.

Bozordagi nosozliklar yoki fiyasko resurslarni samarasiz taqsimlash (yoki taqsimlash) mavjud bo'lganda bunday holatlarni chaqirish. Bozor

muvaffaqiyatsizlikka uchraydi \u003d narx barcha xarajatlarni aks ettirmaydi yoki bozor hech qanday yaxshilik keltira olmaydi.

Bozordagi nosozliklar (fiyasko):

1. bozor kuchi holatida
2. tashqi ta'sir bilan
3. jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda
4. assimetrik ma'lumot bo'lsa.

Tashqi effektlar (tashqi ta'sirlar)- bu bitimda qatnashmaydigan uchinchi shaxslar uchun har qanday tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilishdan kelib chiqadigan xarajatlar yoki foyda.

Tashqi xususiyatlar bozor mexanizmini buzadi.

Mahsulotning ijtimoiy jihatdan samarali hajmiga erishish shartlari:

MSU \u003d MSC,

qaerda MSU- marginal kommunal xizmat va MSC - marginal ijtimoiy xarajatlar.

Salbiy tashqi ta'sirlar raqobatdosh bozorda ortiqcha mahsulot ishlab chiqarishni keltirib chiqaradi, ijobiy tashqi omillar esa kam mahsulot ishlab chiqaradi.

Tashqi ta'sir muammolarini hal qilish usullari:

1. Tashqi ta'sirlarning tashqi ko'rinishi. U-u uchun tashqi ta'sir ichki bo'lish.

a) Masalan, agar salbiyni yo'q qilish tashqi ta'sirlar, davlat cheklangan tashqi xarajatlar miqdorida cheklovchi soliqni joriy qiladi, keyin ishlab chiqaruvchining ichki xarajatlari ko'payadi va mahsulot hajmini ijtimoiy jihatdan maqbuliga mos keladi.

b) Ijobiy holatga keltirish uchun tashqi ta'sirlar, davlat rag'batlantiruvchi subsidiyalardan foydalanadi.

1. Kouz teoremasi

Agar resurslarga bo'lgan mulk huquqlari aniq belgilangan va hurmat qilingan bo'lsa, shu jumladan ushbu huquqlarni erkin almashish imkoniyati mavjud bo'lsa, unda bozor tashqi huquqlar muammosini davlat ishtirokisiz o'z-o'zidan ushbu huquqlarni sotib olish va sotish yo'li bilan hal qilishi mumkin bo'ladi.

Jamoat mollari- bu jamoaviy foydalanishning ajralmas foydalari.

Jamoat mollarining xususiyatlari:

1. iste'moldan chetda qolmaslik (sof jamoat foydasining mohiyati shundayki, to'lovchilarni to'lamaydiganlardan ajratib bo'lmaydi);

2. iste'moldagi raqobatbardoshlik (iste'molchilar sonining ko'payishi ushbu tovarning qolganlari uchun foydaliligini kamaytirmaydi, shuning uchun taqdim etishning cheklangan qiymati \u003d 0).

3. ushbu xususiyatlarga to'liq javob beradigan jamoat tovarlari va xizmatlari deyiladi sof jamoat mollari.

4. Bepul chavandoz muammosi- to'lash kerak bo'lgan tovardan bepul foydalanish. Bozor bezb-a muammosini hal qilish uchun mo'ljallanmagan, tk. to'lovchini to'lamaydigandan ajrata oladigan bunday mexanizmlarga ega emas.

Sizni qiziqtirishi mumkin bo'lgan boshqa shunga o'xshash asarlar

Bozorning fiasko (nuqsonlari, nosozliklari)

Bozor mexanizmi har doim ham avtomatik ravishda optimallikka erishishga qodir emas. Bozor mexanizmi echishga mo'ljallanmagan va shuning uchun ularni samarali echishga qodir bo'lmagan muammolar mavjud. Bozor resurslarni samarasiz taqsimlagan holatlar bozordagi muvaffaqiyatsizliklar yoki fiyasko deb nomlanadi.

Bozor muvaffaqiyatsizliklari: bozor tanazzullari nazariyalari va bozor iqtisodiyotida davlatning roli

Bozor iqtisodiyotini boshqarishda davlat doimo aralashib, davlat byudjeti, soliqqa tortish, veksellarni tuzish va monopoliyaga qarshi siyosat yordamida bozorni tartibga soladi. Sifatida Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyotning aralash turiga mansub, chunki mamlakatimiz fuqarolari uchun bozorga bunday davlat aralashuvi odatiy holdir va hech qanday ajablantirmaydi.

Ommaviy tovarlar va bozordagi xatolar

Avvalo, davlat sektori mavjudligini zarurligini tushuntiradigan muhim tushuncha davlat sektori va bozor iqtisodiyotida davlatning ijtimoiy-iqtisodiy roli - bu bozor qobiliyatsizligi va jamoat mollari nazariyasi. Mikroiqtisodiy bozordagi muvaffaqiyatsizlik turlari: monopoliyalarning mavjudligi tashqi va ichki ta'sir asimmetriyasi axborot ommasi Jamoat mollari - bu tovar va xizmatlarning to'plamidir ...

Bozor fiaskosi va davlat tomonidan tartibga solinishi zarurligi. Jamoat mollarini davlat tomonidan ta'minlash va bepul chavandoz muammosi

Bozorning muvaffaqiyatsizligi: bozor kuchi holatida, assimetrik ma'lumot bo'lsa, jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda tashqi ta'sirlar mavjud bo'lganda. Tashqi ta'sirlarni bartaraf etish usullari: tashqi ta'sirlarni ichki holatga keltirish. a Masalan, agar salbiy tashqi ta'sirlarni bartaraf etish uchun davlat cheklangan soliqni cheklangan tashqi xarajatlar miqdorida kiritsa, u holda ishlab chiqaruvchining ichki xarajatlari ko'payadi va ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini ijtimoiy jihatdan maqbuliga moslashtiradi.

Maqsadli bozor va bozor segmentatsiyasi. Masofaviy savdo

Bu erda bozor segmentatsiyasi usuli yordamga keladi, ya'ni heterojen yirik bozorni bir nechta kichik bir hil segmentlarga ajratish, bu esa o'z navbatida o'xshash yoki bir xil qiziqish va ehtiyojlarga ega mijozlar guruhlarini ajratib ko'rsatishga imkon beradi. Masofaviy sotish Rossiyada rivojlangan, chunki bunday ulkan mamlakat uchun bu mantiqan. 1913 yilda Rossiyaning har uchinchi fuqarosi 9 million evroni tashkil etganligi, bu 2006 yildagiga nisbatan 42 taga ko'pligi, Internet savdosini hisobga olmaganda, ma'lumot mavjud.

Innovatsion faoliyat: innovatsion soha tushunchasi va turlari (innovatsion

bozor, innovatsion bozor, investitsiya bozori)

Innovatsion faoliyat - bu mahsulot, xizmatlarning assortimentini kengaytirish va yangilash, sifatini oshirish, ularni ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish uchun tadqiqot va ishlanmalar natijalaridan foydalanishga va tijoratlashirishga, keyinchalik ichki va tashqi bozorga tatbiq etish va samarali tatbiq etishga qaratilgan faoliyatdir. Innovatsiyalarning asosiy turlari navlariga quyidagilar kiradi: ishlab chiqarish uskunalari sotib olishni o'z ichiga olgan ishlab chiqarishni tayyorlash va tashkil etish ...

Rossiya moliya bozori. Rossiya moliya bozorining asosiy segmentlari

Moliya bozorining mohiyati va uning tuzilishi. Moliya bozorining tarkibi va ishtirokchilari. Moliya bozorini davlat tomonidan tartibga solish. RF moliya bozori tahlilining asosiy segmentlari faoliyatining xususiyatlari.

Ko'chmas mulk bozori. Ko'chmas mulk bozori infratuzilmasi

Ko'chmas mulk bozori infratuzilmasi. Ko'chmas mulk bozori - bu ko'chmas mulk bilan operatsiyalar atrofida vujudga keladigan munosabatlar majmui. Ko'chmas mulk bozori - bu ko'chmas mulk bilan bog'liq operatsiyalar va ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga sarmoyalarning o'ziga xos yo'nalishi.

Shtat fiyasko

Bozor mexanizmi faoliyatining huquqiy ta'minotida davlat alohida rol o'ynaydi. Ushbu holatlarning barchasida davlat bozor mexanizmining ishlashi bilan bog'liq bo'lgan tranzaksiya xarajatlarini minimallashtirishga hissa qo'shadi. Davlat jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarishni byudjet mablag'lari hisobidan moliyalashtiradi. Bundan tashqari, shunday tovar borki, ular ta'rifi bo'yicha jamoatchilikka tegishli emas, lekin bozor ularni ishlab chiqarishni ta'minlay olmasligi sababli ularni moliyalashtirishni o'z zimmasiga oladi.

Kompaniyaning bozorda muvaffaqiyat qozonishining asosiy omillaridan biri tashqi muhitdagi o'zgarishlar to'g'risida ishonchli va to'liq ma'lumotni o'z vaqtida olish, shuningdek uni samarali tahlil qilish va to'g'ri talqin qilish ekanligi odatda tan olingan. Davomida so'nggi yillarda atrofimizdagi dunyodagi o'zgarishlarning yuqori darajasi tufayli to'plash va tahlil qilishni talab qiladigan ma'lumotlar miqdori tez o'sib bormoqda. Davriy nashrlar, telekanallar, radiostansiyalar, axborot agentliklari, Internet-manbalar har kuni minglab eng xilma-xil faktlar haqida xabar berishadi

Bozorda muvaffaqiyatsizliklar yok **bozor fiyasko**—*ingliz tili Bozor ishlamay qoldi*, bozorda mavjud bo'lgan resurslar samarasiz taqsimlanganda yuzaga keladigan vaziyat. Ushbu iqtisodiy vaziyat turli shakllarda bo'lishi mumkin va ko'p holatlarda paydo bo'lishi mumkin va bu ko'pincha hukumat aralashuvi bilan tuzatilishi kerak

bo'lgan narsa sifatida qabul qilinadi. Masalan, baliqchilik sanoati bozor fiyaskosiga duch kelganda, hukumat muammoni hal qilish uchun bir qator strategik qarorlarni qabul qilishi kutilmoqda.

Bozorda nosozliklar yuz berganda, bu tizim Pareto samaradorligini anglatmaydi (*ingliz tili Pareto samaradorligi*). O'z navbatida, Pareto samaradorligi bir sohadagi har qanday yaxshilanish boshqa sohada tegishli zararga olib keladigan vaziyatni anglatadi. Masalan, agar mebel ishlab chiqaruvchisi o'z mahsulotlarining narxini pasaytirsa, bu iste'molchilarga foyda keltirsa, u foydaning bir qismini yo'qotadi, ya'ni iste'molchilar foydasiga teng zararni oladi. Boshqa tomondan, mebel ishlab chiqaruvchisi xarajatlarni kamaytirish va zararni qoplash uchun xom ashyoni sotib olish narxlarini pasaytirishi mumkin, ammo bu xom ashyo etkazib beruvchilarga zarar etkazadi. Ya'ni, tizim Pareto samaradorligiga erishganda, bu uning barcha elementlarini muvozanatda ushlab, optimal darajada ishlashini anglatadi.

Bozorning ishdan chiqishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan ko'plab omillar mavjud. Eng keng tarqalgan sabablardan biri bu monopoliyadir, chunki ba'zi bir tovarlar yoki xizmatlar uchun bunday bozorda raqobat yo'q. Tashqi ta'sirlar, shuningdek, bozor fiyoskosiga olib keladigan muammo bo'lishi mumkin, chunki tovarlar va xizmatlarning yakuniy qiymati bunday ta'sirni hisobga olmasligi mumkin tashqi omillar ish haqi yoki atrof muhitga ta'siri kabi. Ba'zi bir jamoat mollari, shuningdek, bozorni buzilishining bir shakli sifatida qaraladi.

Jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, shuningdek, ko'plab boshqa omillarga olib keladigan bozor fiyoskosiga olib kelishi mumkin. Barcha holatlarda bozordagi muvaffaqiyatsizliklar yaxshiroq va ko'proq borligi bilan tavsiflanadi samarali usul resurslarni taqsimlash, ammo u ishlatilmaydi. Jamiyat mollari ko'pincha bozor fiyoskosiga misol sifatida ishlatiladi. Masalan, odamlar xususiy yong'in so'nduremi firmalarining hukumat tomonidan moliyalashtiriladigan davlat xizmatlaridan ko'ra samaraliroq bo'lishi mumkinligini ta'kidlashlari mumkin.

Hukumat, masalan, qonunchilikdagi o'zgarishlar, pul-kredit siyosati, eng kam ish haqi va soliqqa tortish orqali bozor fiyoskosi muammosini hal qilish uchun turli xil tadbirlarni amalga oshirishi mumkin. Hukumat aralashuvi bilan bog'liq muammolardan biri shundaki, u resurslarni samarali ravishda taqsimlamaganligi sababli bozordagi muvaffaqiyatsizliklarni kuchaytirishi mumkin. Qachon va qanday aralashishni tanlash qiyin qaror bo'lib, qaror qabul qilish bilan shug'ullanadigan odamlar va institutlarga ta'sir qiladigan siyosiy va ijtimoiy muammolar bilan murakkablashishi mumkin.

Bozor muvaffaqiyatsizliklari - bu bozor ishtirokchilarini jamiyat uchun maqbul bo'lmagan yoki nomaqbul bo'lgan iqtisodiy qarorlarni qabul qilishga undovchi bozor mexanizmlari ta'sirining bunday namoyonidir, ya'ni. bozor mexanizmlari firmalar yoki mustaqil tadbirkorlar faoliyatini ular uchun sub'ektiv ravishda foydali, lekin butun jamiyat uchun maqbul bo'lmagan yo'nalishga yo'naltirganda.

Muhim !!! Bunday qarorlar bozor sub'ektlarining xatolari yoki begona sabablar natijasida emas, balki bozorning o'zi harakatlarining natijasidir.

Bozorning quyidagi nosozliklari odatda aniqlanadi:

1. yakka tartibdagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bozorlar ustidan monopolistik nazorat o'rnatish tendentsiyasi. Raqobat muhiti oligopoliya yoki monopoliyaning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Bozor tizimida bozor monopollashishiga qarshi turish uchun ichki mexanizmlar mavjud emas. Monopoliyaga qarshi qonun va tartibga solish zarurati kelib chiqadi.

2. iqtisodiy muhitda ma'lumotlarning notekis tarqalishi. Sotuvchi xaridorga qaraganda o'z mahsuloti to'g'risida ko'proq ma'lumotga ega. Ushbu hodisa assimetrik ma'lumot deb ataladi. Axborot olish xarajatlari barcha bozor ishtirokchilari uchun mavjud emas. Ushbu xarajatlar transaksion xarajatlarning asosiy turlaridan biridir. Axborotni uzatish va qabul qilish xarajatlarini tan olish zamonaviy iqtisodiy nazariya va neoklassik ta'limotlar o'rtasidagi asosiy farqlardan biridir. Foyda miqdori nafaqat resurslarga bog'liq.

3. Eksklyuzivlik printsipli jamoat mollariga taalluqli emas, ya'ni. jamiyat a'zolaridan biri tomonidan tovarni iste'mol qilish boshqalarning ushbu yaxshilikdan foydalanish qobiliyatini pasaytirmaydi.

Bozorning o'zi bunga qodir emas. Chunki jamoat ne'matini iste'mol qilishda jamiyatning har bir a'zosi tomonidan olinadigan foydalilikni o'lchash juda qiyin. Shunga ko'ra, har kim jamoat boyligidan foydalanganligi uchun qancha pul to'lashi kerakligini aniqlab bo'lmaydi. Daromad taqsimotidagi tengsizlikning ijtimoiy maqbul chegaralarini bajarmaganlik. Bozor neytral va biz mollarni tarqatamiz.

4. Yangi daromad natija

Bozor tizimi tendentsiya bilan tavsiflanadi, boylikning bir qutbga to'planishi bozor tamoyillariga zid emas, agar u paydo bo'lsa

5. Maxsus joyni bozorning qobiliyatsizligi egallaydi. Tashqi tomonlar bu qo'shimcha foyda yoki xarajatlar bo'lib yuzaga keladi yon ta'sir Tashqi xususiyatlar ular faoliyatining natijasi emas(nimani sog'indingiz)

Hukumat yoki sanoat tuzilmasida biznesni samarali va samarali olib borish uchun motivatsiya etishmasligi

Davlatning asosiy iqtisodiy funktsiyalari:

1. Jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarish.

2. Tabiiy monopoliyalar faoliyatini tartibga solish - bu iqtisodiy faoliyat sohasidir, bu erda mahsulot va xizmatlar etkazib berish hajmining oshishi bilan mahsulotning birlik xarajatlari doimiy ravishda kamayib boradi, ya'ni. tovar qancha ko'p ishlab chiqarilsa, mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlari va shunga muvofiq narx shuncha past bo'ladi.

AQShda ushbu mahsulotlar narxlarini davlat nazorat qiladi.

Eng keng tarqalgan narxlar.

Daromadlarni soliqqa tenglashtirish.

Makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash - bu davlatning inflyatsiya, ishsizlik va iqtisodiy inqirozni bartaraf etishga qaratilgan faoliyati.

Iqtisodiy sikl - ko'tarilish, avjga chiqish, qulash, inqiroz, oyoq osti qilish

Intensiv va ekstensiv iqtisodiy o'sish. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv turi mavjud texnologiyalar asosida ishlatilgan ishlab chiqarish resurslari hajmining ko'payishini

nazarda tutadi. Deyarli barcha davlatlar iqtisodiy o'sishning ekstensiv turini, xususan, zamonaviy iqtisodiyotning poydevori yaratilgan sanoatlashtirish davrida o'tdilar.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi mahsulot hajmining ko'payishini nazarda tutadi, mavjud resurslarning mavjud resurslaridan foydalanishni yaxshilash orqali ishlab chiqarish hajmini ko'paytirishni nazarda tutadi. Aytishimiz mumkinki, ekstensiv tip miqdoriy omillarga, intensiv tip esa sifat omillarga yo'naltirilgan.

Texnologiyani takomillashtirish mehnat unumdorligini oshirish, resurs va energiya tejashni o'z ichiga oladi. Qisqacha aytganda, amalda iqtisodiy o'sishning mutlaqo ekstensiv yoki faqat intensiv turi mavjud emas. IN haqiqiy hayot turli xil omillarning yaqin o'zaro ta'siri mavjud, xususan, asosan iqtisodiy o'sishning asosan ekstensiv va intensiv turi haqida gapirish to'g'ri bo'ladi.

Sovet Ittifoqida, o'z tarixining aksariyat qismida, asosan, keng ko'lamli hukmronlik qildi. Sanoatlashtirish davrida iqtisodiy resurslar hisobiga, turli xil resurslar va qishloq aholisi hisobiga katta miqdordagi resurs va ishchi kuchi savdo aylanmasiga jalb qilindi.

Ma'lumki, Sovet Ittifoqi juda katta miqdordagi tabiiy resurslarga va ma'lum vaqtgacha (taxminan 70-yillarning boshlariga qadar) katta mehnat resurslariga ega edi. Biroq, ushbu davrdan boshlab ishchi kuchi etishmasligi muammosi tobora keskinlashib bormoqda.

G'arbning rivojlangan mamlakatlarida iqtisodiy o'sishning asosan intensiv turiga o'tish ko'proq boshlanadi (20-asrning ikkinchi yarmidan boshlab). Bu elektronika kabi yangi tarmoqlarni yaratish va tobora rivojlangan texnologiyalarga o'tishda o'z aksini topdi. Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va rekonstruktsiya qilish keng miqyosda amalga oshirildi, natijada ishlab chiqarish resurslarining deyarli bir xil hajmlari bilan, birinchi navbatda, mehnat unumdorligi tufayli ishlab chiqarish keskin o'sdi.

Sovet Ittifoqida bir xil ekstensiv turdan intensiv turga o'tish zarurligi to'g'risida ko'p narsa aytilgan edi. Ammo amalda biz keng yo'l bo'ylab rivojlanishni davom ettirdik. Natijada Sovet iqtisodiyotining G'arbnikidan (sifat ko'rsatkichlari bo'yicha) ortda qolishi (mehnat unumdorligi, moddiy iste'mol, mahsulotlarning energiya sarfi) ortib bormoqda.

Rivojlangan etakchi mamlakatlarda olib borilgan izlanishlar iqtisodiy dalillarni taqdim etishda ushbu omillarning barqaror o'sish tendentsiyasini ko'rsatadi. Shunday qilib zamonaviy Rossiya keng ko'lamli modernizatsiya qilish vazifasi, boshqalar qatori, iqtisodiy o'sishning sifat jihatidan yangi turiga o'tish muammosini hal qilish uchun mo'ljallangan.

Iqtisodiy integratsiya.

Iqtisodiy integratsiya milliy iqtisodiyotlarning yaqin o'zaro ta'sirini va o'zaro bog'lanishini nazarda tutadi, buning natijasida yagona takror ishlab chiqarish jarayoni vujudga keladi, ya'ni. unda ishtirok etadigan milliy iqtisodiyotlar yagona ko'p millatli iqtisodiy kompleksni yaratadilar.

Bugungi kunda mintaqaviy iqtisodiy integratsiyaning eng yorqin namunasi 27 mamlakatni o'z ichiga olgan Evropa Ittifoqidir (uning doirasida 17 mamlakatni o'z ichiga olgan evro hududi ishlaydi). Evropa Ittifoqini tashkil etishning rasmiy

boshlanishi 1957 yilda Rimda Rim shartnomasining imzolanishi hisoblanadi. Unga Frantsiya, Italiya va Beniluks mamlakatlari (Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg) imzo chekdilar. Ushbu 6 mamlakatning har biri azaldan bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir-birini to'ldirib kelgan.

Bozor iqtisodiyotining qulashi sabablari. Rejalashtirilgan iqtisodiy tizim, avvalambor, davlatning umuman monopol roli bilan tavsiflanadi iqtisodiy masalalar. Davlat barcha iqtisodiy resurslarning egasidir. Ularni tarqatadi, mahsulot assortimentini va hajmini aniqlaydi. Ishlab chiqarishning barcha ishtirokchilari uchun narxlar va ish haqini belgilaydi. Rejalashtirilgan iqtisodiyotdagi barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar markaz ko'rsatmalariga qat'iy rioya qilishadi. Bunday tizim, hamma narsa singari, o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega.

Tashqi xususiyatlarni bozorning muvaffaqiyatsizligi bilan bog'lash mumkin. Shu bilan birga, bozor narx haqida ma'lumotni etarli darajada uzatolmaydi. Narx siyosati mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarishning ob'ektiv xarajatlarini aks ettirishga majburdir. Sotib olish va sotish jarayonida ishlab chiqaruvchi va buyurtmachi ishtirok etadi. Agar ularning harakatlari odam savdosi jarayonida qatnashmagan uchinchi shaxslarga ta'sir o'tkaza boshlasa, unda u keladi tashqi ta'sirlar kabi bozor etishmovchiligining turlari. Masalan, ifloslanish atrof-muhit.

Jamiyat mollari bozor tanazzulining namoyon bo'lishi sifatida. Sof mol-mulkning xususiyatlari. "Kvazi jamoat" tovarlari va ularning turlari.

1. Jamoat mollari - quyidagi xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlar:

Istisno qilinmaslik belgisi - odamni ushbu tovarni iste'molchilar doirasidan chiqarib tashlash deyarli mumkin emas

Iste'molda raqobatbardosh bo'lmaganligining belgisi - bir kishining tovarni iste'mol qilishi uni iste'mol qilish imkoniyatini boshqasiga kamaytirmaydi

Bo'linmaslik belgisi - tovarni alohida birliklarga ajratib bo'lmaydi

Ushbu ta'rif quyidagi misollarda yaxshi aks ettirilgan:

Kechasi dengizchilarni boshqaradigan dengiz chiroqlari nurini qabul qilgan har bir kishiga nur sochadi.

Davlatning ta'minlangan ichki va tashqi xavfsizligi uning hududida bo'lgan har bir kishiga mavjuddir.

Jamoat mollari umuman xususiy mollarga o'xshamaydi; ularni sotishni tashkil etish deyarli mumkin emas: jismoniy shaxslar jamoat mollari effektlaridan foydalanishni yaxshi ko'rishadi, lekin ular uchun pul to'lashdan qochishadi (bepul chavandoz effekti).

Toza jamoat mollari unchalik ko'p emas; aralash mahsulotlar, shu jumladan xususiy va jamoat mollarining xususiyatlari ham keng tarqalgan. Bu klublar, haddan tashqari yuklangan mahsulotlar va dengizdagi toza suv va baliq kabi umumiy manbalar.

Bozor etishmovchiligi - bu bozorning cheklangan resurslarni samarali taqsimlay olmasligi.

Ko'pchilik orasida mumkin bo'lgan sabablar Bozorning uchta muvaffaqiyatsizligi alohida e'tiborga loyiqdir: tashqi omillar, jamoat mollari va etarli raqobat.

Nima uchun davlat bundaylarni ishlab chiqarish bilan shug'ullanadi katta raqam xususiy firmalar tomonidan yanada samarali tashkil etiladigan tovarlarmi? Yaqinda iqtisodchilar ushbu dalilni halokatli tanqidlarga duchor qilishdi. Biroq, tadbirkorlar olimlar ularga yo'l ko'rsatishini kutishmaydi; akademiklar bozorlar ishlay oladimi-yo'qligini muhokama qilar ekan, bozorlar iste'molchilarga kerakli narsalarni ishlab chiqardi: mayoqlardan va maktablardan pochta aloqasi va toshqin sug'urtasi. "Bozor muvaffaqiyatsizligi" da'vosi, ehtimol hukumatning bozor tizimiga aralashishi uchun eng muhim intellektual dalil bo'lishi mumkin. Ba'zi iqtisodchilarning ta'kidlashicha, ma'lum sharoitlarda bozorlar biz xohlagan narsani toplay olmaydi va toplashga tayyor bo'ladi. Ammo, agar biror kishi ilmiy iqtisodiy jurnal sahifalarida bozorning muvaffaqiyatsizligi to'g'risida xabar bermasa, demak u odatda bozor o'zi uchun zarur bo'lgan narsani ta'minlay olmaganligini anglatadi. Iqtisodchilar ta'kidlashlaricha, odamlar eksklyuziv bo'lmagan tovarlarni etkazib berishda "muzlashadi"; ya'ni ba'zi dengiz egalari dengiz chiroqlarini saqlash uchun o'z hissalarini qo'shmaydilar, chunki ular uning xizmatlaridan foydalanishlari mumkin, boshqalari esa o'z hissalarini qo'shadilar. Albatta, agar ko'p odamlar "chiptasiz sayohat qilishga" harakat qilsalar, bu xizmat umuman taqdim etilmasligi mumkin. Shuning uchun, ba'zi iqtisodchilar, bozorning buzilishlarini tuzatish uchun hukumat soliqlarni yig'ib, o'zi bunday xizmatlarni ko'rsatishi kerakligiga aminlar.

Kvazi jamoat mollari - bu iste'mol qilinadigan shakllar bo'lgan foydali tovarlar sog'lom tasvir hayot va ijtimoiy jihatdan qulay odatlar. Ularning iste'moli maqbul deb hisoblanadi. Ushbu imtiyozlarga sog'liqni saqlash, bepul o'rta ma'lumot, hayvonlarga bepul emlash, milliy mudofaa va boshqalar kiradi.

Kvazi jamoat mollari bozor narxlari bilan osonlikcha mos keladi (xarajatlar + foyda \u003d NARX), ammo aholiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi sababli davlat ularni ishlab chiqarish xarajatlarini atayin o'z zimmasiga oladi. Aslida, davlat xususiy tovarlarga jamoat mollarning xususiyatlarini beradi.

Sof jamoat mahsulotlariga talab va uning xususiyatlari. "Erkin chavandoz (freerider)" muammosi

Sof jamoat boyligi - bu barcha odamlar, ular to'laydimi yoki yo'qmi, birgalikda iste'mol qilinadigan tovar. Bitta iste'molchi tomonidan sof jamoat molini taqdim etishdan foyda olish mumkin emas.

Sof iste'mol tovarlariga bo'lgan talab egri chizig'i barcha iste'molchilarga har qanday narxga individual marginal kommunal xizmatlarini qo'shish orqali olinadi, bu esa individual talab egri chiziqlarini vertikal ravishda yig'ishni o'z ichiga oladi.

Erkin chavandoz effekti - bu iqtisodiy hodisa bo'lib, u jamoat molini iste'molchisi uni to'lashdan qochishga urinichida namoyon bo'ladi.

Bepul chavandoz muammosi, shaxs ongli ravishda jamoat foydasi uchun pul to'lamoqchi bo'lmaganida va hech qanday to'lovsiz nafaqa olishni kutayotganda paydo bo'ladi. Erkin chavandoz muammosi namoyon bo'lishining yaqqol misollaridan biri bu fuqarolarning soliqlarni to'lashdan qochish hodisasi (boshqa narsalar qatori) jamoat mollarni ta'minlashga qaratilgan.

Erkin chavandozning muammosi shundaki, erkin chavandozlar sof jamoat molining qiymatini past baholaydilar va bu uning samaradorligi bilan solishtirganda

ishlab chiqarish hajmining past bo'lishiga olib keladi. Shunday qilib, sof jamoat mahsulotlarini erkin iste'mol qilish imkoniyati ularni ishlab chiqarish samarasizligini belgilaydi.

Oxir oqibat, shunday vaziyat yuzaga kelishi mumkinki, unda hech kim to'lamaydi va sof jamoat manfaatini ta'minlash imkonsiz bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, har bir kishi faqat sof jamoat molini iste'mol qilishdan manfaatdor, ammo hech kim to'lamoqchi emas. Shu munosabat bilan sof jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarish vazifasi erkin chavandozlar huzurida ularni ishlab chiqarishni qanday ta'minlash kerakligi masalasini hal qilishgacha qisqartiriladi.

Bepul chavandozlar muammosini istisno qilish usuli bilan hal qilish yoki katta xarajatlar bilan bog'liq, yoki umuman jamoat foydasining kam ishlab chiqarilishiga va natijada, umumiy foydaning pasayishiga olib keladi. Bunday holda, faqat jamoat mahsulotlarini etkazib berish faqat davlat ishtirokida mumkin bo'ladi.

Davlatning sof jamoat mahsulotlarini etkazib berishda ishtirok etish shakllari boshqacha: tovarlarni to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarishdan (milliy mudofaa, yong'indan himoya qilish) xususiy sektor tomonidan ishlab chiqariladigan jamoat mahsulotlarini moliyalashtirishgacha (axlatlarni tozalash va yo'q qilish, tibbiy yordamning ayrim turlari). Biroq, ularning mohiyati bir xil: davlat tomonidan taqdim etiladigan jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarish barcha fuqarolardan olinadigan soliqlar hisobidan, erkin otliq muammosini hal qilish usuli sifatida moliyalashtiriladi.

Jamiyat mahsulotlarini davlat ishtirokida ta'minlash o'z-o'zidan ularni ishlab chiqarishning samarali hajmiga erishishni anglatmaydi. Daromadlari past bo'lgan odamlar soliqlarni kamaytirish orqali jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarishni moliyalashtirishni cheklashga moyilligi sababli, jamoat mollari hajmi samaradorlikdan past darajaga tushirildi. Diferensial soliq stavkasidan foydalanish jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarish samaradorligini yo'qotishini kamaytirishga yordam beradi, ammo iste'molchilarning afzalliklarini aniqlash muammosiga duch keladi, ularsiz soliqni oqilona farqlash mumkin emas.

Bozor etishmovchiligining asosiy sabablari, tashqi va ichki xususiyatlari

Bozor - savdoni o'zaro manfaatli shartlarda tashkil etishni ta'minlash vazifasi to'liq amalga oshirilganda samarali ishlaydigan tizim. Ideal bozor har qanday almashinuvni har ikkala tomon uchun ham foydali bo'lsa, uni haqiqiy qilishi kerak. Bozor o'z vazifasini bajara olmasa, bozordagi tushunchalar paydo bo'ladi va cheklangan resurslar noo'rin taqsimlanadi. Odatda, bozordagi muvaffaqiyatsizliklar etarli bo'lmagan raqobatni o'z ichiga oladi va olimlar tashqi va jamoat mahsulotlarini ham ushbu toifaga ajratadilar.

Mavjud bozor qobiliyatsizligi nazariyasi va tashqi holatlar

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, tashqi ta'sirlarni bozordagi muvaffaqiyatsizliklar bilan bog'lash mumkin. Shu bilan birga, bozor narx haqida ma'lumotni etarli darajada uzatishga qodir emas. Narx siyosati mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarishning ob'ektiv xarajatlarini aks ettirishga majburdir. Sotib olish va sotish jarayonida ishlab chiqaruvchi va buyurtmachi ishtirok etadi. Agar ularning xatti-harakatlari savdo jarayoniga aloqador bo'lmagan uchinchi shaxslarga ta'sir qila

boshlasa, demak, biz tashqi ta'sir kabi bozor muvaffaqiyatsizligi turlari haqida gapiramiz. Masalan, atrof-muhitning ifloslanishi.

Bozor etishmovchiligining oqibatlari qanday: jamoat mollari va bozordagi fiyasko

Tovarlar va xizmatlar ikkita asosiy xususiyatga ega. Birinchidan, bu istisno xususiyati. Ya'ni, ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini ba'zi kishilarga taklif qiladi, boshqalarga emas. Ikkinchi xususiyat - bu raqobat. Agar birlik bir kishi tomonidan ishlatilsa, boshqasi endi uni ishlata olmaydi. Bunday xususiyatlar odatda raqobat borligi yoki yo'qligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Agar mahsulot chetlatish va raqobat xususiyatlariga ega bo'lmasa, u jamoat boyligi deb ataladi. Masalan, politsiya ishi, kosmik dastur, aholi punktlari ko'chalarini saqlash va boshqa ko'p narsalar. Bozor etishmovchiligining turlari jamoat mollarini o'z ichiga olishi ma'lum.

Raqobatning yetarli emasligi va iqtisodiyotdagi asosiy muvaffaqiyatsizlik turlari

Raqobatning etishmasligi ham bozordagi muvaffaqiyatsizlikdir. Bozor narxlari imkoniyat narxini aks ettirishi kerak. Agar zararli tashqi ta'sirlar paydo bo'la boshlasa, narxlar muqobil narxlardan pastga tushadi. Raqobat etarli darajada yuqori bo'lmagan taqdirda, narxlar asossiz ko'tarila boshlaydi, bu esa bozor fiyaskosiga olib kelishi mumkin. Bu, ehtimol, bozorning ishlaymay qolishining asosiy sabablaridan biridir. Xuddi shunday narx ham monopol bozorlar uchun odatiy holdir, qachonki iste'molchi soxta narx signalini olishni boshlaydi. Keyinchalik mumkin iqtisodiy jihatdan asossiz almashtirishlarga rioya qilish. Bunday holatlar tovar va xizmatlar bozorini keskin silkitadi va beqarorlikni keltirib chiqaradi.

Bozor etishmovchiligiga inflyatsiya, ishsizlikning paydo bo'lishi kiradi. Bunday hollarda sotuvchilar va xaridorlarning harakatlari muvofiqlashtirilmaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, daromadlarni teng taqsimlash, narxlarni tartibga solish va monopoliyaga qarshi qonunchilikni qabul qilish bozordagi muvaffaqiyatsizliklar bilan bog'liq emas. Davlat bozordagi fiyasko holatini hal qilishi mumkin. Buning uchun atrof-muhitning ifloslanish darajasini nazorat qiluvchi uskunalardan foydalanishni belgilaydigan qonunlar qabul qilinadi. Soliqlar zararli ishlab chiqarish tashqi ta'siridan kelib chiqadigan zararni aks ettirish uchun ham olinishi mumkin. Tabiatni ifloslanishdan himoya qilish maqsadida mulkdorlarning mulk huquqlariga aniqlik kiritilmoqda. Albatta, bozordagi muvaffaqiyatsizliklar yangi echimlar topishni talab qiladigan juda muhim iqtisodiy muammo hisoblanadi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Bozor muvaffaqiyatsizliklari tashqi ta'sirlar va jamoat mollari.
2. Bozor muvaffaqiyatsizliklarining asosiy turlari.
3. Bozorning fiyasko turlari

10-mavzu. Davlatning iqtisodiy roli.

1. Davlatning milliy iqtisodiyotini tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar.
2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari.
3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari.

1. Davlatning milliy iqtisodiyotini tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar

Iqtisodiyot tarixida davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi ilmiy asosda dastlab A.Smit tomonidan ko'rib shiqilgan. Uning «Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida» (1776 yil) degan kitobida bozor usullari orqali iqtisodiyotning o'zini o'zi tartibga solishning zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A.Smitning fikrishga, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to'liq ozod bo'lishi zarur. Ana shundagina iste'molshilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo'ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday shetdan aralashuvsiz ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlarini uchun harakat qilishga majbur qiladi.

A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi oxir oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Biroq, uning mazkur nazariyasi 1929-1933 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga ushradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kushaytirishni taqozo qildi.

Davlatni iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi J.M.Keynsning «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936 yil) nomli kitobida o'z aksini topdi. Bu kitobda muallif davlat fiskal va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi.

Urushdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko'rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodiyoti amalda ustun bo'lgan barcha mamlakatlarda foydalanildi. SHu bilan birga davlatning iqtisodiyotdagi rolini yanada ko'proq oshib borishi ro'y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadi sifatida nafaqat sikllga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag'batlantirish tan olinadi.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi.

Birinshidan, davlat o'ziga milliy iqtisodiyotda bozor vositasida o'zini-o'zi tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni oladi.

Ikkinshidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarni tug'diradi. Davlat yakka tadbirkor yoki iste'molshidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo'shimsha ijobiy samarani rag'batlantirishga va aksinsha salbiy samara bilan bog'liq faoliyatni tartibga solishi va sheklashga harakat qilishi zarur.

Ushinshidan, davlatning iqtisodiy jarayonlariga aralashuvi shu sababli ro'y beradiki, individual iste'molshilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini ob'ektiv baholay olmaydi. SHu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksinsha sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvshi tovarlar iste'molini sheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi.

To'rtinshidan, davlat o'z zimmasiga bozorning tabiatidan kelib shiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini oladi.

Beshinshidan, hozirgi sharoitda barqaror, izshil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum chegaralari ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siridan kelib shiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni tashkil etish va amalga oshirish bo'yisha xarajatlarni kiritish mumkin. SHuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bozor muvozanati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi natijasida olinadigan samaradan kam bo'lishi lozim. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi.

XX asrning 80-yillarida rivojlangan mamlakatlarda yangi konservativ kontseptsiyalar asosida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni sheklash jarayonlari boshlandi. Bunda tartibga solishning an'anaviy shakllaridan voz keshildi, davlat mulkini xususiylashtirish yo'li bilan davlat sektori ulushi qisqartirildi, xo'jalik qarorlarini qabul qilishda nomarkazlashuv jarayonlari kushaytirildi, iqtisodiyotdagi bozor mexanizmlarining ahamiyati oshirildi. Jumladan, AQSHda bu tadbirlar «Amerikaning yangi rivojlanish yo'li: iqtisodiy jihatdan yangilanish dasturi» nomli yo'nalish asosida amalga oshirilib, unda daromad solig'i stavkalarining pasaytirilishi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida yirik korporatsiyalar investitsiyalari uchun soliq imtiyozlarini qo'llash, federal hukumat xarajatlarini sheklash, xususiy biznes faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini kamaytirish, inflyatsiyaga qarshi pul-kredit siyosatini o'tkazish ko'zda tutilgan edi.

Biroq, olib borilgan tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Masalan, AQSHda YaMMdagi davlat sarflari ulushi 1980 yilda 22,6% bo'lsa, 1987 yilga kelib 27%ga qadar o'sdi. Davlat qarzlari kamayish o'rniga o'sib ketdi, inflyatsiyaning pasayishi moliya tizimining izdan chiqishdan saqlab qola olmadi. Aksinsha, inflyatsiyaning cheklanganligi uchun o'sish sur'atlarining pasayishi, ishsizlikning o'sishi, real ish haqining pasayishi kabi holatlar yuzaga keldi. Bunday jarayonlar Angliya, Yaponiya, Avstriya, Italiya va boshqa mamlakatlarda ham ro'y berdi.

90-yillardan boshlab iqtisodiyotni tartibga solishda keynssha tendentsiyalar yangidan kushaya boshladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tipi davlat va xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlarni ro'yobga chiqarish, davlat tomonidan tartibga solishning moslashuvshanligini oshirish, to'g'ridan-to'g'ri aralashuv shakllari va byurokratik nazoratning kamayishi bilan tavsiflanadi.

2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish, uning maqsadi va vazifalari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ob'ektiv ravishda shartlanadi. Ko'plab iqtisodshilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamshiliklari, uning ko'plab iqtisodiy muammolarni hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Bu ma'lum ma'noda to'g'ri bo'lsada, biroq, iqtisodiyotga davlat ta'sirining ob'ektiv zarurligini eng avvalo ishlab chiqaruvchi kushlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ob'ektiv asosi bo'lib ham milliy

iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- shuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarishning ixtisoslashgan tarmoqlarining o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi yanada kushayadi;
- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo'jalik birliklarining mayda bo'laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;
- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planuvi jarayoni o'sadi;
- turli iqtisodiy mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o'zaro muvofiqlashtirilgan holda xo'jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yaxlit iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga ob'ektiv ehtiyoj paydo bo'ladi. SHunga ko'ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma'lum darajasida ob'ektiv zaruriyatga aylanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovshi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yisha faoliyati tushuniladi.

Bozor xo'jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunshilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo'ladi.

Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi to'g'risida to'laroq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to'laroq tavsiflash lozim.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvshi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib shiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning quyidagi vazifalarida aniq namoyon bo'ladi:

- 1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvshi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;
- 2) raqobatni himoya qilish;
- 3) daromad va boylikni qayta taqsimlash;
- 4) resurslarni qayta taqsimlash;

5) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan **huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini** o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarining huquqiy mavqeini mustahkamlash; xususiy mulkshilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvshilar va iste'molshilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvshi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar.

Davlat tomonidan **ijtimoiy muhitni ta'minlash** o'z ishiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifati va og'irligini o'lshash standartlarini belgilash, tovar va xizmatlar ayirboshlashni yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi.

Bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmunsha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. SHu sababli davlat o'z zimmasiga **daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini** oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi.

Birinshidan, transfert to'lovlari muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi.

Ikkinshidan, davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi.

Birinshidan, iste'molshilarning aniq tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi.

Ikkinshidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi muamosini bartaraf qiladi.

Ushinshidan, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqaruvchisi sifatida shiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkshiligiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'liq bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'liq bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z xarajatlarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektorning sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi.

3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagisha guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;

- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa birinshi navbatda iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. SHu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning **davlat sektori** mavjud. Davlat sektorini boshqarish mulkshilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagi ushta yo'l orqali shakllanadi:

1) ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog'ozlar bilan tovon to'lash orqali mulkni milliyashtirish;

2) davlat byudjeti mablag'lari hisobiga yangi korxonalar, ba'zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;

3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aksiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kushiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ishiga oladi. Ayniqsa ishlab chiqarish tanazzulga ushragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish. Bunda davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy hayotida faol qatnashadi;

b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotga aralashishning antiinflyatsion tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi;

v) ish bilan bandlik xizmati faoliyati (mehnat birjalari)ni tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish shoralarini ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

g) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvshi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish (monopoliyaga qarshi qonunshilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvshi qonunlar).

SHu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobatga sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va byudjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;

- moliya-kredit muassasalalarining Markaziy bankdagi zahiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;

- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini

o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni Markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi:

- davlat Markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zahirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi;

- Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ichida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi;

- davlat Markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. **Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.**

Davlatning byudjet siyosati uning daromadlar va harajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikga ta'sir ko'rsatishda xam keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida **byudjet xarajatlaridan** ham foydalanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda asosiy kapitalga hisoblanadigan **jadallashgan amortizatsiya** ajratmalari alohida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jamg'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy siklli va bandlikka ta'sir ko'rsatuvshi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, bozor kon'yunkturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. SHu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

SHuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab shiqilishi;

- ilmiy tadqiqotlar va ilmiy-tadqiqot konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;

- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;

- ishchi kushi bozorga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;

- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning oliy shakli **davlat iqtisodiy dasturlari** hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favquloddagi va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiy iqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favquloddagi dasturlar tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kushli inflyatsiya sharoitlarida ishlab shiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi. Bunday maqsadli dasturlarning ob'ekti tarmoqlar, mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin.

O'zbekistonda 2008 yil «Yoshlar yili» deb nomlandi va unga oid maxsus davlat dasturi qabul qilindi. Prezidentimiz o'z ma'ruzasida «Yoshlar yili» dasturining mazmun-mohiyati,

ahamiyati hamda uni shakllantirishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan asosiy jihatlariga to'xtalib o'tdi. Jumladan, mazkur dastur haqida gapirganda, yoshlar siyosati masalalarini tahlil etayotganda, biz yosh oilalarning ehtiyoj va talablariga alohida e'tibor qaratishimiz kerakligi ta'kidlandi. Avvalambor, yosh oilalarga munosib uy-joy va ijtimoiy-maishiy shart-sharoitlarni yaratib berish, ro'zg'orni butlash uchun mablag' va kreditlar bilan ta'minlash, ma'naviy yetuk, jismonan sog'lom bolalarni tarbiyalab voyaga yetkazish yo'lida zarur imkoniyatlarni tug'dirib berishimiz kerakligi, bu masalalarning barchasi dasturda o'z ifodasini topishi lozimligi uqtirildi¹¹.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish **tashqi iqtisodiy usullar** yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, shet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga sheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga shet el kapitalini jalb qilish yoki sheklash bo'yisha tadbirlar, mamlakatga shetdan ishchi kushini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

SHunday qilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning qarab shiqilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Davlatning iqtisodiyotdagi roliga turlisha qarashlarini baholang?
2. Davlat asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab shiqing va ularning qisqasha tavsifini bering?
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi?
4. Tartibga solish o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'yadi?
5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering.
6. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rsating.
7. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda davlat sektori qanday rol o'ynaydi? Davlat iqtisodiy dasturlari qanday amalga oshiriladi?

---

¹¹ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

11-mavzu. Ish haqini aniqlash.

1. Ish haqi tushunchasi.

2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni, tashkil etish shakllari

1. Ish haqining tushunchasi. Iqtisodiy mazmuni, tashkil etish shakllari va tizimlari

Korxonalarining bozorga mahsulot yetkazib berishga bo'lgan layoqatini aniqlab beruvshi muhim omil sarf-xarajatlar darajasi hisoblanadi. Har qanday tovarni ishlab chiqarish iqtisodiy resurs sarflarini taqozo qiladi, ular ma'lum narxga ega bo'ladi. Korxonaga bozorga taklif qiladigan tovar miqdori iqtisodiy xarajatlar (resurs narxlari) darajasiga, resurslardan foydalanish samaradorligi va tovarlar bozorida sotiladigan narxlarga bog'liq. Bu mavzuda biz sarf-xarajatlarning umumiy tabiati va tarkibiga to'xtalamiz hamda foydaning tashkil topishini tahlil qilamiz.

Shu bilan bir qatorda, kishilarning hayot keshirishi va turmush darajasini aniqlab beruvshi daromadlarning asosiy turi bo'lgan ish haqini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Mavzuda ish haqining iqtisodiy tabiati bilan bog'liq muammolar va uning shakllari hamda bozor munosabatlari sharoitida ish haqi darajasiga tasir ko'rsatuvshi omillar ko'rib shiqiladi.

Ish haqi — ishchi va xizmatshilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir.

Ish haqi ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan zaruriy mahsulot bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki ish haqi uning asosiy qismini tashkil etadi.

Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatshilarning turmush va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqasha qilib aytganda, mehnat normasi bilan iste'mol normasi o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iboratdir. Ish haqining mazmunini to'laroq tushunish uchun nominal va real ish haqi tushunchalarini bilish zarurdir. Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. **Nominal ish haqi bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi yoki pul shaklidagi ish haqi.**

Real ish haqi - bu nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori. Boshqasha aytganda real ish haqi - bu nominal ish haqining «xarid etish» imkoniyati. O'z-o'zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqiga va xarid qilinadigan tovarlar (va xizmatlar) narxiga bog'liq. Shunday ekan, real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri mutanosibdir va iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada quyidagisha tasvirlash mumkin:

bu yerda: V_r - real ish haqi ; V_n - nominal ish haqi ; P - iste'mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi.

Nominal ish haqi ishlab topilgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa xodimlarning iste'moli va farovonlik darajasini tavsiflaydi.

2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni, tashkil etish shakllari va tizimlari

Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli: vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi. Vaqtbay ish haqi xodimning malakasi, mehnatining sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'lanadigan ish haqidir. U odatda mehnatning natijalarini aniq hisoblab

bo'lmaydigan, balki ular aniq vazifalar doirasini bajarish bilan belgilanadigan vaqtda (masalan. injener-texnik xodimlar va xizmatshilar, sozlovshilar, elektromontyorlar va shu kabilarga haq to'lashda) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining borishi bilan belgilanadigan va bevosita ishchiga bog'liq bo'lmagan paytlarda (masalan konveyerlar va avtomat liniyalarida ishlash) qo'llaniladi.

Ishbay ish haqi ishchining ishlab shiqargan mahsulot miqdori va sifati yoki bajargan ishiniig hajmiga qarab beriladigan ish haqidir. Mahsulot birligi uchun to'lanadigan ish haqi miqdori, ta'rif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish me'yoriga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi. Hak to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari ish haqining tizimini tashkil qiladi. Shunonshi, ishchilarning bir qismiga to'g'ri ishbay tizimi bo'yisha haq to'lanadi. Bunda ishlab chiqarish norma qay darajada bajarilichidan qat'iy nazar, ish haqi yagona mahsulot birligi uchun belgilangan tarif bo'yisha to'lanadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Ish haqi ta'rifini ayting.
2. Ish haqi shakllarini sanab bering.
2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni, tashkil etish shakllari

12-mavzu. Daromadlarning taqsimlanishi, tengsizlik va qashshoqlik.

1. **Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkishlari.**
2. **Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash.**
3. **Davlatning ijtimoiy siyosati**

1. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkishlari

«Daromad» iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovshi ko'rsatkish bo'lib, u serqirra va murakkab mazmunga ega hisoblanadi. CHunki, daromad bir vaqtning o'zida biron-bir faoliyat natijasida olingan tushumni, pul mablag'larini, natural ko'rinishda olingan mahsulotlarni, iqtisodiy resurslar keltiruvshi nafni va boshqa tushunchalarni ifodalashi mumkin. SHuningdek, daromad umumiy tushuncha bo'lib, uning tarkibida aholi daromadlari muhim o'rin tutadi.

Aholi daromadlari ma'lum vaqt oralig'ida (masalan, bir yilda) ular tomonidan olingan pul va natural shakldagi tushumlar miqdorini anglatadi.

Aholi **pul daromadlari** ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'shmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandshilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatichidan kelib tushadigan daromadlarni o'z ishiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab shiqargan mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo'lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt oralig'ida olingan daromadlarining pul ko'rinichidagi miqdori hisoblanadi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to'lov summasiga kam bo'ladi.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdorini ko'rsatadi, ya'ni daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

- a) ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad;
- b) davlat yordam dasturlari bo'yisha to'lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;
- v) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pud daromadlari.

Aholining yollanib ishlovshi qismi oladigan daromadlarining asosiy ulushini **ish haqi** tashkil etadi. Daromadning bu turi istiqbolda ham pul daromadlari umumiy hajmining shakllanichida o'zining yetakshi rolini saqlab qoladi. Jumladan, O'zbekistonda 2001 yilda mehnatga layoqatli aholining o'rtasha ish haqi kun keshirish uchun minimum darajada zarur bo'lgan mablag'ning 99 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2007 yilda bu ko'rsatkish 3 barobardan ko'proq oshdi. Ta'kidlash joizki, bu ko'rsatkish MDH mamlakatlari o'rtasida yuqori ko'rsatkishlardan biri hisoblanadi¹².

Aholi pul daromadlari darajasi davlat yordam dasturlari bo'yisha to'lovlar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to'lanadi.

Aholining moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari quyidagilardan iborat: davlat sug'urtasi bo'yisha to'lovlar; shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a'zolariga bank ssudalari; jamg'arma bankiga qo'yilmalar bo'yisha foizlar; aktsiya, obligatsiya bahosining ko'payichidan olinadigan daromad va zayom bo'yisha to'lovlar; lotereya bo'yisha yutuqlar; tovarlarni kreditga sotib olish natijasida tashkil topadigan, vaqtinsha bo'sh mablag'lar; har xil turdagi kompensatsiya to'lovlar va h.k.

Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot keshirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

Aholi turmush darajasining BMT tomonidan tavsiya etilgan ko'rsatkishlari tizimi o'z ishiga quyidagi guruhlarini oladi:

1. Tug'ilish va o'lish darajasi hamda boshqa demografik ko'rsatkishlar.
2. Hayot keshirishning sanitar-gigiena jihatidan sharoitlari.
3. Oziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilish.
4. Turar joy sharoitlari.
5. Ma'lumot va madaniyat.
6. Mehnat qilish va bandlik sharoitlari.
7. Aholining daromadlari va xarajatlari.
8. Hayot keshirish qiymati va iste'mol narxlari.
9. Transport vositalari.
10. Dam olishni tashkil etish.
11. Ijtimoiy ta'minot.

---

¹² Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

12. Inson erkinligi.

Bu asosiy ko'rsatkishlardan tashqari yana ba'zi bir axborotga oid ko'rsatkishlar ham ajratib ko'rsatiladi: aholi jon boshiga to'g'ri keluvshi YaIM, aholi jon boshiga to'g'ri keluvshi milliy daromad, aholi jon boshiga to'g'ri keluvshi iste'mol hajmi va boshqalar.

Kishilar hayot faoliyati uchun zarur ne'matlar to'plami mehnat sharoiti, ta'lim, sog'liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sifati kabi xilma-xil ehtiyojlarni o'z ishiga oladi. Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida (butun aholi uchun) va tabaqalashgan mikrodarajada (aholining alohida guruhi uchun) qarab chiqish mumkin. Birinshi yondashuv turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkishi bo'yisha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholi guruhlari bo'yisha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash iste'molshi byudjeti asosida amalga oshiriladi. Iste'molshi byudjetlarining bir qator turlari mavjud bo'ladi: o'rtasha oila byudjeti, yuqori darajada ta'minlangan byudjet, minimal darajada moddiy ta'minlanganlar byudjeti, nafaqaxo'rlar va aholi boshqa ijtimoiy guruhlari byudjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kushini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun keshirish darajasi (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida shiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'rtasha daromad «o'rtasha sinf» deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo'yisha aniqlanadi. Bunday guruh iste'mol savati to'plamiga uy, avtomashina, dala hovli, zamonaviy uy jihozlari, sayr qilish va bolalarini o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zebu ziynat buyumlari kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki «boy» qatlamining mavjud bo'lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovar va xizmatlar xarid qilishga layoqatli bo'lgan juda oz miqdori kiradi.

Turmush darajasi kishilarning turmush tarzi bilan uzviy bog'liq. **Turmush tarzi – bu kishilar (jamiyat, ijtimoiy qatlam, shaxs)ning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usullarini aks ettiruvshi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya.** Turmush tarzi inson hayot faoliyatining turli jihatlarini qamrab oladi, ya'ni:

- mehnat, uni tashkil etishning ijtimoiy shakllari;
- turmush va bo'sh vaqtdan foydalanish shakllari;
- siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etish;
- moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish shakllari;
- kishilarning kundalik hayotdagi xulq-atvori me'yorlari va qoidalari.

2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtasha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. SHu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o'rtasha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo'ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi darajasi ham daromadlaridagi farqlarni bartaraf qilmaydi.

Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida **Lorents egri shizig'idan** foydalaniladi (1-chizma). Chizmaning yotiq shizig'ida aholi guruhlarning

foizdagi ulushi, tik shizig'ida esa bu guruhlar tomonidan olinadigan daromadning foizdagi ulushi joylashtirilgan. Nazariy jihatdan daromadlarning **mutlaq teng taqsimlanishi imkoniyati** (burshakni teng ikkiga bo'luvshi) OE shiziqda ifodalangan bo'lib, u oilalarning har qanday tegishli foizi daromadlarning mos keluvshi foizini olishini ko'rsatadi. Ya'ni aholining 20% barcha daromadlarning 20%ni, aholining 40% daromadlarning 40%ni, aholining 60% daromadlarning 60%ni olishini bildiradi va h.k. Demak, OE shizig'i daromadlarning taqsimlanichidagi mutlaq tenglikni ifodalaydi.

SHuningdek, nazariy jihatdan **mutlaq tengsizlikni** ham ajratib ko'rsatish mumkin. Bunda aholining ma'lum guruhlari (20%, 40 yoki 60% va h.k.) hesh qanday daromadga ega bo'lmay, faqat bir foizi barcha 100% daromadga ega bo'ladi. Chizmadagi OFE siniq shizig'i mutloq tengsizlikni ifodalaydi.

Real hayotda mutlaq tenglik va mutlaq tengsizlik holatlari mavjud bo'lmaydi. Balki aholining ma'lum guruhlari o'rtasida daromadlarning taqsimlanishi notekis ravishda boradi. Bunday taqsimlanishini Lorents egri shizig'i deb nomlanuvshi OE egri shizig'i orqali kuzatish mumkin. Aholi guruhlari ulushi va daromad ulushini birlashtiruvshi egri shiziqdan ko'rinadiki, aholining dastlabki 20%ga daromadlarning juda oz (taxminan 3-4%gasha) qismi to'g'ri keladi. Keyingi guruhlariga to'g'ri keluvshi daromad ulushi ortib boradi. Daromadning eng katta qismi (deyarli 60%) aholining so'nggi 20%ga to'g'ri keladi. Bu guruh chegarasi ichida ham daromadlar notekis taqsimlangan, ya'ni dastlabki 10% taxminan 20% daromadga ega bo'lsa, keyingi 10%ga daromadning deyarli 40% to'g'ri keladi va h.k.

Mutloq tenglikni ifodalovshi shiziq va Lorents egri shizig'i o'rtasidagi tafovut daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi. Bu farq qanchalik katta bo'lsa, ya'ni Lorents egri shizig'i OE shizig'idan qanchalik uzoqda joylashsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunshalik katta bo'ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutloq teng bo'lsa, bunda Lorents egri shizig'i va bissektrisa o'qi bir-biriga mos kelib, farq yo'qoladi.

Daromadlar tabaqalanishini aniqlashning ko'proq qo'llaniladigan ko'rsatkishlaridan **bir ditsel koeffitsienti** hisoblanadi. Bu ko'rsatkish 10% eng yuqori ta'minlangan aholi o'rtasha daromadlari va 10% eng kam ta'minlanganlar o'rtasha daromadi o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Masalan, AQSH va Buyuk Britaniyada bu nisbat 13:1ga, SHvetsiyada esa 5,5:1ga teng.

Yalpi daromadning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishini tavsiflash uchun **aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Djini koeffitsienti)** ko'rsatkishi qo'llaniladi. Djini koeffitsienti chizmadagi Lorents egri shizig'i bilan mutlaq tenglik shizig'i o'rtasidagi yuzaning OFE ushburshak yuzasiga nisbati orqali aniqlanadi. Bu ko'rsatkish qanchalik katta bo'lsa, (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shunsha kushli bo'ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko'rsatkish 0 (nol)ga intiladi. Masalan, keyingi yarim asr davomida Djini indeksi Buyuk Britaniyada 0,39 dan 0,35 ga qadar, AQSHda esa 0,38 dan 0,34 ga qadar pasaygan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar mavjud. Bularning asosiylari quyidagilar:

- kishilarning umumiy (jismoniy, aqliy va estetik) layoqatidagi farqlar;
- ta'lim darajasi va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- tadbirkorlik mahorati va tahlikaga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- ishlab chiqaruvchilarning bozorda narxlarni o'rnatishga layoqatliligi (bozordagi hukmronlik darajasidan kelib shiqib) darajasidagi farqlar.

Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ansha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi.

3. Davlatning ijtimoiy siyosati

Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni byudjet orqali aholi turli guruhleri o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlari tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflyatsiya sezilarli ta'sir ko'rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi iste'mol tovarlariga narxning o'sishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash, ya'ni nominal daromadlarni narxlar o'sishiga bog'liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

SHaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalishi aholining kambag'al qatlamini qo'llab-quvvatlash hisoblanadi.

Amaliy hayotda qashshoqlikning o'zi hayot keshirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda ifodalanadi. **Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal me'yori bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o'z ishiga oladi.** Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamiga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashshilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir.

Aholini ijtimoiy himoyalash shora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtasha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinshi yo'nalishi – ichki iste'mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish bo'ldi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning ushinshi yo'nalishi – aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash borasida kushli shora-tadbirlar o'tkazilganligi bo'ldi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan noshor qatlamlari – pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvshi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib borildi.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonshli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish – ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga,

ijtimoiy himoya vositasini kushaytirishda **sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.**

SHuningdek, Prezidentimiz aholini ijtimoiy himoyalash borasidagi ishlar 2008 hamda kelgusi yillarda ham davom ettirilishini ta'kidlab, bu yo'nalishda bajarilishi zarur bo'lgan vazifalarni belgilab berdi. Jumladan, agar ijtimoiy sohaga yo'naltirilayotgan mablag'lar davlat byujetining umumiy xarajatlariga nisbatan 2006 yilda 51,9 foizni, 2007 yilda 53,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkish 2008 yilda 54,6 foiz darajasida bo'lishi ta'kidlandi¹³.

SHunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvshi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimani tushunasiz?
2. Ijtimoiy adolatni ta'minlashda aholi daromadlarini shakllantirish siyosatining roli qanday?
3. Aholi daromadlari tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvshi omillarni sanab ko'rsating.
4. Turmush darajasi va uning tushunchasiga izoh bering.
5. Turmush darajasini qanday ko'rsatkishlar xarakterlab beradi?
6. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rsating va ularga tushuntirish bering.
7. O'zbekistonda davlat yordam dasturlari tizimini isloh qilish va uni hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlariga o'z fikringizni bildiring.

13-mavzu. Makroiqtisodiyotga kirish.

- 1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari**
- 2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari**
- 3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari**

1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari.

Milliy iqtisodiyot ko'plab o'zaro bog'liq iqtisodiy unsurlardan iborat bo'lgan murakkab iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Mazkur unsurlar o'rtasidagi amalda tarkib topgan munosabatlarning butun majmui iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasini tavsiflab beradi.

Milliy iqtisodiyot – barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro- va makrodarajadagi iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ishiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir. Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiy jihatdan qaralganda milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi mamlakatda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish resurslari; ularning ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ajralib shiqqan iqtisodiy sub'ektlar o'rtasidagi taqsimot hajmi; mazkur sub'ektlar ishlab chiqarish hajmlari, milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va

---

¹³ Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

iste'mol qilish jarayonlarida shakllanuvshi tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabat sifatida namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini sodda ko'rinishda quyidagi 1-chizma orqali tasvirlash mumkin.

Milliy iqtisodiyotning asosiy funktsional ahamiyati mamlakat barcha aholisining doimiy ravishda o'sib boruvshi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishda namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyotning mazkur asosiy muammosi naqadar samarali hal etilayotgani makroiqtisodiy tahlil yordamida aniqlanadi. **Makroiqtisodiy tahlilning maqsadi – takror ishlab chiqarish jarayonini ob'ektiv ravishda aks ettiruvshi ko'rsatkishlardan foydalanish asosida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanichida vujudga kelgan holatlarni oshib berishdan iborat.** Bu maqsadga erishishning muhim shartlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkishlarning holati va harakatini ob'ektiv aks ettiruvshi statistik ma'lumotlarning mavjudligi;

2) mamlakat iqtisodiyotini tahlil qilishda keng miqyosda va tarixiy jihatdan yondashuv;

3) iqtisodiy tizim salohiyatini haqqoniy ravishda baholamasdan hamda iqtisodiy qonunlarning ob'ektiv amal qilishini bilmasdan turib mamlakat iqtisodiyotiga aralashuv salbiy holatlarni keltirib chiqarishini anglash;

4) makroiqtisodiy nazariya muayyan mamlakatlarning iqtisodiyotini ob'ektiv ravishda tadqiq etish asosida yaratilishini hamda undan boshqa mamlakatlar amaliyotida o'ta ehtiyotkorlik bilan foydalanish mumkinligini tushunish;

5) ishlab chiqarishni mamlakat barcha aholisining daromadlari va iste'moli darajasini o'stirishga yo'naltirish;

6) aholi daromadlari, siyosiy va ijtimoiy barqarorlik o'sishining yagona manbai bo'lib mamlakatning barcha aholisini ish joylari hamda daromadlarning oshishi bilan ta'minlovshi milliy ishlab chiqarishning barqaror va samarali o'sishi ekanligini tushunish.

Ko'pgina mikroiktisodiy ko'rsatkishlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib, ular faoliyatining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkishlar orqali butun iqtisodiyotning holati, uning o'sishi yoki pasayishi tahlil qilinib, xulosa shiqariladi. Ular yordamida davlat o'z iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvshi turli xil ko'rsatkishlar, **birinshidan**, bizga ma'lum vaqt oralig'idagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvshi omillarni aniqlash imkonini beradi. **Ikkinshidan**, makroiqtisodiy ko'rsatkishlar tizimi, milliy mahsulot harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash, qayta taqsimlash va natijada foydalanish bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirish imkonini beradi.

Nihoyat, **ushinshidan**, mazkur ko'rsatkishlar tizimi mavjud resurslar va ulardan foydalanishning mos kelishi kuzatilganda, mamlakatdagi umumiy iqtisodiy muvozanatlik holatini aks ettiradi.

Butun milliy iqtisodiyotning holatini tavsiflovshi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkishlar – yalpi milliy mahsulot (YaMM), yalpi ichki mahsulot (YaIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), ishchi kushi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

Bu ko'rsatkishlar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha xo'jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi.

2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari.

Jamiyat a'zolarining ehtiyojlari muntazam ravishda yangilanib, miqdoran ko'payib va sifat jihatidan takomillashib borar ekan, bu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ishlab

chiqarish jarayoni ham to'xtovsiz yangilanib, takroran amalga oshib turadi. **Jamiyat miqyosidagi ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib turilishi ijtimoiy takror ishlab chiqarish deyiladi.**

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish ikki ko'rinishda amalga oshirilishi mumkin: oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish.

Oddiy takror ishlab chiqarish – bu ishlab chiqarish miqyoslarining o'zgarmagan holda takrorlanishini ifodalaydi. Odatda bunday ishlab chiqarish ko'proq faqat o'z ichki ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan an'anaviy iqtisodiyot sharoitidagi xo'jalik yurituvshi sub'ektlar uchun xos bo'lgan.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish – bu ishlab chiqarish miqyoslarini muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanichidir. Bu turdagi ishlab chiqarish barcha rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining asosini tashkil etadi.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish natijasida mamlakat miqyosida **milliy mahsulot** yaratiladi. U barcha moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlarni o'z ishiga olib, milliy hisobshilikda yalpi milliy mahsulot (YaMM) deb yuritiladi. **Yalpi milliy mahsulot – bu o'z mamlakati yoki xorijda joylashuvidan qat'iy nazar, milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymati.**

SHu o'rinda ta'kidlash lozimki, YaMM ko'rsatkishiga sof eksport (eksport va import o'rtasidagi farq) kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmog'i keskin farqlanadi. SHu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun **yalpi ichki mahsulot (YaIM)** ko'rsatkichidan foydalaniladi. **Yalpi ichki mahsulot – bu ma'lum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita iste'molshilarga borib yetadigan barcha tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymati.**

Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvshi iqtisodiy ko'rsatkish bo'lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi. U barcha ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi.

Yalpi ichki mahsulot xuddi yalpi milliy mahsulot kabi hisoblanadi, biroq undan xorijiy mamlakatlar bilan hisob-kitoblar qoldig'iga teng bo'lgan miqdorga farq qiladi. Ya'ni, YaIM ko'rsatkishiga mazkur mamlakatning shet ellardagi ishlab chiqarish omillaridan keluvshi tushumlari (omillar bo'yisha daromadlari) hamda mazkur mamlakatda xorijiy investorlar tomonidan olingan omillar bo'yisha daromadlar o'rtasidagi farqni qo'shilsa YaMM ko'rsatkishi hosil bo'ladi.

YaMM va YaIMning o'zaro farqini quyidagi chizma orqali yaqqolroq ifodalash mumkin (2-chizma).

Demak, chizmadan ko'rinadiki, mamlakat YaMM 13 trln. so'mni (M_2 va M_3 shartli raqamlar yig'indisi), YaIM esa 12 trln. so'mni (M_2 va M_1 shartli raqamlar yig'indisi) tashkil etadi.

YaMM va YaIM o'rtasidagi farq u qadar ahamiyatli emas. Bu farq rivojlangan mamlakatlarda YaIMning $\pm 1\%$ ni tashkil etadi. BMT statistika xizmati asosiy ko'rsatkish sifatida YaIMdan foydalanishni tavsiya etadi. Yaqin vaqtlarga qadar AQSH va Yaponiyada YaMM ko'rsatkishi qo'llanilar edi, endilikda bu mamlakatlar ham YaIM ko'rsatkishini qo'llay boshladilar.

<i>Mamlakat ichidagi ishlab chiqarish</i>		SHet ellardagi milliy korxonalar mahsuloti
↓		
Xorijiy korxonalar mahsuloti	Milliy korxonalar mahsuloti	
2 trln.so'm	10 trln.so'm	3 trln.so'm

2-chizma. YaMM va YaIM o'rtasidagi tarkibiy nisbatlar.

Hozirgi paytda O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot ko'rsatkishi hisobga olinmoqda. SHuning uchun biz bundan keyingi o'rinlarda yalpi ichki mahsulot to'g'risida so'z yuritamiz. 2007 yil yakuniga ko'ra, mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning o'sishi 9,5 foizni tashkil etdi, ishlab chiqarish hajmi sanoatda 12,1 foizga, qishloq xo'jaligida 6,1 foizga oshdi. 2008 yilda biz yalpi ichki mahsulotni 8 foizga, ishlab chiqarishni – sanoatda 9,6 foiz, qishloq xo'jaligida – 5 foizga, asosiy ishlab chiqarish tarmoqlariga kiritiladigan investitsiyalar miqdorini 17 foiz oshirishga erishishni o'z oldimizga vazifa qilib qo'ydik¹⁴.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to'g'ri hisoblab chiqish uchun, mazkur yilda ishlab shiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YaIM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi.

Qo'shilgan qiymat – bu korxonalar yalpi mahsuloti bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar shiqarib tashlangan miqdoriga teng.

YaIM yil davomida ishlab shiqapilgan bapsha pipovapd tovaplap va xizmatlapning bozor narxidagi summasi bo'lganligi uchun tovarning o'zi, uning nafliligi ko'paymagan holda narxlar oshishi evaziga uning hajmi oshib ketishi mumkin. Narx ishlab shiqapish ymumiy hajmining hap xil elementlapini yagona ymumiy asosga keltirishning eng keng tapqalgan ko'psatkishi sifatida foydalaniladi. SHuning uchun yalpi milliy mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobga olinadi. **Joriy bozor narxlarida hisoblangan milliy mahsulot nominal milliy mahsulot, o'zgarmas, qiyosiy narxlarida hisoblangan milliy mahsulot esa real milliy mahsulot deb yuritiladi.** Har xil yillapda ishlab shiqarilgan YaIM qiymatini faqat narx o'zgapmagan taqdidpda o'zapo taqqoslash mumkin bo'ladi. Bundan tashqapi narx dapajasi bizga iqtisodiyotda inflyatsiya (narx darajasining o'sishi) yoki deflyatsiya (narx dapajasining kamayishi) o'pin tutganligini va uning miqyosi qandayligini bilish imkonini bepadi.

Narx dapajasi indeks shaklida ifodalanadi. **Narx indeksi jopiy yildagi ma'lum guruh tovaplap va xizmatlap to'plami narxlapi summasini, xuddi shunday tovaplap va xizmatlap miqdorining bazis davpdagi narxlapi summasiga taqqoslash opqali hisoblanadi.** Taqqoslashning boshlang'ish davpi «bazis yil» deyiladi. Agar aytilganlapni formula shakliga keltipsak, u quyidagi ko'rinishni oladi:

¹⁴ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

$$\text{Нарх индекси} = \frac{\text{жорий йилдаги истеъмол товарлари нархи}}{\text{базис йилдаги истеъмол товарлари нархи}} .$$

Amaliyotda qatop hap xil tovar va xizmatlap to'plami yoki iste'mol savatining narx indeksi hisoblanadi. Farb mamlakatlari va xususan AQSHda by indekslap ichida eng keng qo'llaniladigani iste'mol narxlarini indeksi hisoblanadi. Uning yopdamida tipik shahar aholisi sotib oladigan, iste'mol tovar va xizmatlapining 300 tupini o'z ishiga oluvshi bozop savatining qayd qilingan narxlarini hisoblanadi. Ammo narxning ymumiy dapajasini hisoblash ushyn YaIM narx indeksidan foydalaniladi. YaIM narx indeksi ansha keng tushuncha bo'lib, u o'z ishiga nafaqat iste'mol tovarlari, balki investitsion tovarlar, davlat tomonidan sotib olinadigan hamda xalqapo bozopda sotilgan va sotib olingan tovarlar va xizmatlap narxlarini ham oladi. YaIM narx indeksi nominal YaIMni real YaIMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi. Nominal YaIM shu mahsulot ishlab shiqapilgan davpda amal qilib turgan narxlarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Jopiy yildagi nominal YaIMni real YaIMga aylantipishning ansha oddiy va to'g'pidan-to'g'ri usuli nominal YaIMni narx indeksi (NI)ga bo'lishdir, ya'ni:

$$\text{Реал ЯИМ} = \frac{\text{Номинал ЯИМ}}{\text{НИ}} .$$

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko'rsatkishi YaIM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo'lgan bir qator o'zaro bog'liq ko'rsatkishlar mavjud bo'ladiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini tavsiflab beradi.

YaMM va YaIM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko'rsatkishi sifatida bitta muhim kamshilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan asosiy kapitalning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan qiymatni ham o'z ishiga oladi.

YaIMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkishi hosil bo'ladi:

$$\text{ЯИМ} - \text{амортизация йиллик суммаси} = \text{СММ} .$$

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxonadan o'rnatiladigan narxga qo'shimsha hisoblanadi. Bunday soliqlar og'irligi iste'molshi zimmasiga tushadi va uning hisobiga o'zlarining daromadining bir qismini yo'qotadi. SHuning uchun, SMMdan egri soliqlar shiqarib tashlansa milliy daromad (MD) ko'rsatkishi hosil bo'ladi:

$$\text{СММ} - \text{бизнесга эгри солик} = \text{миллий даромад} .$$

Amaliyotda ishlab shiqarilgan va foydalanilgan milliy daromad farqlanadi. **Ishlab shiqarilgan milliy daromad – bu yangidan yaratilgan qiymatning butun hajmi. Foydalanilgan milliy daromad – bu ishlab shiqarilgan milliy daromaddan yo'qotishlar (tabiiy ofatlar, mahsulotlarni zahirada saqlashdagi yo'qotishlar va h.k.) va tashqi savdo qoldig'i shiqarib tashlangan miqdorga teng.**

Milliy dapomadni, dapomadlap bapsha tuplapini (amortizatsiya ajpatmasi va biznesga egpi soliqlapdan tashqapi) qo'shib chiqish yo'li bilan ham aniqlash mumkin.

Milliy dapomadning bip qismi, jumladan ijtimoiy sug'urtaga ajpatmalap, kopxonadan foydasidan to'lanuvshi soliqlap va kopxonaning taqsimlanmaydigan foydasi amalda yy xo'jaliklari qo'lga kelib tushmaydi. Aksinsha, yy xo'jaliklari oladigan dapomadning bip qismi, masalan, ijtimoiy to'lovlar – ulap mehnatining natijasi hisoblanmaydi.

SHaxsiy dapomad ko'psatkishini topish uchun milliy dapomaddan yy xo'jaliklari qo'lga kelib tushmaydigan dapomadlapning yuqoridagi ushta tupini shiqapib tashlashimiz

hamda jopiy mehnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan dapomadlapni unga qo'shishimiz zarur.

Миллий даромад – Ижтимоий сугурта ажратмаси – Корхона фойдасига соликлар – Корхонанинг тақсими ланмай диган фойдаси + Ижтимоий туловлар = Шахсий даромад

SHaxsiy dapomaddan soliqlari to'langandan keyin, uy xo'jaliklarining to'liq tasarrufida qoladigan dapomad shakllanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi dapomad shaxsiy dapomaddan shu dapomad hisobidan to'lanadigan soliqlar miqdopini shiqapib tashlash yo'li bilan hisoblanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi dapomad uy xo'jaliklari eng oxirida ega bo'ladigan dapomad hisoblanib, alohida shaxs va oilalar o'z tasarrufida bu dapomadlarning bir qismini iste'mol uchun sarflaydi va boshqa qismini jamg'armaga yo'naltiradi.

Milliy mahsulot hajmining aniq baholanishiga hufyona iqtisodiyot ta'sir ko'rsatadi. **Xufyona iqtisodiyot - bu tovar-moddiy boyliklar va xizmatlarning jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan harakati, ya'ni davlat boshqaruv organlaridan yashirin holda alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir.** Bu munosabatlar o'z ishiga iqtisodiy faoliyatning barcha hisobga olinmagan, tartibga solinmagan turlarini oladi. Xufyona iqtisodiyot tarkibiga qo'yidagilar kiradi:

1) **jinoyatga aloqador iqtisodiyot** – rasmiy iqtisodiyot tarkibiga iqtisodiy jinoyatning kiritilishi (boyliklarning talon-taroj qilinishi; nazoratning har qanday shaklidan yashiringan holdagi hufyona iqtisodiy faoliyat – narkobiznes, qimor o'yinlari, fohishabozlik; daromadlarni noiqtisodiy qayta taqsimlash shakli sifatidagi fuqarolarning shaxsiy mulkiga qarshi umumijoiy harakatlar – bosqinshilik, shaxsiy mulkni zo'rlik bilan tortib olish, o'g'irlash, reket);

2) **soxta iqtisodiyot** – hisobga olish va hisobotlarning amaldagi tizimiga soxta natijalarni haqiqiy natija sifatida kirituvchi rasmiy iqtisodiyot (qo'shib yozishlar);

3) **norasmiy iqtisodiyot** – iqtisodiy sub'ektlar o'rtasidagi norasmiy o'zaro aloqalar tizimi bo'lib, u mazkur sub'ektlar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar va bevosita aloqalarga asoslanadi;

4) **yashirin ikkalamshi iqtisodiyot** – yakka tartibdagi va kooperativ faoliyatning nazoratdan yashiringan, ya'ni qonun tomonidan taqiqlangan yoki belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tmagan turi.

3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.

Milliy mahsulotni hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. **Milliy hisoblar tizimi (MHT) – bu barcha asosiy iqtisodiy jarayonlarni, takror ishlab chiqarish sharoitlari, jarayonlari va natijalarini tavsiflovchi o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, tasniflar va guruhlar tizimi.**

MHT BMT tomonidan e'lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamchi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo'llanila boshladi. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan oshiq mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda mazkur tizim keng qo'llaniladi.

Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof

eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Ushbu milliy hisoblar tizimi asosida YaIM ush xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinshi usul – bu YaIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yisha yondashuv.

Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo'yisha yaratilgan qo'shilgan qiymatlar qo'shib shiqiladi (YaIM tarmoq va ishlab chiqarishlar bo'yisha). Bu usul bilan hisoblangan YaIM alohida tarmoqlarning shu mahsulotini yaratishdagi o'rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinshi usul – bu YaIMni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yisha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab shiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan butun sarflar qo'shib shiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab shiqarilgan pirovard mahsulotlarni mamlakat ichida xo'jalikning ushta sub'ekti – uy xo'jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda tashqaridan shet ellik iste'molshilar sotib olishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari - bu kundalik ehtiyojdagi tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar – tadbirkorlik sektorining asosiy kapitalni yalpi jang'arishga qiladigan sarflaridir. Investitsion sapflap asosan ushta qismdan ibopat: a) tadbirkoplap tomonidan mashina, yskuna va stanoklapning bapsha xapidi; b) bapsha qupilishlap; v) zahipalapning o'zgapishi.

Bipinshi gupuh elementlapning «investitsion sarflar» tapkibiga kipitilish sababi aniq; qupilishlarning bunday sarflar tarkibiga kipitilishi, o'z-o'zidan aniqki, yangi fabrika, ombop yoki elevatop qupilishi investitsiyalar shakli hisoblanadi. YaIM tapkibiga tovar zahiralarning ko'payishi, ya'ni ishlab shiqapilgan, lekin mazkup yilda sotilmagan bapsha mahsulotlap kipitiladi. Boshqasha aytganda YaIM o'z ishiga yil davomidagi zahipalap va ehtiyotlap bapsha o'sishining bozop qiymatini oladi. Zahipalapning by o'sishi YaIMga jopiy ishlab shiqapish hajmi ko'psatkishi sifatida qo'shiladi.

Zahipalap kamayganda, bu kamayish YaIM hajmidan shiqapilishi zapup. Zahiralapning kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab shiqapilgandan ko'ppoq mahsulot sotilganligini bildipadi. Boshqasha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab shiqapilgan bapsha mahsulotni va bunga qo'shimsha oldingi yillapdan qolgan zahipalapning bip qismini iste'mol qilgan bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimida YaIMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki investitsiyalap tushunchasidan foydalaniladi. **Xususiy va ichki investitsiyalap** mos pavishda xususiy va milliy kompaniyalap amalga oshipadigan investitsion sapflapni bildipadi. **Yalpi investitsiyalap** o'z ishiga jopiy yilda ishlab shiqapish japayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qupilmalapning o'pnini qoplash uchun mo'ljallangan bapsha investitsion tovaplap ishlab shiqapishni, hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmiga hap qanday sof qo'shimshalapni oladi. Yalpi investitsiyalap mohiyatiga ko'pa iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasini va investitsiyalapning o'sgan qismidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan **sof xususiy ichki investitsiyalap** tushunchasi jopiy yil davomida qo'shilgan investitsion tovaplap summasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Davlat sarflari – bu mahsulotlapni va iqtisodiy pesupslapni, xususan ishchi kushini sotib olishga davlatning (boshqapuvning quyi va mahalliy opganlapi bilan bipga) qilgan bapsha sapflapini o'z ishiga oladi.

SHet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molshilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. SHu sababli YaIMni

sarflar bo'yisha hisoblashda tovar va xizmatlarga shet elliklarning sarflari, ya'ni eksport qiymati ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'mol va investitsion sarflar hamda davlat mablag'larining bir qismi import qilingan, ya'ni shet elda ishlab shiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YaIM tarkibidan shiqariladi. **Eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib sof eksport deyiladi.** Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. **Agar eksport importdan ortiq bo'lsa ijobiy, import eksportdan ortiq bo'lsa salbiy bo'ladi.**

Qarab shiqilgan sarflarning to'rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zahirasiidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan YaIM hajmi aniqlanadi.

Ushinshi usul – bu YaIMni hisoblashga daromadlar bo'yisha yondashuv.

Mazkur yilda ishlab shiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo'jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. SHu sababli bu usulda YaIM pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barcha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YaIMni daromadlar bo'yisha hisoblashda uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va yalpi foydaga (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h.k.) ajratish mumkin. YaIMni mazkur usul bo'yisha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar summasi ham qo'shiladi.

5-jadval.

YaIMni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yisha yondashuv

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo'yisha hisoblash	Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo'yisha hisoblash
1. Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari +	1. Daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarf va to'lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar +
2. Tadbirkorlarning investitsion sarflari +	2. Ish haqi +
3. Tovar va xizmatlarning davlat xaridi +	3. Renta to'lovlari +
4. SHet elliklar sarfi +	4. Foiz +
5. Notijorat muassasalari sarfi +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasiidagi o'zgarishlar	
YaIM	YaIM

YaIMni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlar va daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarflar (amortizatsiya va egri soliqlar) ning alohida turlarini to'laroq qarab shiqamiz.

Amortizatsiya ajratmasi shu yil ishlab shiqapilgan mahsulot (YaIM) qiymati tapkibiga ishlab shiqapish xapajatlari sifatida kipib, mahsulot sotilishi natijasida pul shaklida qaytib keladi va **amortizatsiya fondi** hisobida to'planib bopadi.

Egri soliqlar kopxonalar uchun ishlab shiqapish xapajatlari sifatida shiqadi va shu sababli mahsulot narxiga qo'shiladi. Bunday soliqlar o'z ishiga aksiz to'lovlarini, sotishdan olinadigan soliqlar, mulk solig'i, litsenziya va bojxona to'lovlari oladi.

Dapomadlarning eng muhim turi ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kushini taqdim qilganlarga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shimshalar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaqa ta'minotining har xil xususiy fondlari, ishsizlik nafaqalari va boshqa har xil mukofot hamda imtiyozlarni o'z ishiga oladi. Ish haqiga by qo'shimshalar ish kushini yollash bilan bog'liq bo'lgan xapajatlarning bir qismi sifatida shiqadi va shu sababli kopxonaning ish haqi to'lashga umumiy saflarining tarkibiy qismi sifatida qapaladi.

Renta to'lovlari iqtisodiyotni pesupslar (kapital, ep) bilan ta'minlovchi yil xo'jaliklarining oladigan dapomadi hisoblanib, kopxona xapajatlari tapkibiga kipadi.

Foiz pul kapitali egalari pul dapomadi to'lovlardan iborat. Bunda davlat tomonidan amalga oshiriladigan foizli to'lovlar, foizli dapomadlar tarkibidan shiqapiladi.

Mulkdan olinadigan dapomadlar ikki turga bo'linadi: bir qismi mulkga dapomad va boshqa qismi esa kopopatsiyalar foydasi deyiladi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning farqi nimada? Ular iqtisodiyotning qanday ko'rinishlari uchun xos ekanligini izohlang.

2. Milliy iqtisodiyot tushunchasi nimani ifodalaydi? Uning qanday tarkibiy qismlari mavjud?

3. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar nimalar va ular milliy iqtisodiyotda qanday rol o'ynaydi?

4. YaIM va SMM bir-biridan nima bilan farqlanadi? SMM va milliy dapomad-shi?

5. Milliy mahsulot harakat shakllari tavsifini bering.

6. YaIM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.

7. Nominal va real YaIM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko'rsating.

8. Agar joriy yildagi nominal YaIM hajmi 700 mlrd. so'mga, narx indeksi 1,5 ga teng bo'lsa, real YaIM hajmi qancha bo'ladi? Agar narx indeksi 0,8 ga teng bo'lsa-shi?

9. Takroriy hisob, qo'shilgan qiymat, oraliq mahsulot va pirovard mahsulot tushunchalarini izohlab bering.

10. Sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichining mohiyati hamda hisoblash tartibini tushuntirib bering.

14-mavzu. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar.

Reja:

1. Makroiqtisodiyot. Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar

Makroiqtisodiyot.

2. Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar

3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish natijasida mamlakat miqyosida **milliy mahsulot** yaratiladi. U barcha moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda xizmatlarni o'z ishiga olib, milliy hisobshilikda yalpi milliy mahsulot (YaMM) deb yuritiladi. **Yalpi milliy mahsulot – bu o'z mamlakati yoki xorijda joylashuvidan qat'iy nazar, milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymati.**

SHu o'rinda ta'kidlash lozimki, YaMM ko'rsatkishiga sof eksport (eksport va import o'rtasidagi farq) kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmog'i keskin farqlanadi. SHu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun **yalpi ichki mahsulot (YaIM)** ko'rsatkichidan foydalaniladi. **Yalpi ichki mahsulot – bu ma'lum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita iste'molshilarga borib yetadigan barcha tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymati.**

Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvshi iqtisodiy ko'rsatkish bo'lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi. U barcha ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi.

Yalpi ichki mahsulot xuddi yalpi milliy mahsulot kabi hisoblanadi, biroq undan xorijiy mamlakatlar bilan hisob-kitoblar qoldig'iga teng bo'lgan miqdorga farq qiladi. Ya'ni, YaIM ko'rsatkishiga mazkur mamlakatning shet ellardagi ishlab chiqarish omillaridan keluvshi tushumlari (omillar bo'yisha daromadlari) hamda mazkur mamlakatda xorijiy investorlar tomonidan olingan omillar bo'yisha daromadlar o'rtasidagi farqni qo'shilsa YaMM ko'rsatkishi hosil bo'ladi.

YaMM va YaIMning o'zaro farqini quyidagi chizma orqali yaqqolroq ifodalash mumkin (2-chizma).

Demak, chizmadan ko'rinadiki, mamlakat YaMM 13 trln. so'mni (M_2 va M_3 shartli raqamlar yig'indisi), YaIM esa 12 trln. so'mni (M_2 va M_1 shartli raqamlar yig'indisi) tashkil etadi.

YaMM va YaIM o'rtasidagi farq u qadar ahamiyatli emas. Bu farq rivojlangan mamlakatlarda YaIMning $\pm 1\%$ ni tashkil etadi. BMT statistika xizmati asosiy ko'rsatkish sifatida YaIMdan foydalanishni tavsiya etadi. Yaqin vaqtlarga qadar AQSH va Yaponiyada YaMM ko'rsatkishi qo'llanilar edi, endilikda bu mamlakatlar ham YaIM ko'rsatkishini qo'llay boshladilar.

<i>Mamlakat ichidagi ishlab chiqarish</i>		SHet ellardagi milliy korxonalar mahsuloti
Xorijiy korxonalar mahsuloti	Milliy korxonalar mahsuloti	
2 trln.so'm	10 trln.so'm	3 trln.so'm

2-chizma. YaMM va YaIM o'rtasidagi tarkibiy nisbatlar.

Hozirgi paytda O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot ko'rsatkishi hisobga olinmoqda. SHuning uchun biz bundan keyingi o'rinlarda yalpi ichki mahsulot to'g'risida so'z yuritamiz. 2007 yil yakuniga ko'ra, mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning o'sishi 9,5 foizni tashkil

etdi, ishlab chiqarish hajmi sanoatda 12,1 foizga, qishloq xo'jaligida 6,1 foizga oshdi. 2008 yilda biz yalpi ichki mahsulotni 8 foizga, ishlab chiqarishni – sanoatda 9,6 foiz, qishloq xo'jaligida – 5 foizga, asosiy ishlab chiqarish tarmoqlariga kiritiladigan investitsiyalar miqdorini 17 foiz oshirishga erishishni o'z oldimizga vazifa qilib qo'ydik¹⁵.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to'g'ri hisoblab chiqish uchun, mazkur yilda ishlab shiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YaIM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi.

Qo'shilgan qiymat – bu korxonada yalpi mahsuloti bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar shiqarib tashlangan miqdoriga teng.

YaIM yil davomida ishlab shiqapilgan bapsha pipovapd to'vaplari va xizmatlarning bozor narxidagi summasi bo'lganligi uchun tovarning o'zi, uning nafililigi ko'paymagan holda narxlar oshishi evaziga uning hajmi oshib ketishi mumkin. Narx ishlab shiqapish ymumiy hajmining hap xil elementlarini yagona ymumiy asosga keltirishning eng keng tapqalgan ko'psatkishi sifatida foydalaniladi. SHuning uchun yalpi milliy mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobga olinadi. **Joriy bozor narxlarida hisoblangan milliy mahsulot nominal milliy mahsulot, o'zgarmas, qiyosiy narxlarda hisoblangan milliy mahsulot esa real milliy mahsulot deb yuritiladi.** Har xil yillapda ishlab shiqarilgan YaIM qiymatini faqat narx o'zgapmagan taqdipda o'zapo taqqoslash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari narx dapajasi bizga iqtisodiyotda inflyatsiya (narx darajasining o'sishi) yoki deflyatsiya (narx dapajasining kamayishi) o'pin tutganligini va uning miqyosi qandayligini bilish imkonini bepadi.

Narx dapajasi indeks shaklida ifodalanadi. **Narx indeksi jopiy yildagi ma'lum guruh to'vaplari va xizmatlari to'plami narxlari summasini, xuddi shunday to'vaplari va xizmatlari miqdorining bazis davpdagi narxlari summasiga taqqoslash opqali hisoblanadi.** Taqqoslashning boshlang'ish davpi «bazis yil» deyiladi. Agar aytilganlarni formula shakliga keltirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\text{Narx indeksi} = \frac{\text{joriy yildagi iste'mol tovarlari narxi}}{\text{bazis yildagi iste'mol tovarlari narxi}}$$

Amaliyotda qatop hap xil tovar va xizmatlari to'plami yoki iste'mol savatining narx indeksi hisoblanadi. Farb mamlakatlari va xususan AQSHda by indekslari ichida eng keng qo'llaniladigani iste'mol narxlari indeksi hisoblanadi. Uning yopdamida tipik shahar aholisi sotib oladigan, iste'mol tovar va xizmatlarining 300 tupini o'z ishiga oluvshi bozop savatining qayd qilingan narxlari hisoblanadi. Ammo narxning ymumiy dapajasini hisoblash ushyn YaIM narx indeksidan foydalaniladi. YaIM narx indeksi ansha keng tushuncha bo'lib, u o'z ishiga nafaqat iste'mol tovarlari, balki investitsion to'vaplari, davlat tomonidan sotib olinadigan hamda xalqapo bozopda sotilgan va sotib olingan to'vaplari va xizmatlari narxlari ham oladi. YaIM narx indeksi nominal YaIMni real YaIMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi. Nominal YaIM shu mahsulot ishlab shiqapilgan davpdami amal qilib turgan narxlarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Jopiy yildagi nominal YaIMni real YaIMga aylantirishning ansha oddiy va to'g'ridan-to'g'ri usuli nominal YaIMni narx indeksi (NI)ga bo'lishdir, ya'ni:

---

¹⁵ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

$$\text{Реал ЯИМ} = \frac{\text{Номинал ЯИМ}}{\text{НИ}}$$

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko'rsatkishi YaIM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo'lgan bir qator o'zaro bog'liq ko'rsatkishlar mavjud bo'ladiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini tavsiflab beradi.

YaMM va YaIM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko'rsatkishi sifatida bitta muhim kamshilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan asosiy kapitalning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan qiymatni ham o'z ishiga oladi.

YaIMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkishi hosil bo'ladi:

$$\text{ЯИМ} - \text{амортизация йиллик суммаси} = \text{СММ}$$

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxonadan o'rnatiladigan narxga qo'shimsha hisoblanadi. Bunday soliqlar og'irligi iste'molshi zimmasiga tushadi va uning hisobiga o'zlarining daromadining bir qismini yo'qotadi. SHuning uchun, **SMMdan egri soliqlar shiqarib tashlansa milliy daromad (MD) ko'rsatkishi hosil bo'ladi:**

$$\text{СММ} - \text{бизнесга эгри солик} = \text{миллий даромад}$$

Amaliyotda ishlab shiqarilgan va foydalanilgan milliy daromad farqlanadi. **Ishlab shiqarilgan milliy daromad – bu yangidan yaratilgan qiymatning butun hajmi. Foydalanilgan milliy daromad – bu ishlab shiqarilgan milliy daromaddan yo'qotishlar (tabiiy ofatlar, mahsulotlarni zahirada saqlashdagi yo'qotishlar va h.k.) va tashqi savdo qoldig'i shiqarib tashlangan miqdorga teng.**

Milliy dapomadni, dapomadlap bapsha tuplapini (amortizatsiya ajpatmasi va biznesga egri soliqlapdan tashqapi) qo'shib chiqish yo'li bilan ham aniqlash mumkin.

Milliy dapomadning bip qismi, jumladan ijtimoiy sug'urtaga ajpatmalap, kopxona foydasidan to'lanuvshi soliqlap va kopxonaning taqsimlanmaydigan foydasi amalda yy xo'jaliklapi qo'liga kelib tushmaydi. Aksinsha, yy xo'jaliklapi oladigan dapomadning bip qismi, masalan, ijtimoiy to'lovlap – ulap mehnatining natijasi hisoblanmaydi.

SHaxsiy dapomad ko'psatkishini topish uchun milliy dapomaddan yy xo'jaliklapi qo'liga kelib tushmaydigan dapomadlapning yuqoridagi ushta tupini shiqapib tashlashimiz hamda jopiy mehnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan dapomadlapni unga qo'shishimiz zarur.

$$\text{Миллий даромад} - \text{Ижтимоий сугурта ажратмаси} - \text{Корхона фойдасига соликлар} - \text{Корхонанинг тақсимланмайдиган фойдаси} + \text{Ижтимоий туловлар} = \text{Шахсий даромад}$$

SHaxsiy dapomaddan soliqlapi to'langandan keyin, yy xo'jaliklapining to'liq tasappufida qoladigan dapomad shakllanadi.

Soliqlap to'langandan keyingi dapomad shaxsiy dapomaddan shu dapomad hisobidan to'lanadigan soliqlap miqdopini shiqapib tashlash yo'li bilan hisoblanadi.

Soliqlap to'langandan keyingi dapomad uy xo'jaliklapi eng oxipida ega bo'ladigan dapomad hisoblanib, alohida shaxs va oilalap o'z tasappufida by dapomadlapning bip qismini iste'mol uchun sapflaydi va boshqa qismini jamg'apmaga yo'naltipadi.

Milliy mahsulot hajmining aniq baholanishiga hufyona iqtisodiyot ta'sir ko'rsatadi. **Xufyona iqtisodiyot - bu tovar-moddiy boyliklar va xizmatlarning jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan harakati, ya'ni davlat boshqaruv organlaridan yashirin holda alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida amalga oshiriluvshi ijtimoiy-iqtisodiy**

munosabatlardir. Bu munosabatlar o'z ishiga iqtisodiy faoliyatning barcha hisobga olinmagan, tartibga solinmagan turlarini oladi. Xufyona iqtisodiyot tarkibiga qo'yidagilar kiradi:

1) **jinoyatga aloqador iqtisodiyot** – rasmiy iqtisodiyot tarkibiga iqtisodiy jinoyatning kiritilishi (boylklarning talon-taroj qilinishi; nazoratning har qanday shaklidan yashiringan holdagi hufyona iqtisodiy faoliyat – narkobiznes, qimor o'yinlari, fohishabozlik; daromadlarni noiqtisodiy qayta taqsimlash shakli sifatidagi fuqarolarning shaxsiy mulkiga qarshi umumjinoiy harakatlar – bosqinshilik, shaxsiy mulkni zo'rlik bilan tortib olish, o'g'irlash, reket);

2) **soxta iqtisodiyot** – hisobga olish va hisobotlarning amaldagi tizimiga soxta natijalarni haqiqiy natija sifatida kirituvshi rasmiy iqtisodiyot (qo'shib yozishlar);

3) **norasmiy iqtisodiyot** – iqtisodiy sub'ektlar o'rtasidagi norasmiy o'zaro aloqalar tizimi bo'lib, u mazkur sub'ektlar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar va bevosita aloqalarga asoslanadi;

4) **yashirin ikkalamshi iqtisodiyot** – yakka tartibdagi va kooperativ faoliyatning nazoratdan yashiringan, ya'ni qonun tomonidan taqiqlangan yoki belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tmagan turi.

2. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.

Milliy mahsulotni hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. **Milliy hisoblar tizimi (MHT) – bu barcha asosiy iqtisodiy jarayonlarni, takror ishlab chiqarish sharoitlari, jarayonlari va natijalarini tavsiflovshi o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkishlar, tasniflar va guruhlar tizimi.**

MHT BMT tomonidan e'lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamshi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo'llanila boshladi. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan oshiq mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda mazkur tizim keng qo'llaniladi.

Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Ushbu milliy hisoblar tizimi asosida YaIM ush xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinshi usul – bu YaIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yisha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo'yisha yaratilgan qo'shilgan qiymatlar qo'shib shiqiladi (YaIM tarmoq va ishlab chiqarishlar bo'yisha). Bu usul bilan hisoblangan YaIM alohida tarmoqlarning shu mahsulotini yaratishdagi o'rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinshi usul – bu YaIMni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yisha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab shiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan butun sarflar qo'shib shiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab shiqarilgan pirovard mahsulotlarni mamlakat ichida xo'jalikning ushta sub'ekti – uy xo'jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda tashqaridan shet ellik iste'molshilar sotib olishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari - bu kundalik ehtiyojdagi tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar – tadbirkorlik sektorining asosiy kapitalni yalpi jamg'arishga qiladigan sarflaridir. Investitsion sapflap asosan ushta qismdan iborat: a) tadbirkorlik tomonidan mashina, uskuna va stanoklarning bapsha xapidi; b) bapsha qupilishlap; v) zahipalapning o'zgapishi.

Bipinshi gupuh elementlapning «investitsion sarflar» tapkibiga kipitilish sababi aniq; qupilishlarning bunday sarflar tarkibiga kipitilishi, o'z-o'zidan aniqki, yangi fabrika, ombop yoki elevatop qupilishi investitsiyalar shakli hisoblanadi. YaIM tapkibiga tovar zahiralarning ko'payishi, ya'ni ishlab shiqapilgan, lekin mazkup yilda sotilmagan bapsha mahsulotlap kipitiladi. Boshqasha aytganda YaIM o'z ishiga yil davomidagi zahipalap va ehtiyotlap bapsha o'sishining bozop qiymatini oladi. Zahipalapning by o'sishi YaIMga jopiy ishlab shiqapish hajmi ko'psatkishi sifatida qo'shiladi.

Zahipalap kamayganda, bu kamayish YaIM hajmidan shiqapilishi zapup. Zahiralapning kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab shiqapilgandan ko'ppoq mahsulot sotilganligini bildipadi. Boshqasha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab shiqapilgan bapsha mahsulotni va bunga qo'shimsha oldingi yillapdan qolgan zahipalapning bip qismini iste'mol qilgan bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimida YaIMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki investitsiyalap tushunchasidan foydalaniladi. **Xususiy va ichki investitsiyalap** mos pavishda xususiy va milliy kompaniyalap amalga oshipadigan investitsion sapflapni bildipadi. **Yalpi investitsiyalap** o'z ishiga jopiy yilda ishlab shiqapish japayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qupilmalapning o'pnini qoplash uchun mo'ljallangan bapsha investitsion tovalap ishlab shiqapishni, hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmiga hap qanday sof qo'shimshalapni oladi. Yalpi investitsiyalap mohiyatiga ko'pa iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasini va investitsiyalapning o'sgan qismidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan **sof xususiy ichki investitsiyalap** tushunchasi jopiy yil davomida qo'shilgan investitsion tovalap summasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Davlat sarflari – bu mahsulotlapni va iqtisodiy pesupslapni, xususan ishchi kushini sotib olishga davlatning (boshqapuvning quyi va mahalliy opganlapi bilan bipga) qilgan bapsha sapflapini o'z ishiga oladi.

SHet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molshilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. SHu sababli YaIMni sarflar bo'yisha hisoblashda tovar va xizmatlarga shet elliklarning sarflari, ya'ni eksport qiymati ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'mol va investitsion sarflar hamda davlat mablag'larining bir qismi import qilingan, ya'ni shet elda ishlab shiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YaIM tarkibidan shiqariladi. **Eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib sof eksport deyiladi.** Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. **Agar eksport importdan ortiq bo'lsa ijobiy, import eksportdan ortiq bo'lsa salbiy bo'ladi.**

Qarab shiqilgan sarflarning to'rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zahirasidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan YaIM hajmi aniqlanadi.

Ushinshi usul – bu YaIMni hisoblashga daromadlar bo'yisha yondashuv.

Mazkur yilda ishlab shiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo'jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. SHu sababli bu usulda YaIM pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barcha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YaIMni daromadlar bo'yisha hisoblashda uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va yalpi foydaga (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h.k.) ajratish mumkin. YaIMni mazkur usul bo'yisha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar summasi ham qo'shiladi.

5-jadval.

YaIMni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yisha yondashuv

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo'yisha hisoblash	Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo'yisha hisoblash
1. Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari +	1. Daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarf va to'lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar +
2. Tadbirkorlarning investitsion sarflari +	2. Ish haqi +
3. Tovar va xizmatlarning davlat xaridi +	3. Renta to'lovlari +
4. SHet elliklar sarfi +	4. Foiz +
5. Notijorat muassasalari sarfi +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasi o'zgarishlar	
YaIM	YaIM

YaIMni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlar va daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarflar (amortizatsiya va egri soliqlar) ning alohida turlarini to'laroq qarab shiqamiz.

Amortizatsiya ajratmasi shu yil ishlab shiqapilgan mahsulot (YaIM) qiymati tarkibiga ishlab shiqapish xapajatlari sifatida kirib, mahsulot sotilishi natijasida pul shaklida qaytib keladi va **amortizatsiya fondi** hisobida to'planib bopadi.

Egri soliqlar kopxonalar uchun ishlab shiqapish xapajatlari sifatida shiqadi va shu sababli mahsulot narxiga qo'shiladi. Bunday soliqlar o'z ishiga aksiz to'lovlari, sotishdan olinadigan soliqlar, mulk solig'i, litsenziya va bojxona to'lovlari oladi.

Daromadlarning eng muhim turi ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kushini taqdim qilganlarga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shimshalar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaqa ta'minotining har xil xususiy fondlari, ishsizlik nafaqalari va boshqa har xil mukofot hamda imtiyozlarni o'z ishiga oladi. Ish haqiga by qo'shimshalar ish kushini yollash bilan bog'liq bo'lgan xapajatlarning bir qismi sifatida shiqadi va shu sababli kopxonaning ish haqi to'lashga umumiy sarflarning tarkibiy qismi sifatida qapaladi.

Renta to'lovlari iqtisodiyotni pesupslap (kapital, ep) bilan ta'minlovchi uy xo'jaliklarining oladigan daromadi hisoblanib, kopxonalar xapajatlari tarkibiga kiradi.

Foiz pul kapitali egalari pul daromadi to'lovlardan iborat. Bunda davlat tomonidan amalga oshiriladigan foizli to'lovlar, foizli daromadlar tarkibidan shiqapiladi.

Mulkdan olinadigan dapomadlap ikki tupga bo'linadi: bip qismi mulkga dapomad va boshqa qismi esa koppelatsiyalap foydasi deyiladi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. YaIM va SMM bip-bipidan nima bilan farqlanadi? SMM va milliy dapomad-shi?
2. Milliy mahsulot harakat shakllari tavsifini bering.
3. YaIM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.
4. Nominal va real YaIM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko'rsating.
5. Agar joriy yildagi nominal YaIM hajmi 700 mlrd. so'mga, narx indeksi 1,5 ga teng bo'lsa, real YaIM hajmi qancha bo'ladi? Agar narx indeksi 0,8 ga teng bo'lsa-shi?
6. Takroriy hisob, qo'shilgan qiymat, oraliq mahsulot va pirovard mahsulot tushunchalarini izohlab bering.
7. Sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkishining mohiyati hamda hisoblash tartibini tushuntirib bering.

15-mavzu. Qisqa muddatli iqtisodiy o'sish.

1. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkislari.
2. Iqtisodiy o'sishning omillari.

1. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkislari

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot miqdorining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishi hamda sifatining yaxshilanichida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sishni YaIM mutloq hajmining ortishi orqali yoki aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o'lshash buning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda biron-bir mamlakat iqtisodiy o'sishini YaIM mutlaq hajmining ortishi orqali o'lshash uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o'lshash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo'llaniladi.

Mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atini tavsiflaydigan mazkur ko'rsatkishlar (real YaIM va aholi jon boshiga real YaIMning o'sishi) miqdoriy ko'rsatkishlar bo'lib, ular birinshidan, mahsulot sifatining oshishini to'liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o'sishini to'liq tavsiflab berolmaydi; ikkinshidan, real YaIM va aholi jon boshiga YaIMning o'sishi bo'sh vaqtning sezilarli ko'payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko'rsatilishiga olib keladi; ushinshidan, iqtisodiy o'sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof muhitga va insonning hayotiga salbiy ta'sirini hisobga olmaydi.

SHunga ko'ra, iqtisodiy o'sishning barcha tavsifi yillik o'sish sur'atlarining foizdagi o'lshovida to'liq o'z ifodasini topadi:

$$\tilde{Y}_C = \frac{YIM_{\text{жорий давр}} - YIM_{\text{базис давр}}}{YIM_{\text{базис давр}}} \times 100\% ,$$

bu yerda:

O'S – iqtisodiy o'sish sur'ati, foizda;

YaIM_{bazis davr} – taqqoslanayotgan davr (yil)dagi real YaIM hajmi;
 YaIM_{joriy davr} – joriy davr (yil)dagi real YaIM hajmi.

Mamlakatimizda keyingi yillar davomida YaIMning o'sish sur'ati hamda aholi jon boshiga o'sishi to'g'risidagi ma'lumotlarni quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin (1-jadval).

1-jadval

Yalpi ichki mahsulotni aholi jon boshiga ishlab chiqarishning o'sishi

Yillar	Ko'rsatkichlar		
	Nominal YaIM, mlrd.so'm	YaIMning o'sish sur'ati, %	YaIMning aholi jon boshiga o'sishi, %
1997	976,8	5,2	3,3
1998	1416,2	4,4	2,6
1999	2128,7	4,3	2,8
2000	3255,6	4,0	2,5
2001	4868,4	4,2	3,1
2002	7469,3	4,2	3,2
2003	9664,1	4,4	3,2
2004	12189,5	7,7	6,5
2005	15923,4	7,0	6,0
2006	20759,3	7,3	6,2
2007	28186,2	9,5	8,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

SHuningdek, iqtisodiy o'sish mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayib borishini ham anglatadi. Milliy ishlab chiqarish natijalarining miqdor jihatidan ko'payishi va sifat jihatidan takomillashib borishi pirovardida ishlab chiqarish imkoniyatlari egri shizig'ining o'ng tomonga qarab siljishiga olib keladi. Aytaylik, 2006 yildagi milliy ishlab chiqarish hajmi (Y_{2006}) 2000 yildagi (Y_{2000})ga nisbatan o'sdi. Bu o'sish o'z navbatida milliy ishlab chiqarish imkoniyatlari egri shizig'ining ham kengayishiga olib keladi (2-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiy o'sish natijasida ishlab shiqarilgan ijtimoiy mahsulot miqdori ortadi, bu esa aholi turmush farovonligini oshishiga olib keladi. Iqtisodiyot mavjud ehtiyojlarni yanada to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati to'g'risida gapirilganda uning darajasini ham e'tiborda tutish lozim. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining ahamiyatlilik darajasi turli mamlakatlar real YaIMning hajmidan kelib shiqqan holda farqlanadi. Real YaIM hajmi nisbatan kishik bo'lgan mamlakatlar uchun 8-10% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati me'yordagi holat sanalishi, real YaIM hajmi juda katta bo'lgan mamlakatlar uchun 2-3% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati esa ahamiyatli ko'rsatkich hisoblanishi mumkin.

Iqtisodiy o'sish sur'atining ahamiyatini iqtisodshilar tomonidan qo'llaniluvshi «**70 miqdori qoidasi**» yordamida ham oshib berish mumkin. Bu qoidaga ko'ra, milliy iqtisodiyotda ishlab shiqarilayotgan YaIM hajmini 2 baravarga oshirishda qancha vaqt talab etilishini aniqlash uchun 70 sonini yillik o'sish sur'atiga bo'lish kerak bo'ladi. Masalan, mamlakatimizdagi o'sish sur'atining 9,5% darajasida YaIMni 2 baravar oshirish uchun 7,3 yil talab etiladi ($70:9,5$). Xolbuki, iqtisodiy o'sishning 2000 yildagi 4,0% darajasida bu

ko'rsatkishga 17,5 yilda (70:4) erishish mumkin edi. Keyingi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atining yanada oshirilishi bu muddatning ahamiyatli ravishda qisqarishiga olib keladi.

Ijtimoiy mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun mavjud korxonalar bilan bir qatorda o'rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori va sifati, ishchi kushining soni va malaka tarkibi bo'yicha xuddi o'shanday yana bir korxonalar quriladi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kushi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Intensiv yo'l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, pirovard mahsulot miqdorining o'sichida, mahsulot sifatining oshichida o'z ifodasini topadi.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. SHu sababli ko'proq ustuvor ekstensiv va ustuvor intensiv iqtisodiy o'sish turlari haqida so'z yuritiladi.

Iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini tavsiflovchi ko'rsatkishlari ham mavjud bo'lib, ulardan asosiylari ishlab chiqaruvchi kushlar rivojlanish darajasi, mehnat unumdorligining o'sishi va ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda massasi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kushlar darajasi quyidagi ko'rsatkishlar bilan tavsiflanadi:

- a) ishlab chiqarish vositalarining rivojlanganlik darajasi;
- b) xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi;
- v) ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o'rtasidagi nisbat;
- g) mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

Iqtisodiy o'sishning jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan boshqa ko'rsatkishi iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi hisoblanadi. U tarmoqlar bo'yicha hisoblab shiqilgan YaIM ko'rsatkishi asosida tahlil qilinadi. Bunda iqtisodiyotning yirik sohalari, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasidagi nisbat ham o'rganiladi.

2. Iqtisodiy o'sishning omillari

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar **taklif omillari** deb ham atalib, iqtisodiyotning o'sish layoqatini belgilab beradi:

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- 2) ishchi kushi resurslari miqdori va sifati;
- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Bu omillar har birining yalpi mahsulot hajmiga ta'sirini baholash orqali iqtisodiy o'sishni tavsiflash mumkin.

Ma'lumki, yalpi milliy (ichki) mahsulot ishchi kushi, kapital va tabiiy resurslar sarflarining funktsiyasi hisoblanadi, ya'ni:

$$Y = f(L, K, N),$$

bu yerda:

Y – yalpi milliy (ichki) mahsulot;

L – ishchi kushi sarflari;

K – kapital sarflari;

N – tabiiy resurslar sarflari.

Bu funktsional bog'lanishdan kelib shiqqan holda iqtisodiy o'sishni belgilab beruvshi bir qator xususiy ko'rsatkishlarni keltirib chiqarish mumkin:

1) **mehnat unumdorligi (Y/L)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining jonli mehnat sarflariga nisbati;

2) **mehnat sig'imi (L/Y)** – jonli mehnat sarflarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

3) **kapital samaradorligi (Y/K)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan kapital xarajatlariga nisbati;

4) **kapital sig'imi (K/Y)** – kapital xarajatlarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

5) **tabiiy resurslar samaradorligi (Y/N)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan tabiiy resurslar xarajatlariga nisbati;

6) **mahsulotning resurslar sig'imi (N/Y)** – tabiiy resurslar sarfining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

7) **ishchi kushining kapital bilan qurollanganlik darajasi (K/L)** – ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan kapital hajmining ishchi kushi miqdoriga nisbati.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda yuqorida ko'rib shiqilgan ko'rsatkishlardan tashqari yana **keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi** ko'rsatkishlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkishlar, boshqa omillar sarfi o'zgarmagani holda, har bir alohida omil sarfining qo'shimsha o'sishi ta'sirida mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimsha o'sishi hajmini belgilab beradi:

1) keyingi qo'shilgan mehnat unumdorligi ($\Delta Y / \Delta L$);

2) keyingi qo'shilgan kapital unumdorligi ($\Delta Y / \Delta K$);

3) keyingi qo'shilgan tabiiy resurslar unumdorligi ($\Delta Y / \Delta N$).

Bu ko'rsatkishlar yalpi mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmining o'sichida har bir omilning hissasini namoyon etib, u quyidagisha aniqlanadi:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K + (\Delta Y / \Delta N)N .$$

Iqtisodiy o'sishga **taqsimlash omillari** ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish salohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvshi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Real mahsulot ikki asosiy usulda ko'paytirilishi mumkin (4-chizma):

1) resurslarning ko'proq hajmini jalb etilishi;

2) ulardan ansha unumli foydalanish yo'li bilan.

Amaliy hayotda iqtisodiy o'sishni susaytirib turuvshi omillar ham mavjud bo'ladiki, ular mehnat muhofazasi, atrof muhitning ifloslanishi kabi holatlar natijasida kelib shiqadi. Keyingi yillarda respublikamizda davlat tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish,

xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog'lig'ini muhofaza qilishni tartibga solishda muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli xarajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar boshqa tomonga jalb qilinadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o'sish tushunchalarining ta'rifini bering hamda ularning umumiy tomonlari va farqlarini ko'rsating.
2. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari qanday aniqlanadi?
3. Nima uchun real hayotda sof ekstensiv yoki sof intensiv iqtisodiy o'sish turlari ushramaydi?
4. Mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga, aholisining turmush darajasiga va ishlab chiqarishining samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o'sishning qanday ko'rsatkishlaridan foydalaniladi?
5. Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvshi taklif, taqsimlash va talab omillarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholang.

16-mavzu. Uzoq muddatli iqtisodiy o'sish modellari.

1. Iqtisodiy o'sish modellari.

2. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi.

1. Iqtisodiy o'sish modellari

Iqtisodshil olimlarning iqtisodiy o'sish omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlari pirovardida turli iqtisodiy o'sish modellarining yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra bir-birlaridan farqlansada, ularning asosida ikkita nazariya – makroiqtisodiy muvozanatning keynssha (keyinshalik neokeynssha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinshalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda neoklassik nazariya namoyondalari quyidagi noto'g'ri nazariy shartlarga asoslanadilar:

- 1) mahsulotning qiymati barcha ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratiladi;
- 2) ishlab chiqarish omillarining har biri o'zining keyingi qo'shilgan mahsulotiga tegishli ravishda mahsulot qiymatini yaratishga hissasini qo'shadi. Shunga ko'ra, bunga javoban barcha keyingi qo'shilgan mahsulotga teng keluvshi daromad ham oladi;
- 3) mahsulot ishlab chiqarish va buning uchun zarur bo'lgan resurslar o'rtasida miqdoriy bog'liqlik mavjud;
- 4) ishlab chiqarish omillarining erkin tarzda amal qilishi hamda ular o'rtasida o'zaro bir-birining o'rnini bosish imkoniyati mavjud.

Biz oldingi boblarda aytganimizdek, neoklassik va boshqa ayrim yo'nalishdagi nazariyotshilar bu yerda ham ikkita uslubiy xatoga yo'l qo'yadilar:

- 1) ular ishlab chiqarish omillarining barchasi bir xil qiymat yaratadi, ular qiymatni yaratishda baravar ishtirok etadi, deb hisoblaydilar. Xolbuki, barcha ishlab chiqarish vositalari hesh qanday yangi qiymat yaratmaydilar, balki o'zlarining qiymatlariga teng miqdordagi qiymatni jonli mehnat yordamida yangi yaratilgan mahsulotga o'tkazadilar.

Lekin barcha omillar yaratilgan va o'sgan (ko'paygan) mahsulotning nafilligini yaratishda qatnashadilar;

2) ular doimo barcha omillar ichida jonli mehnatning faol roly o'ynashini, qolganlari esa passiv roly o'ynashini unutadilar. Chunki hesh bir tabiiy resurs, kapital resurlari jonli mehnat tomonidan harakatga keltirilmasa, o'zisha harakatga kela olmasligi, irib-shirib o'z joyida ham jismonan, ham qiymati yo'q bo'lib ketishi, ularning qiymati faqat jonli mehnat tomonidan saqlab qolinishi million yillardan beri milliard martalab tasdiqlanib kelmoqda. Lekin negadir ularning bunga e'tibor bergisi kelmaydi.

Neoklassik model ko'p omilli hisoblanib, amerikalik iqtisodshi P.Duglas va matematik SH.Kobb yaratgan ishlab chiqarish funktsiyasi asos qilib olingan. Kobb-Duglas modeli orqali ishlab chiqarish hajmining o'sichida ishlab chiqarish turli omillarining ulushini aniqlashga harakat qilinib, u quyidagisha ifodalanadi:

$$Y = AK^\alpha L^\beta,$$

bu yerda:

Y – ishlab chiqarish hajmi;

K – kapital sarflari;

L – ishchi kushi sarflari;

A, α , β - ishlab chiqarish funktsiyasining koeffitsientlari:

A – mutanosiblik koeffitsienti;

α va β - ishlab chiqarish hajmining ishchi kushi va kapital sarflari bo'yisha elastiklik koeffitsienti.

Elastiklik koeffitsienti bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi natijasida boshqa bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi darajasini ifodalaydi. SHunga ko'ra, α koeffitsienti kapital sarflarining 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining nesha foizga o'sishini, β koeffitsienti esa ishchi kushi sarflarining 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining nesha foizga o'sishini ko'rsatadi. α va β ning yig'indisi ishchi kushi va kapital sarflarining bir vaqtning o'zida 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining nesha foizga o'sishini ko'rsatadi.

SH.Kobb va P.Duglas o'z tadqiqotlarida AQSH qayta ishlash sanoatining 1899-1922 yillar mobaynidagi ish faoliyatini tahlil qilib, ishlab chiqarish funktsiyasining ko'rsatkishlarini aniqlashga harakat qilganlar:

$$Y = 1,01 \times K^{0,25} \times L^{0,75}.$$

Bu ko'rsatkishlar shuni anglatadiki, o'sha davrda AQSH qayta ishlash sanoatida kapital sarflarining 1%ga oshirilishi ishlab chiqarish hajmini 0,25%ga, ishchi kushi sarflarining 1%ga oshirilishi esa ishlab chiqarish hajmini 0,75% ga oshishiga olib kelar ekan.

Keyinshalik Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funktsiyasini golland iqtisodshisi Yan Tinbergen yanada takomillashtirib, unga yangi omil – texnika taraqqiyoti ko'rsatkishini kiritdi. Natijada ishlab chiqarish funktsiyasi formulasi quyidagi ko'rinishni oldi:

$$Y = AK^\alpha L^{1-\alpha} e^{rt},$$

bu yerda: e^{rt} – vaqt omili.

Ishlab chiqarish funktsiyasiga vaqt omilining kiritilishi endilikda nafaqat miqdor, balki «texnika taraqqiyoti» atamasi orqali uyg'unlashuvshi sifat o'zgarishlari – ishchi kushi malakasining o'sishi, innovatsiya jarayonlarining kushayishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning takomillashuvi, jamiyat miqyosida ma'lumotlilik darajasining oshishi va boshqalarni ham aks ettirish imkonini berdi.

Iqtisodiy o'sishning keynssha modeli makroiqtisodiy muvozanatning keynssha nazariyasini rivojlantirish va unga tanqidiy yondoshish natijasida vujudga kelgan. Bu modellar orasida ingliz olimi R.Xarrod va amerikalik olim Ye.Domarning iqtisodiy o'sish modellari e'tiborga molik hisoblanadi. Har ikkala modelning umumiy jihatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar orqali shartlanadi:

1) ular neoklassik modellardan farqli o'laroq bir omilli model hisoblanadi. Ya'ni bu modellarda milliy daromadning o'sishi faqat kapital jamg'arishning funksiyasi hisoblanib, kapital samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kushi bandligining oshishi, FTT yutuqlaridan foydalanish darajasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi kabi boshqa barcha omillar nazardan shetda qoldiriladi; 2) ishlab chiqarishning kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari narxlarining nisbatiga bog'liq bo'lmay, faqat ishlab chiqarishning texnik sharoitlari orqali aniqlanadi.

Neokkeynssha modelda investitsiyalarning o'sishi iqtisodiy o'sish va uning sur'atlarini belgilovchi omil hisoblanib, u bir tomondan, milliy daromadning o'sishiga imkon yaratadi, ikkinchi tomondan esa, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi. O'z navbatida daromadning o'sishi bandlikning oshishiga imkon yaratadi. Investitsiya hajmining ko'payishi natijasida kengaygan ishlab chiqarish quvvatlari daromadning o'sishi orqali to'liq ishga tushirilishi lozim.

SHunga ko'ra, Ye.Domarning modelida quyidagi tenglik orqali muvozanatning ta'minlanishi shart qilib qo'yiladi:

$$\text{Pul daromadining qo'shimsha o'sishi (talab)} = \text{Ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimsha o'sishi (taklif)}$$

Bu tenglikni formula tarzida yozilsa, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma \quad \text{yoki} \quad \frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a,$$

bu yerda:

I – har yillik sof kapital qo'yilmalar;

ΔI – sof kapital qo'yilmalarning qo'shimsha o'sishi;

$\Delta I/I$ – sof kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati;

$1/a$ – multiplikator, bu yerda a – jamg'arishga bo'lgan o'rtasha moyillik;

σ - kapital samaradorligi.

SHunday qilib, iqtisodiyotdagi ishchi kushining to'la bandligini hamda ishlab chiqarish quvvatlarining to'liq ishlashini ta'minlovchi sof investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati $\sigma \times a$ ga teng bo'lishi lozim. Agar iqtisodiyotdagi investitsiyalarning potentsial o'rtasha samaradorligi 0,3 ga, jamg'arishga bo'lgan o'rtasha moyillik 0,2 ga teng bo'lsa, u holda investitsiyalarning o'sish sur'ati 6% $(0,3 \times 0,2) \times 100\%$ ga teng bo'ladi.

R.Xarrodning iqtisodiy o'sish modeli investitsiya va jamg'armalar o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanat, ya'ni $I = S$ ga asoslanadi. U statik holdagi makromuvozanat uchun alohida, dinamik holdagi makromuvozanat uchun alohida formuladan foydalanadi. 1-formula quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$G \times C = S,$$

bu yerda:

G – milliy daromadning o'sish sur'ati ($\Delta Y/Y$);

S – kapital sig'imi ($I/\Delta Y$);

S – milliy daromad tarkibidagi jamg'arishning ulushi (S/Y).

2-formula quyidagi ko'rinishda o'z ifodasini topadi:

$$G_w \times C_r = S,$$

bu yerda:

G_w – haqiqiy jamg'arma va taxmin qilinayotgan investitsiyalar o'rtasidagi dinamik muvozanatni ta'minlovchi o'sishning kafolatlangan sur'ati;

S_r – kapital koeffitsientining talab etilayotgan miqdori.

Neokeynsshilarning fikriga ko'ra bozor iqtisodiyoti sharoitida doimiy kafolatlangan o'sish sur'atiga avtomatik ravishda erishib bo'lmasligi sababli, ular dinamik muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurligi to'g'risidagi xulosaga keldilar.

Iqtisodiy o'sishning muhim modellaridan biri bo'lib **tarmoqlararo balans** hisoblanadi. Tarmoqlararo balansning dastlabki nazariy asoslari sobiq ittifoq davrida ishlab shiqilgan edi. Keyinshalik u asli Rossiyalik bo'lgan hamda AQSHga o'tib ketgan iqtisodshi V.Leont'ev tomonidan «**xarajatlar – ishlab chiqarish**» modeli sifatida takomillashtirilgan holda ishlab shiqildi (5-jadval).

V.Leont'ev iqtisodiy tahlilning «xarajatlar – ishlab chiqarish» usulida eng avvalo e'tiborni iqtisodiyotdagi miqdoriy aloqalarga qaratadi. Tarmoqlar o'rtasidagi bu aloqalar texnologik koeffitsientlar (I kvadrantdagi a_{11} , a_{12} , a_{13} va h.k. belgilar) orqali o'rnatiladi.

Tarmoqlararo balans jadvali to'rtta kvadrantdan iborat. Birinchi kvadrantga mahsulot ishlab chiqarishga moddiy sarflar ko'rsatkislari joylashtirilgan. Ikkinchi kvadrantga shaxsiy iste'mol, jamg'arish, davlat xaridi va eksport sifatida foydalaniluvchi pirovard mahsulot ko'rsatkislari joylashtirilgan. Ushinchi kvadrantdan qo'shilgan qiymat (ish haqi, foyda, soliqlar) va import ko'rsatkislari o'rin olgan. To'rtinchi kvadrantda sof milliy mahsulotni qayta taqsimlash ko'rsatkislari joylashgan. Tarmoqlararo aloqalar jadvali ustunlari bo'ylab xarajatlarni, ya'ni har bir tarmoq bo'yisha mahsulot qiymatini tashkil etuvchi unsurlarni, satrlar bo'yisha esa – milliy iqtisodiyot har bir tarmog'i mahsulotini taqsimlash tarkibiy tuzilmasini aks ettiradi.

Tarmoqlararo balans modelida bir tarmoqdagi pirovard talab yoki ishlab chiqarish sharoitidagi o'zgarishlar boshqa barcha o'zaro bog'liq tarmoqlarning miqdoriy ta'sirini kuzatish orqali o'rganiladi. Bu esa qandaydir tovarga bo'lgan ehtiyojlar yoki uni ishlab chiqarish texnologiyasidagi har qanday o'zgarishlar muvozanatlashgan narxlar tarkibini o'zgartirib, texnologik koeffitsientlarning ham o'zgarishiga olib kelishini anglatadi.

«Xarajatlar – ishlab chiqarish» tarmoqlararo balansi usuli nafaqat iqtisodiyot turli tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganishga, balki mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini, uning tarmoqlar tuzilmasining o'zgarishi va iqtisodiy o'sish sur'atlarini bashoratlashga imkon yaratadi.

Iqtisodiy o'sish modellari to'g'risida so'z yuritiganda «nolb darajadagi iqtisodiy o'sish» kontseptsiyasiga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur kontseptsiyaga XX asrning 70-yillarida asos solingan. Bu kontseptsiya tarafdorlarining fikrishu texnika taraqqiyoti va iqtisodiy o'sish atrof-muhitning ifloslanishi, tabiatga zaharli moddalarning shiqarilishi, shahar qiyofasining yomonlashuvi va boshka shu kabi ko'plab salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Aholi sonining tezlik bilan ko'payib borishi,

ishlab chiqarish mikyoslarining kengayishi natijasida ishlab chiqarish, ayniqsa tabiiy resurslarning kamayib borishi pirovardida iqtisodiy o'sish chegaralarini cheklab qo'yadi. Buning oqibatida osharshilik, atrof-muhitning buzilishi, resurslarning tugashi ro'y berib, tez orada aholi soni va sanoat ishlab chiqarish hajmi keskin qisqara boshlaydi. SHunga ko'ra, «nolb darajadagi iqtisodiy o'sish» kontseptsiyasi tarafdorlari iqtisodiy o'sishni maqsadga muvofiq ravishda ma'lum chegarada ushlab turish zarur, deb hisoblaydilar. Ular iqtisodiy o'sish tovar va xizmatlar hajmining ko'payishini ta'minlashini tan olsalarda, bu o'sish bir vaqtning o'zida turmush darajasining yuqori sifatini ta'minlay olmasligini ta'kidlaydilar.

O'z navbatida, mazkur kontseptsiya muholiflari iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini yoqlab, uning o'zi cheksiz ehtiyojlar va cheklangan resurslar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishini, aynan yuqori darajadagi o'sish sharoitida jamiyatning ijtimoiy zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyati vujudga kelishini ko'rsatadilar. Atrof-muhitning ifloslanishi esa iqtisodiy o'sish oqibati bo'lmay, u tabiiy resurslardan foydalanishdagi narx shakllanish tizimining noto'g'riligidan kelib shiqadi. SHunga ko'ra, mazkur muammolarni hal etish uchun tabiiy resurslardan foydalanishda qonuniy sheklovlar yoki maxsus soliqlarni kiritish, ifloslantirish huquqi bozorini shakllantirish lozimligini ta'kidlaydilar.

2. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Milliy boylikni shartli ravishda quyidagi ushta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy-buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy-buyumlashgan boylik oxir-oqibatda ishlab chiqarishning, unumli mehnatning natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarish yaratilganda mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqsha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi.

Ammo moddiy-buyumlashgan boylikni qator yillardagi yillik yalpi mahsulotlar yig'indisi sifatida tasavvur qilish noto'g'ri bo'lar edi. CHunki bu boylikning bir qismi har yili ishdan shiqarib, qaytadan yangilanib turadi (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari). SHu sababli ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi mahsulotning faqat bir qismi moddiy-buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha qo'yidagilarni o'z ishiga oladi:

- ishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- noishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- aylanma kapital (fondlar);
- tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi;
- moddiy zahiralalar va ehtiyojlar;
- aholining uy, tomorqa va yordamshi xo'jaligida jamg'arilgan mol-mulk.

Moddiy-buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;

– milliy daromadda jamg'arish normasining ortishi.

Moddiy-buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, bir tomondan mahsulotdan milliy boylik tomon harakatda boylikning iste'mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko'payishi ro'y beradi. Boshqa tomondan milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy-texnikaviy asosi hisoblanadi. Bunda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Milliy boylikning boshqa qismi tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning omili bo'lib ishtirok etadi, uning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning asosi tabiat mahsuli bo'lib, uning vujudga kelishi tabiat qonunlari asosida ro'y bersada, ulardan foydalanish jamiyat rivojiga ham bog'liq bo'ladi. Foydali qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va yer resurslari tabiatan mavjud bo'lsada, ishlab chiqarishda faol qatnashadi.

Tabiat in'omlari o'zlarining dastlabki ko'rinichida tabiiy boylik bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potentsial boylik hisoblanadi. Ular inson mehnatining ta'siri oqibatida real boylikka aylanadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarida ashyoviy-buyum shakl bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlar hosil qilinadi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun, shuningdek bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog'likni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy qimmatliklar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovshilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi.

SHunday qilib, milliy boylik moddiy buyumlashgan va tabiiy boyliklardan ansha keng tushuncha bo'lib, o'z tarkibiga jamiyatning nomoddiy tavsifdagi qimmatliklarini ham oladi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga, aholisining turmush darajasiga va ishlab chiqarishining samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o'sishning qanday ko'rsatkishlaridan foydalaniladi?

2. Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvshi taklif, taqsimlash va talab omillarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholang.

3. O'zbekistonda nominal YaIM 2001 yil 4868,4 mlrd. so'mni, 2002 yil 7469,3, 2003 yil 9664,1; 2004 yil 12189,5 mlrd. so'mni tashkil qilgan. Uning yillar bo'yisha o'sish sur'atlarini aniqlang. Respublika aholisi 2001 yil 25116; 2002 yil 25428; 2003 yil 25707; 2004 yil 26007 ming kishini tashkil qilganligini hisobga olsak, aholi jon boshiga nominal YaIM o'sish sur'ati qanday o'zgargan?

4. Milliy boylik tushunchasining ta'rifini bering va tarkibiy tuzilishini ko'rsating.

5. Milliy boylik tarkibida moddiy-buyumlashgan boylik qanday o'ringa ega va u qanday tarkibiy qismlarni o'z ishiga oladi?

6. Nima uchun yer, suv kabi tabiiy boyliklarni qiymat o'lishovida baholab, milliy boylik tarkibiga kiritish mumkin emas?

7. Madaniy, tarixiy obidalar va arxitektura yodgorliklarining milliy boylik tarkibida aks etishini qanday izohlaymiz? Ularning har biriga misollar keltiring.

17-mavzu. Bank tizimi.

1. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari

2. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari

1. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari

Kredit bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish shartida qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital **ssuda kapitali** deyilsa, uning harakati **kreditning mazmunini** tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki sub'ekt o'rtasida, ya'ni pul egasi (qarz beruvshi) va qarz oluvshi o'rtasida yuzaga keladi.

Turli xil korxonalar (firmalar), tashkilotlar, davlat va uning muassasalari hamda aholining keng qatlami kredit munosabatlarining sub'ektlari hisoblanadi. Sanab o'tilgan sub'ektlarning aynan har biri bir vaqtning o'zida ham qarz oluvshi va ham qarz beruvshi o'rnida chiqishi mumkin.

Kredit munosabatlarining ob'ekti jamiyatda vaqtinsha bo'sh turgan pul mablag'laridir.

Takror ishlab chiqarish jarayonida tovarlar, iqtisodiy resurslar va pul mablag'larining doiraviy aylanishi **kredit munosabatlarining** mavjud bo'lishini taqozo qiladi. SHu bilan birga doiraviy aylanish jarayonida muqarrar suratda vaqtinsha bo'sh turadigan pul mablag'lari va boshqa pul resurslari kredit mablag'larining manbaini tashkil qiladi.

Kredit resurslarining **asosiy manbalari** quyidagilardan iborat:

- 1) korxonalarining amortizatsiya ajratmalari;
- 2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;
- 3) korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari;
- 4) korxonalar foydasi. Ular davlat byudjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilingunsha, shuningdek uning tegishli qismi korxonalar ehtiyojlari uchun foydalangunsha bankdagi hisoblarida saqlanadi;
- 5) bankdagi byudjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;
- 6) aholining bo'sh pul mablag'lari.

Takror ishlab chiqarish jarayonida vaqtinsha bo'sh pul resurslari hosil bo'lishi bilan bir vaqtda, iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari va sohalarida qo'shimsha pul mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Avvalo kredit **qayta taqsimlash vazifasini** bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'lari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi. SHu orqali kredit ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ikkinshidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, shek, sertifikat va h.k.) yuzaga shiqarib, ularni **xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini** bajaradi.

Ushinshidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan **muomala xarajatlarini tejash vazifasini** bajaradi.

To'rtinshidan, kredit ssuda fondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali **iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini** bajaradi.

Beshinshidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy sub'ektlar faoliyati ustidan **nazorat qilish vazifasini** bajaradi.

Nihoyat, kreditning o'ziga xos vazifasi **iqtisodiyotni tartibga solish** hisoblanadi. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi. Kredit bir qator turlarda amalga oshiriladi.

Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki – pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki aylanmasida pul kreditidan kengroq foydalanib, u bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini oladi.

Bank krediti – kreditning asosiy va yetakshi shakli sifatida shiqadi. U pul egalari – banklar va maxsus kredit muassasalari tomonidan qarz oluvshilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) pul ssudalari shaklida beriladi.

Xo'jaliklararo kredit bir korxonalar (muassasa) tomonidan ikkinshisiga beriladi va ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohalaridagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti – bu korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvshi sub'ektlarning bir-biriga beradigan kreditlaridir. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni keshiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti – xususiy shaxslarga, hammadan avvalo, uzoq muddat foydalanadigan iste'mol tovarlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladi. U chakana savdo magazinlari orqali tovarlarning haqini keshiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank ssudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun ansha yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti – ko'shmas mulklar (er, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriladi. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan shiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti – kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli bo'lib, bunda davlat pul mablag'lari qarzdiri, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib shiqadi. Davlat krediti mablag'lari manbai bo'lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklida, avvalo, davlat byudjeti kamomadini qoplash uchun foydalanadi.

Xalqaro kredit – ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyish qiladi. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvshilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

So'nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, farfeyting, trast kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing – bu kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinshalik foydalanuvshilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat.

Faktoring – bu boshqa iqtisodiy sub'ektlarning qarzdorlik buyisha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlarini anglatadi.

Farfeyting – bu uzoq muddatli faktoring munosabatlari bo'lib, qarzdorlik bo'yisha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o'tgandan so'ng undirishi mumkin bo'ladi.

Trast – bu mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yisha operatsiyalarni bildiradi.

Kredit berish bir qator **tamoyillarga** asoslanadi.

Bular quyidagilar: ssuda berishning maqsadli tavsifi, kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi, ssudaning moddiy ta'minlanganligi va to'lovliligi.

Qarzga (ssudaga) berilgan pul hisobiga olinadigan daromad foiz yoki foizli daromad deyiladi. SHu daromad (foiz)ning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanish foiz stavkasi yoki foiz normasini tashkil qiladi:

$$r' = \frac{r}{K_{\text{ssuda}}} \cdot 100,$$

bu yerda:

r' – foiz normasi;

r – foiz summasi;

K_{ssuda} – qarzga berilgan pul (kapital) summasi.

2. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. **Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvshi iqtisodiy muassasadir.**

Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi.

Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ishiga **markaziy (emission) bank** va **tijorat (depozitli) banklarning** tarmoq otgan shaxobshalarini oladi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki **Markaziy bank** hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinshidan, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o'rnatiladi.

Ikkinshidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko'ra markaziy bank "banklar banki" deyiladi.

Ushinshidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilmaydi, davlatning butun iqtisodiyot holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank ko'plab xilma-xil **vazifalarni** bajaradi.

- 1) boshqa bank muassasalarining majburiy zahiralarini saqlash;
- 2) sheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlash va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshirish, ularga kreditlar berish;
- 3) davlatning monetar siyosatini amalga oshirish;
- 4) barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtirish va ular ustidan nazoratni amalga oshirish;
- 5) xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlash;
- 6) pul taklifi ustidan nazorat qilish, milliy valyutani muomalaga chiqarish.

Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning iqtisodiy foydaliligiga va samaradorligiga qarab beriladi.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko'rsatuvshi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Tijorat banklar sanoat, savdo va boshqa xil korxonalarni omonat tarzida jalb etilgan pul mablag'lari hisobidan kreditlaydi, korxonalar o'rtasida hisob-kitobni amalga oshiradi, shuningdek vositashilik va valyuta operatsiyalari bilan shug'ullanadi.

Ixtisoslashgan tijorat banklar – iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi.

Xalq banki - mamlakatda omonat ishlarini tashkil etishni, naqd pulsiz hisob-kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirishni, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berishni va shu kabi operatsiyalarni ta'minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvshi korxonalar va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalariga kredit berishda qatnashadi, yig'ma valyuta rejasining ijrosini, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashishi bo'yisha investitsion va ipoteka banklarni ajratib ko'rsatish lozim.

Investitsion banklar – maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni korxonalar (milliy va shet el)lar aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar – bu ko'shmas mulk (er va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalar. Ipoteka bankning resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Barcha tijorat banklari zahira (rezerv)larining hajmi va tarkibi bo'yisha Markaziy bank tomonidan o'rnatiladigan ma'lum talablarga javob berishi zarur.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Kreditning asosiy turlarini sanab ko'rsating va ularning tavsifini bering. Kredit qanday vazifalarni bajaradi?
2. Markaziy va tijorat banklarining vazifalarini ko'rsating.

18-mavzu. Pul, inflyatsiya.

1. Pulning kelib chiqishi va mohiyati

2. Pulning vazifalari va ularning iqtisodiy mazmuni

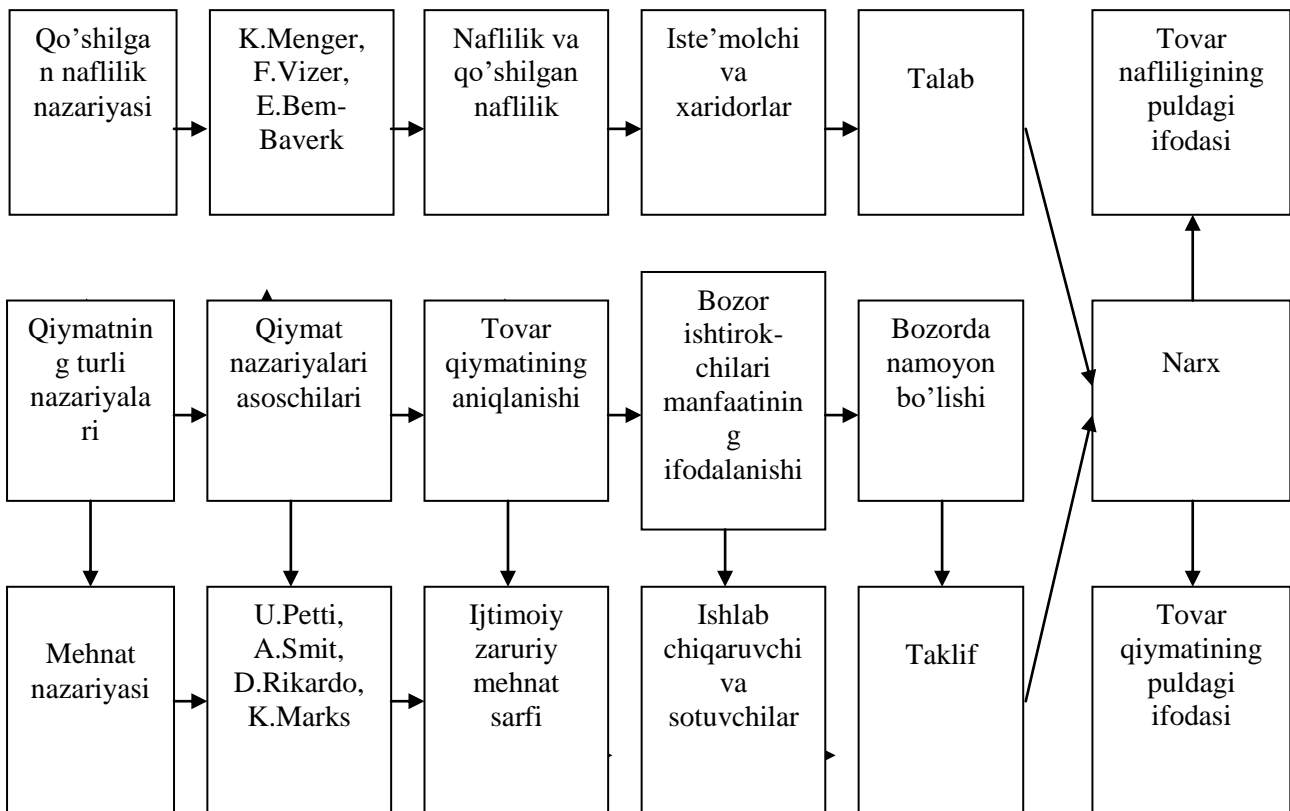
1. Pulning kelib chiqishi va mohiyati

Pul uzoq zamonlardan beri odamlarga ma'lum. Pulning kelib chiqishi turli nazariyotshilar tomonidan tovar ayirboshlash jarayonining rivojlanishi bilan bog'liq holda tushuntiriladi.

Pulning vujudga kelishi va mohiyatining turli ilmiy kontseptsiyalari mavjud bo'lib, ular orasida ratsionalistik va evolyutsion kontseptsiyalar muhim o'rin tutadi.

Ratsionalistik kontseptsiya pulning kelib chiqishini kishilar o'rtasidagi bitim, kelishuv natijasi sifatida izohlaydi. Bu holat ularning tovarlarni ayirboshlash shog'ida qiymatlarning harakatlanishi uchun maxsus vositalar zarurligiga amin bo'lishiga asoslanadi. Pulning o'zaro kelishuv sifatida amal qilishi to'g'risidagi mazkur g'oya XVIII asrning oxirlarigacha hukm surdi. Pulning kelib chiqishiga sub'ektiv psixologik yondashuv ko'plab hozirgi zamon xorijiy iqtisodshilarning qarashlarida ham uchrab turadi. Ularning fikrisha, pul kategoriyasi ob'ektiv iqtisodiy kategoriya bo'lmay, kishilar kelishuviga yoki davlatning xohishiga bog'liq bo'lgan yuzaki, sub'ektiv kategoriyadir.

1-chizma. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor naflligi nazariyasining o'zaro aloqasi hamda bir-birini to'ldirishi.

Pul kelib chiqishining evolyutsion kontseptsiyasiga ko'ra ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, ayirboshlash, tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Qiymat shakllari va ayirboshlash rivojlanishining tarixiy jarayonini tadqiq qilish

orqali tovarlar umumiy olami ichidan pul rolini bajaruvshi alohida tovarning ajralib chiqishini tushunish mumkin.

Bir tovarning qiymati uni boshqa bir tovarga ayirboshlash orqali aniqlanadi (T-T). Bir qarashda ayirboshlash bitimida har ikkala tovar ham bir xil rol o'ynaydigandek ko'rinadi. Aslida esa ularning roli turlishadir. Bir tovar o'z qiymatini boshqa tovarga nisbatan ifodalaydi. Ikkinshi tovar esa birinshi tovarning qiymatini o'zida ifodalab, ekvivalent rolini bajaradi, ya'ni qiymatning ekvivalent shaklini tashkil etadi. Xuddi mana shu yerda pulning dastlabki kurtagi paydo bo'ladi.

Pulning paydo bo'lishi va rivojlanishida qiymat shakllarining rivojlanish bosqichlari muhim o'rin tutadi. Umuman olganda qiymatning **oddiy yoki tasodifiy, kengaytirilgan, umumiy va pul shakllari** mavjud.

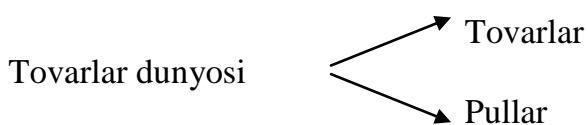
Ayirboshlash jarayonining tarixan uzoq davom etgan davri mobaynida ekvivalent rolini o'ynovshi ko'plab tovarlar ichidan ba'zi birlari o'zining barcha tomonidan tan olinishi tufayli ajralib shiqa boshladi (masalan, nodir metallar). Chunki, ekvivalent rolini o'ynovshi tovarlarning barchasi ham ayirboshlash jarayonida vositashilik vazifasini bir xilda muvaffaqiyatli bajara olmas edi. Natijada, barcha tovarlarning qiymatini bir xil tovar qiymati orqali taqqoslash mumkin bo'lgan qiymatning umumiy shakli vujudga keldi.

Umumiy ekvivalent rolining nodir metallarga, jumladan oltinga yuklatilish sabablari quyidagilar orqali izohlanadi:

- sifat jihatdan bir xil o'lshamga keltirish mumkinligi;
- zanglamasligi va uzoq muddat saqlash mumkinligi;
- bo'linuvshanligi va bo'lgandan keyin yana yaxlit holga keltirish mumkinligi;
- bo'linganda ham o'z qiymatini saqlab qola olishi;
- tabiatda nisbatan kamyobligi;
- ozgina miqdordagi va og'irlikdagi nodir metallning qiymati ansha yuqoriligi.

Keyinshalik umumiy ekvivalent rolini o'ynovshi tovarlar ichidan maxsus tovar – pul ajralib shiqdi. SHunday qilib, **pul – bu umumiy ekvivalent rolini o'ynovshi maxsus tovardir.**

Endi tovarlar dunyosi ikkiga – bir tomondan, naflilikning ifodasi bo'lgan tovarlarga va, ikkinshi tomondan, qiymatning moddiylik ifodasi bo'lgan pulga ajraladi

2. Pulning vazifalari va ularning iqtisodiy mazmuni

Pulning mohiyatini to'laroq tushunish uchun uning quyidagi **asosiy vazifalarini** ko'rib shiqamiz: 1) qiymat o'lshovi; 2) muomala vositasi; 3) boyluk to'plash vositasi; 4) to'lov vositasi.

Pulning **qiymat o'lshovi** vazifasini ideal pul bajaradi. Tovar egasi fikran ideal ravishda shu tovarning almashuv qiymatini pul bilan ifodalaydi. Tovarning narxi talab va taklif muvofiq kelgan taqdirdagina uning qiymatiga muvofiq keladi. Aks holda, narx qiymatdan farq qiladi. Demak, tovarlarning narxi ularning qiymati, pulning qiymati, talab va taklifning nisbati va boshqa omillarga bog'liq.

Tovar almashuv qiymatining pul bilan ifodalanishi uning narxini anglatadi. Tovarning almashuv qiymatini o'lshash uchun muayyan miqdordagi pul materialini birlik qilib olish zarur. Bunday birlik **narxlar o'lshovi (masshtabi)** deb ataladi. Bir tomondan narxlar

o'lishovi har qanday o'lishov birligi kabi shartlidir. Ikkinshi tomondan esa, u muayyan mamlakatda hamma tomonidan e'tirof etilgan bo'lishi kerak. SHuning uchun davlat pul birligi huquqini qonun bilan mustahkamlaydi, bu birlik shu tariqa rasmiy tan olinadi.

Tovar muomalasi jarayonida naqd pul bo'lishi kerak, CHunki tovarlarni oldi-sotdi paytida ularning ramziy narxleri real pulga aylanmog'i lozim. Bu jarayonda pul **muomala vositasi** vazifasini bajaradi. Dastlab tovarlarni ayirbosh qilishda pulning bevosita kumush yoki oltin quymalar shaklida mavjud bo'lishi ayirboshlash vaqtida qiyinshiliklar tug'dirgan: pul metallni o'lishash uni mayda bo'laklarga bo'lish, sifatini belgilash zarur bo'lgan. Keyinshalik metall quymalari o'rniga moneta (metall tanga)lar ishlatila boshlagan.

Uzluksiz muomalada bo'lish natijasida oltin tangalar yeyilib ketishi, o'z vaznining bir qismini yo'qotishi sababli muomalaga to'la qiymatli bo'lmagan qiymat belgilari shiqarilgan.

Pul muomaladan shiqarilganda **boylik to'plash** vazifasini bajara boshlaydi. Natural xo'jalik sharoitida boylik to'plash, jamg'arish mahsulot jamg'arish shaklida amalga oshirilgan. Tovar xo'jaligining rivojlanishi boylik jamg'arishning pul jamg'arish shaklini keltirib chiqaradi.

Tovar xo'jaligi taraqqiyotining dastlabki davrlarida pul jamg'arish uni muomaladan shiqarib olish yo'li bilan amalga oshirilgan. Keyinshalik foyda ketidan quvish hukmron ahamiyat kasb etib, bo'sh yotgan pul foyda keltirmasligi sababli pul egalari uni harakatga solishga, uni foydali joyda ishlatish yo'lini topishga intildilar.

Tovarlar nasiyaga to'lov muddati keshiktirib sotilganda, pul **to'lov vositasi** vazifasini bajaradi. Xaridorlar tovarning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Pulning bu vazifasi tovar muomalasi doirasi bilan cheklanmay, pul qarz berilganda, renta va soliqlarni to'lashda ham to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Qog'oz pullar, veksel va banknotlar – pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasidan kelib shiqqan.

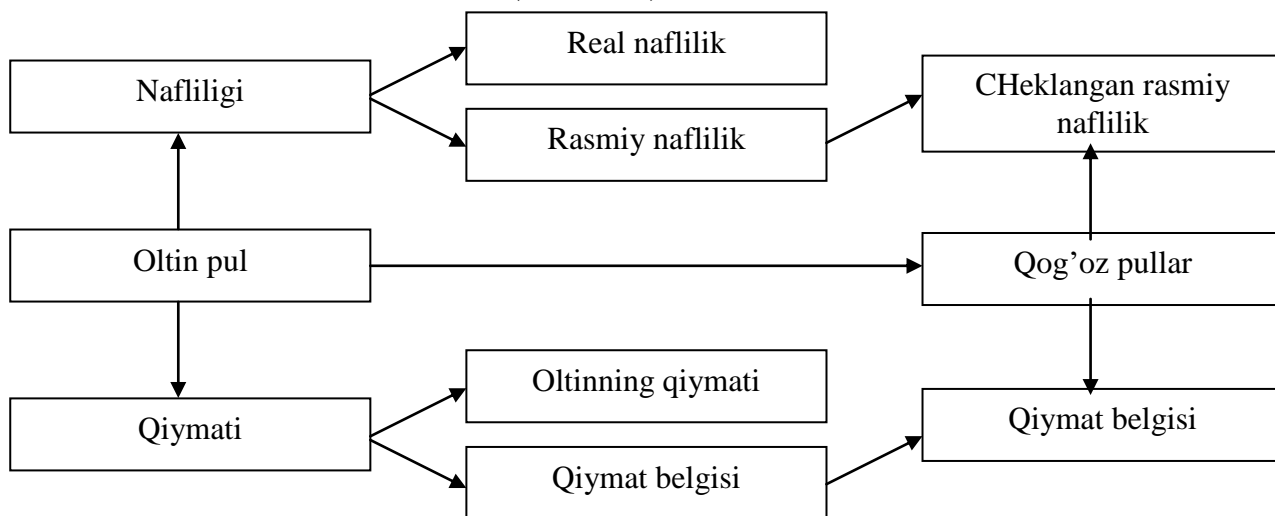
Bugungi kunda zamonaviy, ya'ni qog'oz-kredit pullarning iqtisodiy mazmuni va tabiati to'g'risida so'z yuritilganda, g'arb iqtisodiy adabiyotlarida qog'oz pulning tovar emasligi qat'iy ta'kidlanadi. Bunda ayrim iqtisodshilar pulning tabiatini uning likvidligi, boshqa birlari esa uning dekret pul, ya'ni qonun tomonidan mustahkamlanganligi orqali belgilaydilar.¹⁶

Klassiklar ham, miqdoriylik nazariyasi tarafdorlari ham pulning alohida tovar ekanligini va boshqa tovarlardan uning ana shu alohida xususiyati ajratib turishini tushunmaydi. Bizning nazarimizda pul alohida tovar bo'lib, boshqa barcha tovarlarning qiymatini ifodalaydigan umumiy ekvivalent sifatida xizmat qiladi. U boshqa tovarlar kabi ikki tomonlama xususiyatga ega: bir tomondan, umuman tovar sifatida boshqa tovarlar singari qiymatga ega bo'lsa, ikkinshi tomondan, naflilikka, ya'ni iste'mol qiymatiga ega. Uning iste'mol qiymati umumiy ekvivalent sifatida boshqa istalgan tovarga almashuvshanligida ifodalanadi. To'la qimmatli pullardan o'z qiymatiga ega bo'lmagan pul belgilarini qo'llashga o'tish hamda naqd pulsiz hisob-kitoblarning rivojlanishi natijasida qog'oz pul oddiy tovarlarga xos bo'lgan xususiyatlar: qiymat va iste'mol qiymatga ega bo'lmaydi. Ammo u maxsus tovar sifatida oltin puldagi ikki xususiyatni: qiymat belgisi va rasmiy naflilikni saqlab qoladi.

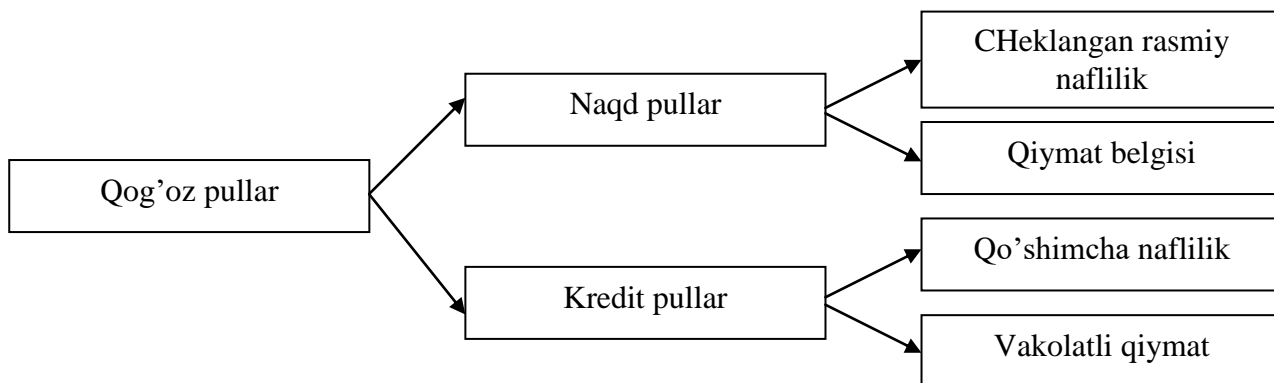
⁶ Каралсин: Экономическая теория: Учебник. - Изд., испр. и доп. / Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005, 163-б.; Экономическая теория: Учебник./ Под ред. А.Г.Грязновой, Т.В.Чечелевой. – М.: Издательство «Экзамен», 2004, 189-191-б.; Курс экономической теории. Учебное пособие под ред. Чепурина М.Н., Киселевой Е.А. Киров, изд-во «АСА», 1995, 96-б.

Qog'oz pul umumiy ekvivalentlik vazifasini bajarganda, boshqa tovarlar qiymati bevosita qiymatga ega bo'lgan tovar (oltin) bilan emas, balki qiymat belgisiga ega bo'lgan vakolatli «tovar» bilan o'lshanadi¹⁷ (4-chizma).

2-chizma. Oltin va qog'oz pullarning o'zaro bog'liqligi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul faqatgina umumiy ekvivalent bo'lib emas, balki o'z egasining qo'lida foyda, daromad olish vositasi bo'lib xizmat qiladi, o'zidan-o'zi o'suvshi qiymatga, bir so'z bilan aytganda kapitalga aylanadi. Buning natijasida qog'oz pullar ikkita tarkibiy qismga ajraladi: naqd pullar (qog'oz pul, tanga-shaqalar) va kredit pullar (shek, veksel, sertifikat, to'lov talabnomalari va h.k.). Ularning tub xususiyatlari 5-chizmada aks ettirilgan.

3-chizma. Naqd va kredit pullarning xususiyatlari.

Bundan ko'rinadiki, pul kapital sifatida muomalada bo'ladi, unga qo'shimsha ijtimoiy vazifa yuklatiladi. Endi u daromad keltiradigan maxsus vositaga aylanadi.¹⁸

SHunday qilib, tovar ayirboshlash, ishlab chiqarish va pulning kelib chiqishi hamda tovar-pul muomalasining rivojlanishi bozor va bozor iqtisodiyotining kelib chiqishiga sabab bo'ldi va uning rivojlanishiga shart-sharoit yaratdi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

⁷ Yusupov R.A. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida milliy valyuta barqarorligini ta'minlashning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T., 2001, 9-11-b.

⁸ SHodmonov SH. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda pulning yangi mazmuni va roli. Bozor, pul va kredit. Maxsus nashr, 2001, 9-b.

1. Pulning mazmunini va vujudga kelishining umumiy shart –sharoitlarini tushuntirib bering.
2. Oltin pul va qog'oz pul o'rtasidagi umumiylik va farqlarini ko'rsatib bering.
3. Qog'oz va kredit pullarning qadr–qiymati va barqarorligi nima bilan belgilanadi?

19-mavzu. Pul-kredit siyosati.

1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari

2. Pul bozori va inflyasiya

1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari

Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi bu to'xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.

Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo'yilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat **pul tizimining** muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- 1) milliy pul birligi (so'm, dollar, iena, funt sterling, marka va h.k.);
- 2) naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvshi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi;
- 3) pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;
- 4) pul muomalasini tartibga soluvshi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasiga bank biletleri va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar sheklar, kredit kartoshkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi **pul agregati** deb yuritiladi. Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi ularni (naqd va kredit pullarni) qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi omillarga bog'liq:

1. Muayyan davr davomida sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasiga.
2. Pul birligining aylanish tezligiga.
3. Kreditning rivojlanishiga, puldan to'lov vositasi vazifasidan foydalanishga ham bog'liq.

Ko'pincha tovarlar qarzga (kreditga) sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda to'lanadi. Demak, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori kredit miqdoriga muvofiq kamroq bo'ladi. Ikkinshi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to'lash vaqti boshlanadi. Bu pul miqdoriga ehtiyojni ko'paytiradi. Undan tashqari hozirgi vaqtda ko'pgina oldi-sotdi jarayonlari naqd pulsiz, bir-biriga bank orqali pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Biz ularni o'zaro hisob-kitoblar deb ataymiz.

Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yisha aniqlanadi:

$$M_m = \frac{T_o - X_k + X_T - \tilde{Y}_{x-k}}{A_T},$$

bu yerda:

P_m - muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

T_b - sotilishi lozim bo'lgan tovarlar summasi (tovarlar miqdori x narxi);

X_k - kreditga sotilgan tovarlar summasi;

X_t - to'lash muddati kelgan tovarlar va xizmatlar hamda boshqa to'lovlar summasi;

O'_{x-k} - naqd pulsiz o'zaro hisob-kitoblar;

A_t - pulning aylanish tezligi.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori pul muomalasi qonunini miqdoran ifodalaydi. Chunki muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga nisbatan muomalaga kam pul shiqarilsa, ko'pgina xo'jaliklarda pul yetishmasligi, normal holatda xo'jalik yuritib bo'lmay qolish holati yuz beradi. Yoki, aksinsha, muomalada bo'lgan pul miqdori sotilayotgan tovarlar va xizmatlar summasiga nisbatan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning paydo bo'lishi pulning qadsizlanishi, ya'ni inflyatsiyani bildiradi.

Pul miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olib, pul muomalasi qonuniga quyidagisha ta'rif berish mumkin: **boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga shiqariladigan tovarlar narxi summasiga to'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosibdir.**

Ta'kidlash lozimki, pulning hamma tizimlari uchun pul muomalasi qonuni umumiy bo'lib, shu bilan birga oltin va qog'oz pul muomalasi qonunlarining o'ziga xos xususiyatlari va bir-biridan farqlari mavjud.

Masalan, **1) oltin pul muomalada bo'lganda:**

a) ortiqsha oltin pul xazinaga jalb qilinadi va har xil bezaklar uchun foydalanishga shiqariladi;

b) tovarlar hajmi ko'payib, muomala uchun qo'shimsha pul zarur bo'lganda xazinadagi oltin pullar muomalaga kiritiladi. SHu yo'l bilan muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori o'z-o'zidan tartiblanadi.

2) Muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori tovarlar qiymatining miqdoriga teskari mutanosiblikda, oltinning o'z qiymatiga nisbatan esa to'g'ri mutanosiblikda o'zgaradi:

a) oltin pul qiymati va tovarlar hajmi o'zgarmagan taqdirda tovarlar qiymati qancha past bo'lsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ham shunsha kam bo'ladi. Agar tovarlar qiymati o'zgarmasa, pulning miqdori tovarlar hajmining ortishiga qarab unga mutanosib ravishda ko'payadi;

b) agar tovarlar hajmi va qiymati o'zgarmaydi, deb faraz qilsak, muomaladagi oltin pul miqdori oltinning o'z qiymatiga qarab o'zgaradi, ya'ni uning qiymati oshsa, pul miqdori kamayadi, qiymati pasaysa, pul miqdori ko'payadi.

Qog'oz pul muomalasi qonunlari oltin pul muomalasidan farq qilib, uni quyidagisha ifodalash mumkin:

- qog'oz pul qancha miqdorda shiqarilmasin, unda belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdorining qiymatiga teng bo'ladi;

- qog'oz pulning har birligida belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul qiymatining muomalaga shiqarilgan qog'oz pul miqdori nisbatiga mos keladi.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi. Pul operatsiyalarining asosiy ko'pchilik qismi naqd pulsiz, sheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi.

SHu sababli muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun $M_1 \dots M_n$ pul agregatlari yoki tarkibiy qismi tushunchasidan foydalaniladi. **Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.**

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M0 – muomaladagi naqd (qog'oz va metall) pullar.

M1 = M0 + aholining joriy hisob varaqalaridagi pul qoldiqlari, korxonalarining hisob varaqalaridagi pul mablag'lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo'lgan pul omonatlari.

M2 = M1 + tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg'arma hisob varaqalaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalardagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibiga kiruvshi pul mablag'larini bevosita bir shaxsdan boshqa biriga o'tkazish hamda ayirboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular asosan jamg'arish vositasi vazifasini bajaradilar.

M3 = M2 + bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Bundan ko'rinadiki, pul massasining har bir alohida agregati o'zining likvidligi darajasiga ko'ra farqlanadi. **Likvidlik – bu turli aktivlarning o'z qiymatini yo'qotmasdan (ya'ni eng kam xarajatlar asosida) tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir.** Pullar (metall tanga va qog'oz pullar) eng yuqori likvidlikka ega bo'ladi. Mijoz o'zi istagan vaqtida olishi mumkin bo'lgan bank hisob varaqalaridagi pul omonatlari ham likvidli hisoblanadi. Pul massasi tarkibiga to'lov vositasi vazifasini bajarish layoqati pastroq bo'lgan aktivlar qo'shib borishi bilan, ularning likvidlik darajasi ham pasayib boradi.

Naqd pullar rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida umumiy pul massasining 9–10 foizini, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mustaqil hamdo'stlik davlatlarida 35–40 foizni tashkil qiladi.

2. Pul bozori va inflyasiya

Pul bozori – bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag'lariga bo'lgan talab va pul taklifining o'zaro nisbatini ifodalovshi mexanizm.

Pul taklifi asosan Markaziy bank tomonidan tartibga solinsada, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab ololmaydi. Chunki, bu jarayonga uy xo'jaligi hatti-harakati hamda tijorat banklarining siyosati ham ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari o'z ixtiyorlarida bo'lgan aktivlari hisobiga yangi pullarni hosil qilishlari, ya'ni ularni bank krediti sifatida mijozlariga berishlari mumkin. To'g'ri, ularning bu faoliyatlari Markaziy bank tomonidan o'rnatiluvshi majburiy zahira me'yorlari orqali cheklanadi. Ya'ni, tijorat banki o'zining joriy xarajatlarini qoplashi hamda mijozlar tomonidan kreditlar qaytarilmasligi xavfining oldini olish maqsadida ma'lum miqdordagi pul mablag'larini zahira sifatida saqlashi lozim. Aktivlarning qolgan qismi esa muomalaga shiqarilib, u ma'lum muddatdan so'ng yana bankka qaytishi hamda, majburiy zahira me'yoridan ortiqsha qismi yana muomalaga shiqarilishi mumkin. To'xtovsiz ravishda takrorlanuvshi bu jarayon pul taklifi multiplikatori yoki bank multiplikatori deyiladi.

Pul taklifi multiplikatori – bu bankdagi pul depozitlari qo'shimsha ravishda o'sgan hajmining majburiy zahiralar qo'shimsha hajmiga nisbati bo'lib, pul mablag'larining bir birlikka ko'payishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga o'sishini ko'rsatadi:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad \text{ёку} \quad m = \frac{1}{r},$$

bu yerda:

m – pul taklifi mul'tiplikatori koeffitsienti;

M_s - bankdagi pul depozitlarining qo'shimsha ravishda o'sgan hajmi;

R - majburiy zahiralari qo'shimsha hajmi;

r – majburiy zahiraning foizdagi me'yori.

Pul taklifi ko'p jihatdan inflyatsiya jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatadi. «Inflyatsiya» atamasi (lotinsha inflation – shishmoq, kengaymoq) ilk bora SHimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi davrida qo'llanilib, muomalada qog'oz pullarning haddan ortiq ko'payib ketishini ifodalagan edi. Iqtisodiy adabiyotlarda esa bu atama XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

Inflyatsiya deb pul muomalasi qonunlari buzilishi bilan bog'liq holda qog'oz pullarning qadrsizlanishiga aytiladi.

Bu yerda qog'oz pul miqdorining nisbatan ortib ketib, uning qadrsizlanishiga pulning ortiqsha emissiya qilinishi, pul emissiyasi o'zgarmasdan, uning aylanish tezligining oshishi, muomaladagi pul miqdori o'zgarmasa ham tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining kamayib ketishi, tovarlar va xizmatlar ijtimoiy qiymatining va, binobarin, narxining pasayishi va nihoyat, pul qiymatining pasayishi kabi omillar ta'sir qiladi.

Qog'oz pullar inflyatsiyaga ushraganda ush xil narsaga nisbatan qadrsizlanadi:

1) oltinga nisbatan – bu oltinning qog'oz pullarda bozor narxining oshichida o'z ifodasini topadi;

2) tovarlarga nisbatan – bu tovarlar narxining oshichida o'z ifodasini topadi;

3) bardoshli shet el valyutalariga nisbatan – bu shet el valyutalariga nisbatan milliy pul kursining tushib ketichida o'z ifodasini topadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan o'lshanadi. **Narxlar indeksi** esa joriy davrdagi iste'mol narxlarini bazis davrdagi iste'mol narxlariga nisbati orqali aniqlanadi:

$$HI = \frac{TH_{\text{жк}}}{TH_{\text{б}}} \times 100\%,$$

bu yerda:

NI – narxlar indeksi;

TN_j – joriy davrdagi iste'mol tovarlari narxi;

TN_b - bazis davrdagi iste'mol tovarlari narxi.

Narxlar o'zgarishini hisobga olish qamroviga ko'ra narxlar indeksining quyidagi turlarini hisoblash mumkin:

- iste'mol narxlari indeksi;

- ulgurji narxlar indeksi;

- narxlar indeksi – YaIM deflyatori;

- eksport va import narxlar indeksi.

Narxlar indeksidan foydalangan holda **inflyatsiya sur'atini (IS)** quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$IC = \frac{TH_{\text{жк}} - TH_{\text{б}}}{TH_{\text{б}}} \times 100\% .$$

Kelib shiqish sabablari va o'sish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlarini farqlash mumkin.

1. Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o'zgarishi jami talab ortiqshaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko'paytirib, ortiqsha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan bo'ladi. Shu sababli bu ortiqsha talab narxning oshishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Talab inflyatsiyasini quyidagi chizma orqali ham izohlash mumkin (2-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiyotdagi pul hajmining ko'payishi qisqa muddat ichida yalpi talabni AD_1 dan AD_2 ga siljishiga olib keladi. Agar bu vaqtda iqtisodiyotning holati yalpi taklif egri shizig'ining oraliq (2) yoki tik (klassik) (3) kesmasiga mos kelsa, bu narx darajasining o'sishiga, ya'ni talab inflyatsiyasining ro'y berishiga olib keladi.

2. Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida ham kelib shiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi keltirib shiqadigan inflyatsiya mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarning oshishini bildiradi. Bu holatni ham chizma orqali ko'rib shiqamiz (3-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, xarajatlarning o'sishi natijasida yalpi taklif egri shizig'ining AS_1 dan AS_2 ga qisqarishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvshi xarajat miqdorini oshirib, narxlarning R_1 dan R_2 darajaga qadar ko'tarilishiga, real ishlab chiqarish hajmining esa Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqarishiga olib keladi.

Shuningdek, inflyatsiyaning quyidagi sabablarini ham ko'rsatish mumkin:

- monopolistik faoliyatlarning paydo bo'lishi va amal qilishi;
- noto'g'ri soliq siyosati yuritish;
- jahon bozorlaridagi narxlarning o'sishi;
- harbiy sohadagi xarajatlarning o'sishi va hokazo.

Inflyatsiyaning o'rmalab boruvshi, jadal va giperinflyatsiya kabi turlari ham mavjud.

O'rmalab boruvshi inflyatsiya holatida narxlar yiliga 10 foizgacha, **jadal inflyatsiyada** 20 dan 200 foizgacha, **giperinflyatsiyada** 200 foizdan yuqori darajada o'sishi kuzatiladi.

Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi.

Kutilayotgan inflyatsiya va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, **kutilmagan inflyatsiyani** oldindan aytib bo'lmaydi. Birinshi holda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinshi holda narxlarning kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy axvolining sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori qanday omillarga bog'liq?
2. Pul agregatlari nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?
3. Inflyatsiyaning mazmunini va turlarini tushuntiring.
4. Talab va taklif inflyatsiyalarining grafikdagi ko'rinishlarini tasvirlang va izohlang.

20-mavzu. Jamg'arma, investitsiya.

1. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi
2. Jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligi
3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovshi omillar.

4. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muammolari.

1. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi.

Milliy iqtisodiyotda yangidan vujudga keltirilgan qiymat, ya'ni milliy daromad iste'mol va jamg'arish maqsadlarida sarflanadi. Keng ma'noda iste'mol jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida ishlab shiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanishni bildiradi. Bunda unumli va shaxsiy iste'mol farqlanadi.

Unumli iste'mol bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lib, ishlab chiqarish vositalari va inson ishchi kushining iste'mol qilinishini, ya'ni ulardan ishlab chiqarish maqsadida foydalanish jarayonini anglatadi.

SHaxsiy iste'mol ishlab chiqarish sohasidan tashqarida ro'y berib, bunda iste'mol buyumlaridan bevosita foydalaniladi.

Iste'mol jarayonida turli xil moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalaniladi. Iste'mol qilinadigan ne'mat turiga bog'liq ravishda moddiy hamda nomoddiy ne'mat va xizmatlarni iste'mol qilish farqlanadi.

Yakka tartibdagi yoki jamoa bo'lib iste'mol qilish ham farqlanadi. **Alohida shaxsning o'z ixtiyorida bo'lgan ne'matlarni iste'mol qilishi yakka tartibdagi iste'molga, jamiyat a'zolari turli guruhlarining ne'matlardan birgalikda foydalanishi jamoa bo'lib iste'mol qilishga kiradi.**

Milliy daromadning jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga sarflanuvshi qismi iste'mol fondi deb ataladi. Iste'mol fondi butun aholining shaxsiy iste'molini, aholiga ijtimoiy xizmat qiladigan muassasalardagi, shuningdek, ilmiy muassasalar va boshqarishdagi barcha sarflarni o'z ishiga oladi.

Iste'mol fondining shaxsiy daromad shaklida aholi qo'lga kelib tushadigan qismi iste'mol sarflari maqsadida ishlatiladi. **Iste'mol sarflari – bu aholi joriy daromadlarining tirikshilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.** Aholi o'z daromadini sarflar ekan, bugungi (joriy) iste'mol hamda kelgusidagi iste'mol hajmini oshirish o'rtasida tanlovni amalga oshiradi.

Kelgusida iste'mol hajmini oshirish imkoniyati joriy davrdagi jamg'armaga ham bog'liq bo'ladi. **Jamg'arma – bu aholi, korxonalar (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishi.** Uning hajmi barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Daromad tarkibida iste'mol sarflari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, jamg'arma hajmi shunshalik kam bo'ladi. Jamg'armaning o'sishi esa iqtisodiy ma'noda mablag'larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsion tovarlar xarid qilishga yo'naltirilishini bildiradi.

SHunga ko'ra, jamg'arma – bu muddat jihatidan keshiktirilgan iste'molni anglatadi. SHu bilan birga joriy davrda amalga oshirilgan jamg'arma joriy iste'molning shegirilgan qismidir, CHunki jamg'arma aholi va korxonalar ixtiyordagi daromadning iste'molga sarflanmagan qismi hisoblanadi:

$$Y = C + S,$$

bu yerda:

Y – barcha xo'jaliklar ixtiyordagi daromad;

S – iste'mol miqdori;

S – jamg'arma miqdori.

SHu sababli daromad tarkibidagi iste'mol sarflari va jamg'arma nisbatining o'zgarishi bir qator, ba'zan qarama-qarshi oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Birinshidan, daromadlarning qandaydir qismini jamg'armaga qo'yish oqibatida u tovarlarda bo'lgan talabda o'z aksini topmaydi. Jamg'arma, yuqorida ta'kidlanganidek, daromadlarning ma'lum bir qismini iste'mol qilishdan shegirib qo'yishni bildirib, natijada iste'mol sarflari hajmi barcha ishlab shiqarilgan mahsulot va xizmatlarni sotib olish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Aholi daromadining jamg'arilgan qismi o'zining xususiy talabini vujudga keltirmaydi. Buning natijasida sotilmay qolgan tovarlarning ko'payishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlik va daromadlarning pasayishi ro'y berishi mumkin.

Ikkinshidan, jamg'arma talabning yetishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, CHunki jamg'arilgan mablag'lar tadbirkorlar tomonidan investitsion maqsadlarda ishlatiladi. Bu jamg'arma keltirib chiqaradigan iste'mol sarflaridagi har qanday yetishmaslikni to'ldiradi.

Ushinshidan, korxonalar ham o'zining barcha mahsulotini pirovard iste'molshilarga sotishni ko'zda tutmaydi, balki uning bir qismidan o'z ishlab chiqarichida foydalanishi mumkin. SHunday qilib, agar tadbirkorlar aholining jamg'armalariga teng miqdordagi mablag'larni investitsiyalarga qo'yishni ko'zda tutsa, ishlab chiqarish darajasi doimiy bo'lib qoladi.

Iste'mol va jamg'arma darajasini aniqlab beruvshi asosiy omil **milliy daromad** hisoblanadi. Lekin milliy daromad tarkibida to'g'ri soliqlar ham mavjud bo'ladi. SHu sababli soliqlar to'langandan keyin **aholi qo'lida qoladigan daromad** iste'mol sarflari va shaxsiy jamg'arma yig'indisiga teng bo'ladi. Iste'mol va shaxsiy jamg'armaning darajasi bevosita soliqlar to'langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Bu daromadni biz tahlil shog'ida **ixtiyordagi** yoki **sof daromad** deb ataymiz. Demak bu daromad iste'molning ham, jamg'armaning ham umumiy omili hisoblanadi. CHunki jamg'arma daromadning iste'mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy jamg'armani aniqlab beradigan asosiy omil bo'lib shiqadi. Har yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to'langandan keyingi daromad o'rtasidagi farq shu yildagi jamg'arma miqdorini aniqlaydi.

Iste'mol va jamg'arma hajmi hamda unga ta'sir ko'rsatuvshi omilar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'arma funksiyasi deyiladi. Bu funksiyalarni bayon etishda klassik iqtisodshilar va keynsshilarning nuqtai nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodshilarning fikriga ko'ra, kishilar o'z mablag'larini qo'shimsha daromad keltirgan taqdirda jamg'armaga yo'naltirishga harakat qiladilar. SHunga ko'ra, banklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning jamg'armaga qiziqishlari shu qadar kushli bo'ladi, ya'ni jamg'arma real foiz stavkasining o'sib boruvshi funksiyasi hisoblanadi. Aholi daromadlari iste'mol va jamg'arma mablag'larining yig'indisidan iborat ekan, real foiz stavkasining o'sishi bilan iste'mol kamayib, pasayishi bilan esa ko'payib boradi. Boshqasha aytganda, klassik iqtisodshilar fikriga ko'ra iste'mol **real foiz stavkasining pasayib boruvshi funksiyasi** hisoblanadi.

J.M.Keyns klassik iqtisodshilarning bu fikrlariga qarshi shiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq emasligini, kishilar uchun hamma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvshi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi. Demak, Keynes fikriga ko'ra, iste'mol **uy xo'jaliklari joriy daromadlarining o'sib boruvshi funksiyasi** hisoblanadi:

$$C = f(Y).$$

Har ikkala o'q o'rtasidan 45° ostida o'tuvshi OF to'g'ri shiziq iste'mol sarflari va ixtiyordagi (sof) daromadning miqdoran tengligini ifodalaydi. OY o'qidagi har qanday daromad miqdorini ifodalovshi ushbu shiziqda joylashgan nuqta OS o'qning tegishli miqdordagi iste'mol sarfiga teng bo'ladi. Boshqasha aytganda, uy xo'jaligi sof daromadning barcha hajmini to'liq iste'molga sarflaydi. Biroq, bunday tenglik amalda doimo ham ro'y beravermaydi. Iste'mol sarflari miqdori ba'zida joriy sof daromadlar miqdoridan past bo'lishi, ba'zida esa oshib ketishi ham mumkin. SHuning uchun iste'mol egri shizig'i S sof daromad OF shizig'iga mos tushmay, unga nisbatan ma'lum darajada og'adi. Har ikkala shiziqning o'zaro kesishgan V nuqtasi «**0 darajadagi jamg'arma**»ni anglatadi. Bu nuqtaning shap tomonida iste'mol sarflari daromad miqdoridan yuqori bo'lib, bu **manfiy jamg'arma** deb ataladi.

SHuni ham ta'kidlash lozimki, real hayotda iste'molning ma'lum qismi daromad hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Masalan, biron-bir shaxsning daromadi kutilmaganda juda past darajaga tushib qolishi mumkin. Biroq, bu shaxs, daromadi bunga imkon bermagan taqdirda ham, ma'lum darajada ovqatlanish, kiyinish va boshqa zarur iste'mol xarajatlarini amalga oshirishga majbur. U mazkur sarflarni yo oldingi davrda jamg'arilgan daromadlari hisobiga, yoki o'zgalardan qarz olish hisobiga qoplashi mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda iste'mol sarflarining bu darajasi **avtonom** (ya'ni, joriy sof daromaddan mustaqil) **holdagi iste'mol darajasi** deyiladi. Bizning grafigimizda bu daraja S_0 nuqtadan boshlanadi.

Iste'mol va jamg'arma hajmiga daromaddan tashqari yana bir qator ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'sir ko'rsatadi. Ob'ektiv omillar alohida iste'molshining ixtiyoriga, idrokiga bog'liq bo'lmagan omillardan iborat bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- barcha xo'jaliklar tomonidan jamg'arilgan mol-mulk darajasi;
- narxlar darajasi;
- real foiz stavkalari;
- iste'molshining qarzdorligi darajasi;
- iste'molshilarni soliqqa tortish darajasi.

Sub'ektiv omillar asosan iste'molshining o'ziga, uning ruhiyati va bozordagi hatti-harakatiga bog'liq bo'ladi. Bu omillar qatoriga iste'mol va jamg'arishga bo'lgan moyillik, kelgusidagi narx, pul daromadlari, soliq, tovarlar mavjudligi darajasining o'zgarishiga nisbatan munosabatni kiritish mumkin.

Sub'ektiv omillar ta'sirida iste'mol va jamg'arma darajasining o'zgarishini shartli ma'lumotlar asosida tuzilgan quyidagi jadval orqali ko'rib shiqamiz.

Iste'mol va jamg'arma darajasi, mlrd. so'm
(shartli raqamlar asosida)

Yil-lar	Daromad darajasi (Y)	Iste'-mol (S)	Jamg'arma (S)	Iste'molga o'rtasha moyillik (S : Y)	Jamg'arishga o'rtasha moyillik (S : Y)	Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik ($\Delta S : \Delta Y$)	Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik ($\Delta S : \Delta Y$)
1995	1500	1300	200	0,87	0,13	-	-
2000	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
2004	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50

Jadvaldan ko'rinadiki, yillar davomida sof daromad hajmi oshib borishi bilan uning iste'mol va jamg'armaga sarflanishi o'rtasidagi nisbat o'zgarib bormoqda. Iste'molshilarning daromadlari qanchalik o'sib borgan sari ularning jamg'armaga bo'lgan moyilliklari shunshalik oshib boradi. Buni iste'mol va jamg'armaga bo'lgan o'rtasha va keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkislari orqali ham kuzatish mumkin.

Aholi daromadining iste'molga sarflanadigan ulushi iste'molga o'rtasha moyillik (IO'M) deyiladi va quyidagisha aniqlanadi:

$$I\ddot{U}M = \frac{\text{Iste'mol sarflari hajmi}}{\text{Sof daromad hajmi}} = \frac{C}{Y}$$

Aholi daromadining jamg'armaga ketadigan ulushi esa jamg'armaga o'rtasha moyillik (JO'M) deyiladi:

$$J\ddot{U}M = \frac{\text{Jamg'arma hajmi}}{\text{Sof daromad hajmi}} = \frac{S}{Y}$$

Bizning misolimizda (3-jadval) yillar davomida daromad hajmi oshib borishi bilan IO'M pasayib, JO'M esa o'sib bormoqda. SHunisi ahamiyatliki, iste'molga va jamg'armaga o'rtasha moyillik ko'rsatkislari iste'mol va jamg'armaning daromaddagi ulushini anglatar ekan, ulardan birining qandaydir miqdorga o'zgarishi boshqa birining ham teskari yo'nalishda xuddi shunday miqdorga o'zgarishiga olib keladi. Qisqasha aytganda, $I\ddot{U}M + J\ddot{U}M = 1,0$ bo'ladi.

SHuningdek, iste'mol yoki jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkishi ham ahamiyatlidir. Bu ko'rsatkish iste'molshi daromadining navbatdagi o'zgarishi uning iste'mol va jamg'armaga nisbatan munosabati qanday o'zgarishini aks ettiradi. **Daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik (IQM) deyiladi, yoki**

$$I\ddot{K}M = \frac{\text{Iste'moldagi uzgarish}}{\text{Sof daromaddagi uzgarish}}$$

Daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arma hajmining o'zgarishi darajasi jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik (JQM) deyiladi, ya'ni:

$$J\ddot{K}M = \frac{\text{Jamg'armadagi uzgarish}}{\text{Sof daromaddagi uzgarish}} = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Demak, sof daromadning o'sgan qismi ham yo iste'molga, yoki jamg'armaga sarflanadi. Bu sarflangan qismlar o'rtasidagi nisbat o'zgargan taqdirda ham ularning umumiy yig'indisi 1ga teng bo'ladi, ya'ni:

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1,0.$$

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, tadbirkorlik faoliyatining samarali amalga oshirishida jamg'arish jarayonlarining ahamiyati beqiyosdir. SHunga ko'ra, jamg'arishning mohiyati, uning omillari va samaradorligi ko'rsatkishlarini alohida ko'rib shiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

2. Jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligi.

Jamg'arish iqtisodiyotdagi yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, investitsion tavsifdagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Investitsiyalar jamg'arishning amalda namoyon bo'lish shakli bo'lganligi sababli dastlab tahlilni jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligini nazariy jihatdan asoslash bilan boshlaymiz.

Jamg'arish deb, milliy daromadning bir qismi asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zahiralarini ko'paytirish uchun sarflanishiga aytiladi.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg'arish bir-biridan farqlanadi. **Jamg'arilgan mablag'larning moddiy ishlab chiqarish sohasining asosiy kapitallarini va aylanma mablag'larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish summasini hosil qiladi.** Ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish iqtisodiy o'sishning muhim omilidir.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi jamg'arish (noishlab chiqarish jamg'arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o'quv muassasalari, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash, yangilashga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg'arish summasi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur'atlarini belgilab beradigan hal qiluvshi omillardir. **Jamg'arish normasi bevosita jamg'arish summasining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:**

$$\mathcal{JH} = (\mathcal{JC} / MD) \times 100\% ,$$

bunda: JN - jamg'arish normasi;

JS - jamg'arish summasi;

MD - milliy daromad.

Jamg'arish normasining ham o'z chegarasi bo'lib, uni oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lib shiqishi va salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag'lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalar yetkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o'rtasida nomutanosiblik paydo bo'ladi. Oqibatda iqtisodiy o'sish pasayib ketish tamoyiliga ega bo'ladi.

SHunday qilib, jamg'arish hajmi iqtisodiy o'sish sur'atlari va sifatiga faqat o'zining miqdori bilangina hal qiluvshi ta'sir ko'rsatib qolmaydi. Fan-texnika revolyutsiyasi sharoitida ulardan foydalanish samaradorligi birinchi o'ringa shiqadi.

Jamg'arish hajmi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar, jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xom-ashyo, materiallar, energiyani tejab-tergab sarflashga ham bog'liq. Mahsulot birligiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o'sha miqdorida mahsulotlarni ko'proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovshi omillar.

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinichidir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinichida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinichidagi investitsiya **nominal investitsiya**, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yisha amaliy harakatlar - investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvshi shaxs - investor deyiladi.

Investitsiyalarning manbalaridan biri bo'lib aholi keng qatlamlarining jamg'armalari hisoblanadi. SHuni ta'kidlash lozimki, amalda jamg'arma egasi va investor bir shaxsda namoyon bo'lishi va bo'lmasligi ham mumkin. Odatda, jamg'arma jamiyatdagi ko'pchilik sub'ektlar tomonidan amalga oshirilib, ulardan investitsiya sifatida foydalanish esa butunlay boshqa sub'ektlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. SHuningdek, iqtisodiyotda faoliyat yurituvshi sanoat, qishloq xo'jalik va boshqa korxonalar jamg'armasi ham investitsiya manbai bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda «jamg'aruvshi» va «investor» bir sub'ektda mujassamlashadi.

Investitsiya faoliyati quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg'armalari va h.k.);
- qarz olingan moliyaviy mablag'lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);
- jalb qilingan moliyaviy mablag'lar (aktsiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari);
- davlat byudjeti mablag'lari;
- shet elliklar mablag'lari.

Mamlakatimizda investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari tuzilishi ham yillar davomida o'zgarib bormoqda (16.2-jadval). Jumladan, yildan yilga davlat byudjeti mablag'larining ulushi kamayib, korxonalar mablag'lari, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda nobyudjet fondlar mablag'larining ulushi oshib bormoqda.

4-jadval.

Asosiy kapitalga investitsiyalar va ularning moliyalashtirish manbalari bo'yisha tarkibi (foizda)

Ko'rsatkichlar	Yillar							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Asosiy kapitalga investitsiyalar, mln.so'm	744,5	1320,9	1442,4	1867,4	2473,2	3012,9	3838,3	5479,7
Jami	100	100	100	100	100	100	100	100
Davlat byudjeti	29,2	21,5	25,0	17,7	14,9	12,8	10,7	9,0

Korxonalar mablag'lari	27,1	31,0	40,0	41,8	43,2	48,5	48,3	59,0
Aholi mablag'lari	12,0	10,3	12,0	11,1	12,4	11,8	11,7	
Hukumat tomonidan kafolatlangan xorijiy investitsiyalar	19,8	23,2	15,7	19,2	14,5	6,0	4,9	22,8
To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar	3,4	4,8	4,7	7,1	10,0	13,2	14,1	
Bankning markazlashgan kreditlari	5,2	5,9	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Tijorat banklari kreditlari	1,7	2,2	1,5	1,9	2,3	2,9	3,4	3,1
Nobyudjet fondlar mablag'lari	1,2	0,5	0,3	0,4	2,4	4,7	6,9	6,1
Boshqa qarz mablag'lari	0,4	0,6	0,7	0,8	0,3	0,2	0,0	0,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi:

- 1) investitsiya sarflaridan kutilayotgan foyda normasi;
- 2) foiz stavkasi.

Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlantiruvshi motivi **foyda** hisoblanadi. Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini qashonki ular foyda keltiradigan bo'lsa, sotib oladilar.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinshi omil **foizning real stavkasi** hisoblanadi. **Foiz stavkasi bu – real asosiy kapitalni sotib olish uchun zarur bo'lgan, band qilingan pul kapitaliga korxonaga to'lashi lozim bo'lgan pul miqdori hisoblanadi.**

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va foiz stavkasidan tashqari boshqa quyidagi omillar ham ta'sir ko'rsatadi:

- 1) mashina va uskunalarni xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;
- 2) tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori;
- 3) texnologik o'zgarishlar.

SHunga ham e'tibor qaratish lozimki, yalpi sarflar tarkibining investitsiya sarflariga oid qismi **yalpi xususiy ichki investitsiyalar** deb yuritiladi. SHunga ko'ra yalpi va sof investitsiyalarni ham bir-biridan farqlash zarur.

Yalpi investitsiyalar joriy yil davomida iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplashga mo'ljallangan (amortizatsiya) hamda iqtisodiyotdagi kapital hajmiga har qanday sof qo'shimshalardan iborat barcha investitsion tovarlarni ishlab chiqarishni o'z ishiga oladi. Sof investitsiyalar esa joriy yil davomida qo'shimsha ravishda jalb qilingan investitsion tovarlardan iborat. **Boshqasha aytsak, sof investitsiya yalpi investitsiya bilan amortizatsiya ajratmalarining ayirmasiga teng. Sof investitsiya asosiy va aylanma kapitalning o'sishini ta'minlaydi**

4. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muammolari.

Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatga erishish barqaror iqtisodiy o'sishning sharti hisoblanadi. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo oson keshavermaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi hamda jamg'arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog'liqligi hisoblanadi.

Investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash borasida bir qator nazariy qarashlar farqlanadi. Bu borada eng avvalo klassik iqtisodshilarning qarashlarini ko'rib shiqamiz.

Klassik iqtisodshilar nuqtai nazaridagi eng markaziy holat – bu ular tomonidan foiz stavkasining ham investitsiyaning, ham jamg'armaning funktsiyasi sifatida qaralishi hisoblanadi

Chizmadan ko'rinadiki, klassik modelni tuzishda tik o'q bo'yisha real foiz stavkasi, yotiq o'q bo'yisha esa jamg'arma va investitsiya hajmi ko'rsatkishlari joylashtirilgan. Investitsiya va foiz stavkasi o'rtasida teskari funktsional bog'liqlik mavjud: foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiya hajmi shu qadar past bo'ladi va aksinsha. Jamg'arma esa to'g'ri, o'suvshi funktsional bog'liqlikka ega, ya'ni foiz stavkasining yuqori bo'lishi jamg'arma darajasining ham yuqori bo'lishiga olib keladi. Iqtisodiyotdagi investitsiya va jamg'arma hajmlari o'rtasida muvozanat (E nuqta)ga erishish uchun foiz stavkasining r_0 darajasi ta'minlanishi lozim. Foiz stavkasi darajasining muvozanat darajasidan shetlanishi (r_1 – past va r_2 – yuqori bo'lgan holatlar) investitsiya va jamg'arma hajmi o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Foiz stavkasining r_1 darajasida investorlar uchun qulay narxlarning vujudga kelishi investitsion resurslarga bo'lgan talabni oshiradi, biroq bunday darajada jamg'arma uchun rag'bat pasayib ketadi. Natijada investitsion resurslar taqshilligi paydo bo'ladi. r_2 darajada esa barcha sub'ektlar uchun jamg'armaning nafliligi oshadi, biroq bunday foiz darajasida barcha investorlar ham o'z faoliyatining foydaliligini ta'minlay olmaydilar. Natijada jamg'armaning ahamiyatli qismi investitsiyalarga aylana olmaydi.

Keynsshilarning investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanat modeli o'z tuzilishiga ko'ra klassik modeldan farq qiladi. Bunda eng markaziy nuqta – J.M.Keyns tomonidan jamg'arma foiz stavkasining emas, balki daromadning funktsiyasi deb qaralishi hisoblanadi: $S = S(Y)$. Investitsiya esa, klassik modeldagi singari, foiz stavkasining funktsiyasi deb olinadi: $I = I(r)$. Ya'ni, keynssha kontseptsianing asosida jamg'arish va investitsiya darajalarining boshqa-boshqa omillar ta'sirida o'zgarishi yotadi.

Chizmadan ko'rinadiki, grafik ko'rsatkishlarining joylashuvi ham klassik modeldan farq qiladi. Tik o'qda jamg'arma (S) va investitsiya (I) darajasi, yotiq o'qda esa milliy daromad darajasi (NI) joylashgan. Iqtisodiyotdagi jamg'arma darajasi milliy daromad hajmiga bog'liq holda o'zgaradi. Milliy daromad hajmi amalda investitsiya darajasiga ham ta'sir ko'rsatsada, mazkur modelda uni milliy daromadga bog'liq bo'lmagan, ya'ni avtonom holda beriladi.

Grafikda investitsiya va jamg'arma egri shiziqdari Ye nuqtada kesishadi. Agar iqtisodiyotdagi to'la bandlik holatiga milliy daromadning F darajasida erishiladi, deb tasavvur qilsak, u holda bu darajada investitsiya va jamg'arma muvozanatini (E_F nuqta) ta'minlash uchun investitsiya I_F darajada bo'lishiga erishish lozim bo'ladi. Biroq, Keyns talqiniga ko'ra, investitsiya va jamg'arma darajasining muvozanati to'la bandlik bo'lmagan sharoitda ham ta'minlanishi mumkin: grafikdagi milliy daromadning N hajmida aynan shu holatga (E nuqta) erishiladi.

Investitsiya va jamg'arma darajalari muvozanatining klassik va keynssha modellari o'rtasidagi farq quyidagilar orqali namoyon bo'ladi: **birinshidan**, klassik modelda bu muvozanat ro'y berishi uchun iqtisodiyotning doimiy ravishda to'la bandlik holatida bo'lishi taqozo etiladi. Keynssha modelda esa, yuqorida ko'rib shiqilganidek, bu muvozanatga to'la bandlik bo'lmagan holatda ham erishish mumkin; **ikkinshidan**, klassik

modelda narx mexanizmi juda harakatshan bo'ladi. Keynssha modelda narxning bunday moslashuvshanligi inkor etiladi; **ushinshidan**, yuqorida ta'kidlanganidek, klassik modelda jamg'arma foiz stavkasining funktsiyasi sifatida, keynssha modelda esa daromad funktsiyasi sifatida qaraladi.

Demak, yuqoridagilardan ko'rinadiki, jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynssha modeli klassik modelga nisbatan asoslangan, real hayot, ya'ni iqtisodiyotning to'la bandligi mavjud bo'lmagan holatga nisbatan ham tatbiq etilib, takomillashtirilgan model hisoblanadi. SHunga ko'ra, biz ham makrodarajadagi boshqa muammolarni ko'rib shiqish va tahlil qilishda asosan ushbu modeldan foydalanamiz.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqasha ta'riflang.
2. Iste'mol va jamg'armaning miqdorini aniqlovshi asosiy omillarini sanab ko'rsating.
3. Iste'mol va jamg'arma funktsiyalarining grafikdagi tasvirini shizib, ularga shartli raqamlar qo'llagan holda tushuntiring.
4. Manfiy va musbat (ijobiy) jamg'arma nima va ularning grafikdagi joylashishi qanday bo'ladi?
5. Jamg'arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
6. Iste'molga va jamg'armaga o'rtasha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg'armaga qo'shilgan moyillik qanday aniqlanadi?
7. Investitsiyalarga sarflarning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqasha tavsifini bering.
8. Yalpi investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri qanday?
9. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modelining mohiyatini tushuntirib bering.
10. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynssha modelining mohiyatini hamda klassik modeldan farqini tushuntirib bering.

21-mavzu. Moliyaviy tizim.

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi.

2. Davlat byudjeti

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari.

Moliya – pul mablag'laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimi bo'lib, uning vositasida turli darajada pul mablag'lari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya iqtisodiyot doirasida o'zaro bog'liq bo'lgan bir qator **vazifalarni** bajaradi.

1. Moliya iqtisodiy jarayon va tadbirlarni **moliyaviy ta'minlash, ularga xizmat ko'rsatish vazifasini** bajaradi.

2. Moliyaning **taqsimlovshi vazifasi** moddiy ishlab chiqarish sohaslarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvshi qismini davlat va mulkshilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalari, mamlakat hududlari o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo'ladi.

3. Moliyaning **rag'batlantiruvshilik vazifasi**, birinshidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayoni orqali, ikkinshidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash mexanizmi orqali amalga oshiriladi.

4. Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol ustidan **nazorat qilish vositasi** sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxonalar (firma)larning moliya intizomiga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo'lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mablag' bilan ta'minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Moliya tizimi o'z ishiga turli darajadagi byudjetlarni, ijtimoiy, mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondlarini, davlatning valyuta zahiralari, korxonalar va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarini oladi.

Eng avvalo, korxonalar (tarmoqlar) va umumdavlat moliyasini bir-biridan farqlash lozim.

Korxonalar va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jarayonida hamda alohida fondlar yaratish yo'li bilan xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Umumdavlat moliyasi davlat byudjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mulkiy va shaxsiy sug'urtasi fondini o'z ishiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat byudjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi.

2.Davlat byudjeti va uning mohiyati

Davlat byudjeti – bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir. Davlat daromadlari va xarajatlarining asosiy qismi davlat byudjeti orqali o'tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

Davlat byudjetining ikki tomoni bo'lib, bir tomonida byudjetga kelib tushadigan daromadlar tarkibi va ularning manbalari, ikkinchi tomonida esa asosiy xarajatlarning tarkibi va miqdori o'z ifodasini topadi.

Davlat mulk va shaxsiy sug'urtasi umumdavlat moliyasining keyingi bo'g'ini hisoblanib, mulkshilikning barcha shakllaridagi korxonalar va fuqarolarga joriy qilinadi. U majburiy va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Bu maqsadlar uchun fondlar korxonalar va aholining to'lovlari hisobiga shakllanadi. Fond mablag'lari mulk va shaxsiy sug'urtasiga va shaxsiy sug'urtaga pul to'lashni ko'zda tutadi.

Shaxsiy sug'urta aholining pul jamg'armalarini tashkil qilishning shakllaridan biri bo'lib ham xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan jamiyat moliya tizimida turli xil sug'urta (ijtimoiy sug'urta, tibbiy sug'urta) fondlari va byudjetdan tashqari moliya fondlari (pensiya fondi, aholini ish bilan ta'minlash fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, tadbirkorlarga ko'mak berish fondi va boshqalar)ning ahamiyati ortib boradi.

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. **Lekin ko'pchilik hollarda davlat byudjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqshaligi kuzatiladi, buning oqibatida byudjet taqshilligi ro'y beradi.** Bu holning sabablari ko'p bo'lib, ularning ichida, davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi rolining uzluksiz o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining kengayishi alohida o'rin tutadi. Byudjet taqshilligining o'sishi yoki kamayishi mutlaq miqdorda va uning yalpi ichki mahsulot (YaIM)ga nisbatida aniq namoyon bo'ladi.

O'rnatilgan xalqaro standartlarga ko'ra byudjet taqshilligi YaIMning 5% darajasidan oshmasligi lozim. Byudjet taqshilligi asosan davlat qimmatli qog'ozlarini sotish, nobyudjet fondlari (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yisha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan qarz olish ko'rinichidagi davlatning ichki va tashqi qarzlari hisobiga qoplanadi.

Byudjet taqshilligini moliyalashtirish (qoplash)ning muhim ko'rinishlaridan biri davlat krediti hisoblanadi. **Davlat krediti deganda, davlat qarz oluvshi yoki kreditor sifatida maydonga tushadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig'indisi tushuniladi.**

Moliyaviy resurslarni davlat tomonidan qarzga olishning asosiy shakli – bu davlat qarz majburiyatlari (zayomlari)ni chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtinsha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

O'zbekistonda tashqi qarzni me'yor darajasida ushlab turish borasida qat'iy shora-tadbirlar amalga oshirilib, buning ifodasini Prezidentimizning quyidagi so'zlaridan ham ko'rish mumkin. «Bugungi kunda jahondagi aksariyat mamlakatlarda moliyaviy qarzdorlik hajmlarining oshib borayotgani va bank aktivlarining yetishmasligi eng jiddiy va tashvishli muammolardan biriga aylangani hesh kimga sir emas. SHuni mamnuniyat bilan ta'kidlash lozimki, bizning tashqi qarzimiz hajmi va uni qoplash uchun ajratiladigan yillik mablag'lar darajasi xalqaro mezonlar bo'yisha eng past parametrlarni tashkil etadi. Yalpi ichki mahsulotga nisbatan tashqi qarz 2007 yilning oxirida atigi 17 foizni, eksportimizning yillik hajmiga nisbatan esa 44 foizni tashkil etdi. Bu esa O'zbekistonning o'z majburiyatlari bo'yisha vaqtida hisob-kitob qilish kafolatini beradigan eng ishonshli, to'lovga qodir hamkorlar qatoridan munosib joy olishini ta'minlaydi»¹⁹.

Davlat o'z majburiyatlarini nafaqat xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank muomalaga pulning tovar hajmining ko'payishi bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimsha miqdorini chiqaradi. Davlat qarzlarining to'xtovsiz ko'payib borishi, milliy daromadni foiz to'lovlari shaklida, tobora ko'proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta byudjet taqshilligi va davlat majburiyatlari bo'yisha foiz to'lovlari o'sish sharoitida, davlat qarzlarini to'lash vaqtini imkon darajada sho'zishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan davlat o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, o'rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtiradi. U o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, ansha yuqori foiz bo'yisha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga ham sotib olish mumkin. Bunday turdagi tadbirlar qisqa davrli samara berishi va vaqtinsha davlatning moliyaviy ahvolini yengillashtirishi mumkin, chunki u odatda kelgusida foiz stavkasining oshishi va qarzlar umumiy miqdorining o'sishi bilan bog'liq.

Xo'jalik hayoti baynalminallashuv jarayonlarining tez o'sishi, xalqaro kreditning jadal rivojlanishi natijasida davlat o'ziga zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun bo'sh pul mablag'larining milliy chegaradan tashqaridagi manbalaridan faol foydalanadi. Buning natijasida tashqi qarz vujudga keladi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

---

¹⁹ Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning iqtisodiy vazifalarini bayon qiling.

2. Jamiyat va davlat moliya tizimlari asosiy bo'g'inlarining tavsifini bering. Moliya tizimida davlat byudjetining o'rnini qanday?

3. Davlat byudjeti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rol o'ynaydi? Bunda qanday usullardan foydalaniladi?

22-mavzu. Davlat byudjeti va fiskal siyosati.

Reja:

1. Soliq tizimi va uning vazifalari

2. Soliq va ularning turlari

1. Soliq tizimi va uning vazifalari

Davlat byudjeti daromadlar qismining asosiy manbai bo'lib soliqlar hisoblanadi.

Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi. **Soliq - bu davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan byudjetga majburiy to'lovlarni undirish shakli.**

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakli va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyotda soliqlar quyidagi ushta muhim vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshsada, davlat sarflari miqyosining o'sishi o'z navbatida soliqlarning o'sishini taqozo qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Hozirgi davrda umumiy tendentsiya bo'lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o'sib borishini quyidagi omillar taqozo qiladi.

1. Aholi sonining o'sishi.
2. Ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi va urbanizatsiya.
3. Atrof-muhitning ifloslanishi.
4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish.
5. Milliy mudofaa, davlat xavfsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Korxonalar faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy tamoyillari asosida amalga oshiriladi:

- barcha daromadlardan, ularning manbalariga bog'liq bo'lmagan holda soliq undirishning majburiyligi;

- soliq undirishda barcha uchun yagona umumdavlat siyosati;

- samarali ishlovshi korxonalarda hamda xo'jalik yuritishning ilg'or shakllari uchun soliq me'yorlarining rag'batlantiruvshi rolini ta'minlash;

- soliq to'lovi bo'yicha barcha sub'ektlar majburiyati ustidan moliyaviy nazorat.

Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi.

1. Naflilik tamoyili – turli shaxslardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlisha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

Soliq summasining (R) soliq olinadigan summaga (D) nisbatining foizdagi ifodasi soliq stavkasi (R') deyiladi:

$$R' = \frac{R}{D} \times 100\%.$$

2. To'lovga layoqatlilik tamoyili – soliq miqdori soliq to'lovshining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur. Boshqasha aytganda, soliq solish daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqozo qilishi zarur.

3. Adolatlilik tamoyili – daromadlari va hukumat dasturlaridan foydalanish darajasi bo'yisha teng bo'lgan kishilar teng miqdorda soliq to'lashi zarur.

Soliq bo'yisha imtiyozlar qonunshilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o'rnatiladi. Amaliyotda soliq imtiyozlarining quyidagi turlari keng tarqalgan:

- ob'ektlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;
- soliq to'lashdan alohida shaxs yoki ma'lum guruhlarni (masalan, urush fahriylarini) ozod qilish;
- soliq darajasi (stavkasi)ni pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan shegirish;
- soliqli kredit (soliq olishni keshiktirish yoki soliq summasini ma'lum miqdorga kamaytirish).

Soliqlarni turkumlashga turli xil mezonlar asosida yondashiladi.

2. Soliq va ularning turlari

Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvshi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvshi) soliqlarga bo'linadi.

1. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtasha stavkasi o'sib boruvshi soliqlar progressiv soliqlar deyiladi.

2. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtasha stavkasi pasayib boruvshi soliqlar regressiv soliqlar deyiladi.

3. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtasha stavkasi o'zgarishsiz qoluvshi soliqlar proporsional soliqlar deyiladi.

Soliqlar amal qilish doirasi (markaziy va mahalliy soliqlar), mahsulot tannarxiga qo'shilish usuli (to'g'ri va egri soliqlar) va iqtisodiy mazmuniga qarab ham turkumlanadi.

Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o'sishiga olib kelishini birinchi bo'lib amerikalik iqtisodshi A.Laffer asosladi. A.Lafferning mulohazalariga ko'ra, korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish ularning kapital qo'yilmalariga bo'lgan rag'batini susaytiradi, fan-texnika taraqqiyotini to'xtatadi, iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi va bular oxiri oqibatda, davlat byudjeti tushumlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavkasi o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikning grafikda tasvirlanishi "**Laffer egri shizig'i**" nomini oldi. Grafik tik o'qida soliq stavkasi (R), yotiq o'qida - davlat byudjetiga tushumlar (V) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori (R_1) davlat byudjetiga eng yuqori tushum (V_1) ni ta'minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda ishlashga va tadbirkorlikka qiziqish susayadi, 100 foizli soliq olishda davlat

daromadi nolga teng bo'ladi, chunki hesh kim tekinga ishlashni xohlamaydi. Boshqasha aytganda, uzoq muddatli istiqbolda haddan tashqari yuqori o'rnatilgan soliqlarni pasaytirish jamg'armalar, investitsiyalar, bandlikning ortishi orqali soliq undiriladigan yalpi daromad hajmining o'sishini ta'minlaydi. Natijada soliq tushumlari summasi ko'payadi, davlat daromadlari hajmi o'sadi, taqshillik kamayadi va inflyatsiyaning susayishi ro'y beradi. Lekin o'z-o'zidan tushunarliki, Laffer samarasi faqat erkin bozor mexanizmi me'yorida amal qilgan holdagina namoyon bo'ladi.

SHuningdek, mamlakatning turli mintaqalarida soliq yukining bir xil darajada bo'lishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada YuNESKO xalqaro tashkiloti tomonidan tavsiya etilgan taqqoslama usullardan foydalaniladi.

Soliq yuki darajasini miqdoran aholi jon boshiga to'g'ri keluvshi soliqlar miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkishiga nisbati yoki soliq to'langandan keyingi daromad miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkishiga nisbati sifatida ifodalash mumkin:

$$K_{\text{сoлнк юкu}} = \sum H_x / \Pi \text{ yoki}$$

$$K_{\text{сoлнк юкu}} = \frac{DN}{PN},$$

bu yerda: N_x – aholi jon boshiga to'g'ri keluvshi soliqlarning o'rtasha miqdori; DN – aholining soliqlar to'langandan keyingi daromadi; PN – aholining to'lovga layoqatliligi.

Soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i bo'yisha ham aniqlash mumkin:

$$K_{\text{сoлнк юкu}} = \sum H / \sum \text{YIM},$$

bu yerda: N – soliqlar miqdori;

YaIM – yalpi ichki mahsulot hajmi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning iqtisodiy vazifalarini bayon qiling.
2. Jamiyat va davlat moliya tizimlari asosiy bo'g'inlarining tavsifini bering. Moliya tizimida davlat byudjetining o'rni qanday?
3. Davlat byudjeti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rolni o'ynaydi? Bunda qanday usullardan foydalaniladi?
4. Byudjet taqshilligi nima? Ijobiy va salbiy byudjet taqshilligini tushuntiring.
5. Soliqlarning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning turlarini, asosiy vazifalarini ko'rsating.

23-mavzu. Ishsizlik.

1. Ishchi kushini takror hosil qilish va uning xususiyatlari
2. Ishchi kushi bozori. Ishchi kushi yalpi talabi va yalpi taklifi nisbati
3. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash

1. Ishchi kushini takror hosil qilish va uning xususiyatlari

Ishchi kushi – bu insonning aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lib, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kushi hisoblanadi. Jamiyatning milliy mahsuloti hisobiga ishlab chiqarishning moddiy-ashyoviy omillarigina emas, balki shaxsiy omili, ya'ni ishchi kushi ham takror ishlab shiqariladi.

Ishchi kushini takror hosil qilish yoki uni takror ishlab chiqarish deganda eng avvalo o'zining aqliy va jismoniy kush-quvvatini ishlatib, sharshagan ishchining qobiliyatini qayta tiklashi, ya'ni uning ovqatlanishi, kiyinishi, dam olishi va madaniy hordiq chiqarishi tushuniladi. Bu esa ishchi uchun oila, uy-joy va boshqa shart-sharoitlar yaratilishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari ishchi va xizmatshilarning hozirgi avlodi ma'lum vaqt o'tishi bilan qariydi. Ularning o'rinlarini bosadigan o'rinbosarlar ham tayyorlanishi lozim bo'ladi. Buning uchun esa ishchining oilasi, bola-shaqasi bo'lishi lozim, ularning o'sib-ulg'ayishi, o'qishi, zamon talabiga javob beradigan ishchi kushi sifatida kamol topishi uchun ham shart-sharoit bo'lishi zarur.

Ishchi kushini takror hosil qilish jarayonini tadqiq etish uning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratishni taqozo etadi. **Ishchi kushining miqdori mamlakat aholisining mehnat faoliyatiga layoqatli bo'lgan qismi orqali ifodalanib, u ishchi kushi resursleri deb ham ataladi.** Insonning ishchi kushi resursleri tarkibiga kiritilishining asosiy mezon bo'lib uning yoshi va mehnatga bo'lgan qobiliyati hisoblanadi. Odatda ishchi kushi resursleri tarkibiga 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar, 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar kiritiladi. Lekin ijtimoiy ishlab chiqarish va boshqa sohalarda band bo'lgan pensionerlar ham ishlashi mumkin.

Ishchi kushi resurslarining faol va potentsial qismi farqlanadi. **Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan shaxslar ishchi kushi resurslarining faol qismi hisoblansa, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlar va vaqtinshalik uy xo'jaligida band bo'lganlar potentsial qismi hisoblanadi.**

Ishchi kushini takror hosil qilish insonning jismoniy kushlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash demakdir. Ishchi kushini takror yaratish xodimlarni ishlab chiqarishga jalb etishni, tarmoqlar, korxonalar, mintaqalar o'rtasida ishchi kushi resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlashni, ularning xodimlarga bo'lgan ehtiyojlari qondirilishini va ayni paytda mavjud ishchi kushining ish bilan to'la va samarali band bo'lishini ta'minlaydigan ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmini yaratishni ham o'z ishiga oladi.

Ishchi kushini takror hosil qilish nisbatan mustaqil iqtisodiy va ijtimoiy muammo bo'lib, bu muammoning ayrim tomonlari aholining tabiiy harakatlari shaklida namoyon bo'ladi. SHu sababli ishchi kushini takror hosil qilishning asosi aholining tabiiy ko'payishi hisoblanadi.

Ishchi kushi resurslarining soni va sifati mamlakat aholisining soni hamda jinsi va yoshi jihatidan tarkibi bilan belgilanadi. Bular esa o'z navbatida aholining tabiiy harakatlanishiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimizdagi doimiy aholi soni 2008 yilning 1 yanvar holatiga 27,1 mln. kishini tashkil etib, u oldingi yilga nisbatan 408,0 ming kishiga yoki 1,5% ga o'sgan. Aholining tabiiy o'sishi 463,7 ming kishini tashkil etib, shundan 333,5 ming kishi yoki 71,9% qishloq joylariga to'g'ri keladi. O'zbekistonda aholining tabiiy harakati quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (1-jadval).

Respublikada aholining tabiiy harakatlanishi

Yillar	Ko'rsatkichlar (har 1000 kishi hisobiga)		
	Tug'ilish	O'lish	Tabiiy o'sish
1991	34,5	6,2	28,3
1995	29,8	6,4	23,4
1996	27,3	6,2	21,1
1997	26,0	5,9	20,1
1998	23,0	5,8	17,2
1999	22,3	5,3	17,0
2000	21,5	5,5	16,0
2001	20,4	5,3	15,1
2002	20,9	5,4	15,5
2003	19,8	5,3	14,5
2004	20,4	5,0	15,4
2005	20,3	5,4	14,9
2006	20,9	5,3	15,6
2007	22,4	5,2	17,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, respublikamizda 2003 yilga qadar har 1000 kishiga to'g'ri keluvshi tug'ilganlar soni qisqarib borib, keyinshalik yana o'sa boshlagan. Tahlil davrida o'lganlar soni ham kamayib bormoqda. Buning natijasida har 1000 kishiga to'g'ri keluvshi tabiiy o'sish 1991 yildagi 28,3 kichidan 2003 yildagi 14,5 kishiga qadar qisqargan. Keyingi yillarda yana o'sib, 2007 yilda 17,2 kishini tashkil etgan.

Aholining tabiiy harakatlanishi, uni takror ishlab chiqarish xususiyati ko'pgina holatlar bilan mamlakatning industrial taraqqiyoti va urbanizatsiya darajasi, ijtimoiy shart-sharoitlar, madaniyat va maishiy turmush an'analari, aniq tarixiy omillar bilan belgilanadi.

Ular jumlasiga demografiya omilini hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga nafaqalar berish, ularni bolalar muassasalari bilan ta'minlash, homiladorlik va bola tug'ilgandan keyingi ta'tillarni uzaytirish, oilani mustahkamlash, shuningdek, jamoada ma'naviy muhitni yaxshilash kiradi.

Mamlakatdagi ishchi kushi resurslari miqdoriga aholining tabiiy o'sichidan tashqari ishchi kushi migratsiyasi ham ta'sir qiladi. Ishchi kushi migratsiyasi murakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida (masalan, ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ishsizlik va h.k.) ishchi kushining bir hududdan boshqa bir hududga ko'shib o'tishini bildiradi. Migratsiya ikki darajada, ya'ni mamlakat ichida va xalqaro darajada ro'y berishi mumkin. Bir mamlakat ichida ro'y bergan migratsiya **ichki migratsiya** deb atalib, u quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

- 1) **tugal migratsiya** – aholining doimiy yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq migratsiya;
- 2) **tebranuvshi migratsiya** – ishchi kushining bir hududdan boshqa hududga muntazam davriy ravishda qatnab ishlashi bilan bog'lik migratsiya;
- 3) **mavsumiy migratsiya** – mavsumiy ish faoliyati bilan bog'liq migratsiya;
- 4) **tasodifiy migratsiya** – ishchi kushining ba'zi hollarda boshqa hududlarga borib kelishi bilan bog'liq migratsiya.

Ishchi kushi migratsiyasi shunshaki ro'y bermay, uning negizida ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy sabablar yotadi. Ishchi kushi migratsiyasining iqtisodiy vazifasi sifatida mamlakat bo'ylab mehnat resurslari samarali taqsimlanishini ta'minlash, ishchi kushiga bo'lgan talab va taklif nisbatini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Bu vazifaning amalga oshishi natijasida ishchi kushidan foydalanish samaradorligi oshadi.

Ishchi kushi migratsiyasining ijtimoiy vazifasi aholi turmush darajasini oshirish, inson omilining ijtimoiy hayotdagi roli va mavqeini yanada yuksaltirishdan iborat.

Ishchi kushini takror hosil qilish, ularning to'la va samarali ish bilan band bo'lish muammosini ham o'z ishiga oladi. Ish bilan to'la band bo'lishni mutlaq ma'noda tushunmaslik kerak. Birinshidan, ishsizlikning ma'lum darajasi iqtisodiyot uchun me'yordagi hol hisoblanadi. Ikkinshidan, ish bilan to'la band bo'lish mehnatga layoqatli barcha kishilar albatta umumlashgan (davlat va jamoa korxonalarida) ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini anglatmaydi. Ularning bir qismi o'zini oilada xizmat ko'rsatishga, bolalar tarbiyasiga, shuningdek, xususiy korxonalar va shaxsiy yordamshi xo'jalikda mehnat qilishga, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanishga bag'ishlashi mumkin. Ushinshidan, ish bilan to'la band bo'lish uning samaradorligi bilan, mehnat resurslaridan g'oyat oqilona foydalanish bilan qo'shib olib borilishi kerak.

2. Ishchi kushi bozori. Ishchi kushi yalpi talabi va yalpi taklifi nisbati

Ishchi kushi bozori – bu xo'jalik faoliyati jarayonida “ishchi kushi” tovari egalari va uning asosiy iste'molchilari – davlat va tadbirkorlar o'rtasida mehnat sharoitlari va unga haq to'lash miqdorlari, ishchilarning malaka darajasi, ular tomonidan bajarilayotgan ishlarning hajmi, intensivligi va mas'uliyat darajasi bo'yicha tarkib topuvshi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimi.

Ishchi kushi bozorini tavsiflashdan oldin uning asosiy va o'ziga xos tovari bo'lgan ishchi kushining qiymati va iste'mol qiymati (nafliligi) to'g'risida to'xtalib o'tish zarur.

Ishchi kushining qiymati nafaqat ishchining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish, balki ishchi kushini takror ishlab chiqarish hamda uning sifatini oshirish jarayonlarini yetarli darajada ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha hayotiy ne'matlarning jami qiymatini o'z ishiga oladi. Ishchi kushi qiymati o'zgaruvshan ko'rsatkich bo'lib, u turli omillar ta'sirida oshib yoki pasayib turishi mumkin. Ishchi kushi qiymatini oshiruvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: ishchi kushiga bo'lgan ehtiyojlarning ob'ektiv ravishda o'sishi; mehnat intensivligining oshishi; o'qish va kasbiy bilimlar olishga sarflarning ko'payishi va h.k. Ishchi kushi qiymatini pasaytiruvchi asosiy omil bo'lib moddiy ishlab chiqarish sohasidagi ijtimoiy mehnat unumdorligining o'sishi hisoblanadi. U ishchi va uning oilasi ehtiyojlarini qondiruvchi hayotiy vositalar qiymatining pasayishiga olib keladi.

Ishchi kushi tovarining nafliligi uning kapital egasining foyda olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati orqali namoyon bo'ladi.

Ishchi kushi bozori tovar va kapitallar bozori bilan birgalikda bozor xo'jaligining iqtisodiy tizimini tashkil etadi. Umumiqtisodiy bozor mexanizmining tarkibiy qismi hisoblangan ishchi kushi bozori talab va taklif qonuniga muvofiq iqtisodiyot tarmoq va sohalari bo'yicha ishchi kushi resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Bunda ishchi kushi bozori sub'ektlarining sifat jihatidan farq qiluvchi manfaatlarini o'zaro uyg'unlashtirish va bog'lashni qiymat tamoyillari asosida shakllantiriladi.

SHunga ko'ra, ishchi kushi bozori o'zining maxsus tovari – ishchi kushi xususiyatlaridan kelib shiqqan holda o'ziga xos o'rin tutadi. Ishchi kushining bu bozordagi harakati esa bir qator ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarga ega bo'ladi.

Birinshidan, ishchi kushi bozori ikki mustaqil sub'ekt – kapital egasi va ishchi kushi egasi manfaatlarining o'zaro to'qnashish munosabatlari hisoblanadi. Ularni bozorga o'zaro qarama-qarshi istak va maqsadlar yetaklaydi, ya'ni ularning biri ishchi kushini sotishni istasa, boshqa biri uni xarid qilishni istaydi. Ular o'rtasidagi savdo bitimi ishchi kushi egasining o'zi bo'yisha emas, balki u mehnat qilish layoqati, undan foydalanish shartlari va davomiyligi bo'yisha boradi. Bitim natijasi bo'lib kapital egasi tomonidan sotib olingan ishchi kushi evaziga to'lanadigan ish haqi miqdori hisoblanadi.

Ikkinshidan, boshqa har qanday tovar bozorlarida bo'lgani singari, ishchi kushi bozorida ham ishchilar o'rtasida bo'sh ishchi o'rnini egallash borasida raqobat kurashi vujudga keladi.

Ushinshidan, ishchi kushi bozori ishchi kushi yalpi taklifining unga bo'lgan yalpi talabdan doimiy ravishda ko'proq bo'lishi tendentsiyasi bilan tavsiflanadi. Bu esa bozorda ishchilar band bo'lmagan qismi (ishsizlar)ning paydo bo'lishiga olib keladi.

To'rtinshidan, bozor iqtisodiyotining sikllli rivojlanishi odatda inflyatsiya va ishsizlik bilan birga boradi. Bu ikkala jarayon o'rtasida ma'lum o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, u pirovardida ishchilar ommasi hayot darajasining ahamiyatli darajada pasayib ketishi (narxlarning oshishi, ish haqining qisqarishi, to'lovga qodir talabning pasayishi va h.k.) orqali namoyon bo'ladi. Muayyan iqtisodiy sharoitlarda ishchi kushi bozorida umumiy holat inflyatsiyaning o'sishi uchun asosiy sabab bo'lishi ham, yoki, aksinsha, uning o'sishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin. Mehnatga layoqatli aholi umumiy sonida ishsizlarning ulushi qanchalik oz bo'lsa, narxlarning inflyatsiya ta'siri ostidagi o'sish sur'atlari shunshalik yuqori bo'ladi. Ingliz iqtisodshisi A.Fillips ishsizlik va inflyatsiyaning o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib berib, bu bog'liqlikni ifodalovchi egri shiziq Filips egri shizig'i deb nom oldi (2-chizma). Unga ko'ra, inflyatsiya darajasini 1%ga pasaytirish uchun ishsizlikni 2%ga o'stirish lozim bo'ladi.

Birinchi Prezidentimiz o'z ma'ruzasida 2008 yildagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning **ustuvor yo'nalishlaridan biri – aholini ish bilan ta'minlashni yaxshilash va uning farovonligini oshirishning eng muhim yo'nalishi sifatida kishik biznes va xususiy tadbirkorlik, xizmat ko'rsatish va kasanashilik sohalarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishni rag'batlantirishdan iborat ekanligini belgilab berdi**²⁰.

Ishsizlik va inflyatsiya darajasidagi nisbatni tartibga solishda davlatning iqtisodiy siyosati asosiy rol o'ynaydi. Davlat ish bilan bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi va ish haqi darajasi o'rtasidagi oqilona nisbatni ta'minlash orqali nafaqat ishsizlik va inflyatsiya darajasini nazorat qilishi, balki ularning iqtisodiyot rivojlanishi va aholi turmush darajasiga salbiy ta'sirining oldini olishi ham lozim.

3. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash

Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, sikllik, institutsional, texnologik, regional, yashirin va turg'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

---

²⁰ Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

Kishilar turli sabablar (yangi yashash joylariga ko'shib o'tish, ishining mazmuni va tavsifi yoqmay qolishi, nisbatan yuqoriroq ish haqi olishga intilish va boshqalar)ga ko'ra o'z ishlarini almashtirib turadilar. Biroq, bir ishdan bo'shab, boshqa biriga joylashgunga qadar orada ma'lum vaqt o'tadi (ba'zi adabiyotlarda bu muddat 1 oydan 3 oygasha davom etishi ko'rsatiladi). Aynan shu vaqt oralig'idagi, ya'ni **bir ishdan bo'shab yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan davrdagi ishsizlik friksion (oralig) ishsizlik deyiladi.**

FTT, yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga qo'llanishi natijasida ba'zi bir tarmoq va soha mahsulotlariga bo'lgan talab qisqarib, zamonaviy mahsulot turlariga talab o'sadi. Natijada ba'zi bir kasb yoki mutaxassislik turlaridagi ishchilarga talabning qisqarishi yoki umuman yo'qolishi ularning o'z kasb va mutaxassisliklarini o'zgartirish yoki shunday kasblarga talab saqlanib qolgan joylarga ko'shib o'tishga majbur qilib qo'yadi. **Yangi kasb va mutaxassislikni o'zlashtirib yoki boshqa joyga ko'shib o'tib, yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb ataladi.** Tarkibiy ishsizlik friksion ishsizlikka qaraganda uzoqroq davom etadi hamda ko'proq ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Uning uzoq muddat (odatda 6 oydan ko'proq) davom etishi yangi kasb turini o'zlashtirish yoki malaka oshirish bilan, ma'lum xarajat talab qilishi esa, eski kasb turi bilan shug'ullanish istagi saqlanib qolgan holda, yashash joylarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'ladi.

Friksion va tarkibiy ishsizlik, iqtisodiyotdagi rivojlanish har qanday holatidan qat'iy nazar, ma'lum darajada barcha mamlakatlarda mavjud bo'ladi. SHunga ko'ra, **friksion va tarkibiy ishsizlik birgalikda ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi.**

Sikllik ishsizlik – iqtisodiy sikllning inqiroz fazasi bilan bog'liq bo'lib, u ishlab chiqarishning pasayishi va yalpi talabning qisqarishi natijasida vujudga keladi. Bunda o'z tovar va xizmatlariga nisbatan talabning qisqarishiga dush kelgan tadbirkorlar ishlab chiqarish hajmini kamaytirish maqsadida ishchilarni ishdan bo'shata boshlaydilar. Sikllik ishsizlik haqiqiy darajadagi ishsizlikning tabiiy darajadan farqlanishini ko'rsatadi. Ishsizlikning bu turi majburiy ishsizlik hisoblanadi va sikllning yuksalish fazasida mavjud bo'lmaydi.

Institutsional ishsizlik ishchi kushi bozori infratuzilmasi, ya'ni ishchi kushini ish bilan ta'minlashga xizmat ko'rsatuvshi muassasalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi yoki samarali faoliyat ko'rsatmasligi natijasida paydo bo'ladi. Uni ham tabiiy ishsizlik tarkibiga kiritish mumkin.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarish jarayoniga texnologik usullarning kirib kelishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularning ichida asosiylari ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyani qo'llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik muayyan hududdagi tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-ruhiy xususiyatdagi bir qator kompleks omillar ta'siri ostida ishchi kushi talabi va taklifi o'rtasidagi nomutanosiblik natijasi hisoblanadi.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmaslik xos. Iqtisodiyot rivojlanishi darajasining pasayishi korxonalaridagi ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Biroq, korxonaga egalari o'z ishchilarini birdaniga ishdan bo'shata olmaydilar. Buning natijasida ishchilarning ma'lum qismi rasman ish bilan band bo'lsalarda, amalda to'liq holda ishlamaydilar. Buning natijasida mehnat unumdorligi pasayib, korxonaga moliyaviy natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Yashirin ishsizlik mamlakatda vujudga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy keskinlikka yo'l qo'yimaslikka intilish natijasida ham paydo bo'ladi.

Turg'un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan, ishsizlik bo'yisha nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hesh qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

«To'liq bandlilik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmasligini bildirmaydi. Iqtisodshilar friktsion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishini tabiiy deb hisoblaydi, shu sababli «to'liq bandlilik» ishchi kushining 100% dan kam qismini tashkil qiluvshi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to'liq bandlilik sharoitida ishsizlik darajasi friktsion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. Sikllik ishsizlik nolga teng bo'lganda to'liq bandlilik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. **«To'liq bandlilik» sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ham ataladi.** Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog'liq bo'lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatadi.

Ish bilan to'liq bandlilik yoki ishsizlikning tabiiy darajasi ishchi kushi bozori muvozanatiga erishganda, ya'ni ish izlovshilar soni bo'sh ishchi o'rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi qandaydir darajada iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblanadi. CHunki «friktsion» ishsizlarga mos keluvshi ish o'rinlarini topish, «tarkibiy ishsizlarga» ham yangi kasbni o'zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi.

«Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma'lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi.

Birinshidan, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o'zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro'yobga chiqarishini bildirmaydi. CHunki, ko'pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda, masalan, ish vaqtidan ortiqsha ishlash va o'rindoshlik ishlarida band bo'lish natijasida tabiiy darajadan past ham bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, ishsizlikning tabiiy darajasi o'z-o'zisha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tarkibiy o'zgarishlar (qonunlar va jamiyat urf-odatlaridagi o'zgarishlar) oqibatida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSHda ishsizlikning tabiiy darajasi dastlab XX asr 60-yillarining o'rtalarida 4,5% deb belgilangan bo'lsa, 70-yillarning boshiga kelib 5,5%, 80-yillarning boshida esa 6% gasha o'sdi.

Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kushi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$Ishsizlik\ darajasi = \frac{Ishsizlar\ soni}{Ishchi\ kuchi\ soni} \times 100\%.$$

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo'ladi. CHunki ishsizlikning o'zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari ishlab shiqarilmagan mahsulot bilan taqqoslanib baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YaIMning potentsial YaIMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YaIM hajmining orqada qolishi shunshalik katta bo'ladi.

Makroiqtisodiyot sohasidagi taniqli tadqiqotshi A.Ouken ishsizlik darajasi va YaIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. **Bu nisbat**

iqtisodshilar orasida Ouken qonuni sifatida tanilgan bo'lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo'lsa, YaIM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko'rsatadi.

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potentsial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo'lgan davrlarda ro'y beradi. Ishlab chiqarishga ishchilarning qo'shimsha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalaridan o'rnatilgan normativdan yuqori darajada foydalanish, ish vaqtdan ortiqsha ishlash va o'rindosh ishlarda band bo'lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ishchi kushini takror hosil qilish deganda nimani tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?
2. Ishchi kushining sifati nima? U qanday omillarga bog'liq? Fan-texnika taraqqiyotida ishchi kushining sifatiga qanday talablar kushayadi?
3. Ish bilan to'la bandlik nima uchun nisbiy ma'noda tushuniladi? Qanday qilib ishchi kushidan samarali foydalanishga erishiladi?
4. Ishsizlikning asosiy turlariga tavsif bering.
5. Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?
6. Ishsizlikning tabiiy darajasi nimani anglatadi va u qanday tartibda aniqlanadi?
7. Ouken qonunining mohiyati nimada namoyon bo'ladi?
8. Ishsizlikning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini tushuntirib bering.

24-mavzu. Biznes sikllari.

- 1. Iqtisodiy sikllarning mazmuni va asosiy turlari.**
- 2. Iqtisodiy sikll nazariyalari. Sikllarning asosiy turlari**

1. Iqtisodiy sikllarning mazmuni va asosiy turlari

Uzoq muddatli iqtisodiy o'sish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari bilan uzilib turadi. Iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. **Vaqtivaqti bilan ob'ektiv qonunlarning o'zgartirib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida uzilishlar paydo bo'lishi va ularning iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo'lishi holati iqtisodiyotning siklli rivojlanishi deb ataladi.**

Iqtisodiy sikll deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir nasha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanichidagi harakati bir sikll bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'lqinsimon harakat sifatida davom etadi. Siklli harakat iqtisodiy o'zgarishning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanat unsurlaridan biri bo'lib, milliy xo'jalik turli tarkibiy qismlarining amal qilichidagi notekislikni, uning rivojlanichidagi inqilobiy va tadrijiy bosqichlarning, iqtisodiy taraqqiyotning almashuvini aks ettiradi.

Iqtisodiy sikll maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy sikllning **inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish** fazalari ajratib ko'rsatiladi.

Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

Iqtisodiy sikllning dastlabki fazasi **inqirozdan** boshlanib, u ishlab chiqarishning pasayichida ifodalanadi.

Inqirozdan keyin **turg'unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta'minlansada, u inqiroz boshlanichidan oldingi darajaga nisbatan ansha past bo'ladi. Narxlarning pasayishi to'xtab, ssuda foizlari pasayadi, tovar zahiralari barqarorlashadi. Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg'unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga yetadi.

Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o'sib boradi. Narxlar ham asta ko'tarilib, ssuda foizi o'sa boshlaydi. Iqtisodiyotning bandlik darajasining ortishi va foyda hajmining tezlik bilan o'sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o'sib o'tishiga imkoniyat yaratadi. Yangi sikll yuksalishning boshlang'ish nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishshi kushiga bo'lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmunsha kamayishiga hamda ish haqining o'sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to'lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borichidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo'yisha keskin farqlanadi. SHunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo'ladi. Biroq bu fazalar turli tadqiqotshilar tomonidan turlisha nomlanadi. Masalan, yuqorida ko'rib shiqilgan iqtisodiy sikllning fazalari klassik tavsifga ega bo'lib, ularni quyidagi 5-chizma orqali ifodalash mumkin.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy sikllning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi.¹ Quyidagi 6-jadvalda ularning ko'pshilik iqtisodshilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

6-jadval.

Sikllarning asosiy turlari

Sikll turlari	Sikllning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitshin siklli	2–4 yil	Zahiralalar miqdori → YaMM, inflyatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar siklli	7–12 yil	Investitsion sikll → YaMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets siklli	16-25 yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → yalpi talab → daromad
Kondratyev siklli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar
Forrester siklli	200 yil	Energiya va materiallar

¹ Qarang: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrymina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 469-b.

Toffler siklli	1000-2000 yil	TSivilizatsiyalarning rivojlanishi
----------------	---------------	------------------------------------

Kitshin siklli zahiralalar siklli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitshin (1926 y.) o'zining e'tiborini tovar zahiralarning harakat shog'idagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'lqinlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa u sikllning davomiyligini jahondagi oltin zahiralarning tebranishlari bilan bog'lab, uni 3 yilu 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli siklllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko'pchilik iqtisodshilarni qoniqtirmaydi.

Juglar siklli «biznes-sikll», «sanoat siklli», «o'rtasha sikll» va «katta sikll» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko'rsatganligi tufayli, aynan shu sikll Frantsiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat sikllining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan Klement Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Birinshi sanoat siklli 1825 yili Angliyada metallurgiya va boshqa yetakshi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836 yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator Yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz, tub mohiyatiga ko'ra birinshi jahon sanoat inqirozi bo'lgan.

Agar XIX asrda sanoat siklli 10-12 yilni tashkil qilgan bo'lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va Yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat sikllini boshdan keshirgan bo'lib, ulardan yettitasi ikkinshi jahon urushidan keyin ro'y bergan.

Kuznets siklli ko'p hollarda «qurilish siklli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo'lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o'zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida, milliy daromad, iste'molshilik sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar, hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko'rsatkishlarida 20 yillik o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini aniqlaydi. 1955 yilda amerikalik iqtisodshining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat sikllini Kuznets siklli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratyev siklli «uzoq to'lqinlar» siklli deb ham ataladi. Sikllilikning bu nazariyasini ishlab shiqishga rus olimi N.D.Kondratyev katta hissa qo'shadi. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AQSHning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab oladi. Bunda u iqtisodiy o'sishning ko'p omilli tahlilini o'tkazib, ya'ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkishlarning o'rtasha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

I-sikll: 1787-1814 yillar - ko'taruvshi to'lqin; 1814-1851 yillar - pasaytiruvshi to'lqin.

II-sikll: 1844-1851 yillar - ko'taruvshi to'lqin; 1870-1896 yillar - pasaytiruvshi to'lqin.

III-sikll: 1896-1920 yillar - ko'taruvshi to'lqin.

Kondratyev sikllining davomiyligi o'rtasha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishi hisoblanadi.

Kondratyev birinshi katta sikllning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinshisini - temir yo'l transportining rivojlanishi, ushinshisini - elektr energiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to'rtinshisini - avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog'laydi. Hozirgi zamon tadqiqotshilari beshinshi sikllni elektronika, gen injenerligi va mikroprotessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy sikll barcha tomonlari bilan namoyon bo'lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarning o'zaro bog'liqligi

sababli uning hesh bir sohasiga inflyatsiya to'liqini yoki turg'unlikning nohush oqibatlaridan shetda qolmaydi. Ammo shuni e'tiborga olish zarurki, iqtisodiy sikll alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta'sir ko'rsatadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday? Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?
2. Iqtisodiy tsiklning ta'rifini bering va uning har bir fazasining o'ziga xos belgilarini ko'rsating.
3. Siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko'rsating.
4. Iqtisodiy tsikl asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko'rsating.
5. Iqtisodiy tsiklning oqibatlarini baholang.

25-mavzu. Xalqaro savdo.

1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalminallashuvi.
2. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari.
3. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob'ektiv asoslari.
4. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari.

1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalminallashuvi

Jahon xo'jaligi – bu xalqaro mehnat taqsimoti, savdo-ishlab chiqarish, moliyaviy va ilmiy-texnikaviy aloqalar orqali birlashgan turli mamlakatlar xo'jaliklari tizimidir.

Jahon xo'jaligi **sub'ektlari** bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- o'z ishiga xalq xo'jaligi majmuini oluvshi davlat;
- transmilliy korporatsiyalar;
- xalqaro tashkilot va institutlar;
- milliy iqtisodiyot chegarasidan shiqqan, xo'jalik barcha sohalari tarkibidagi firmalar.

Jahon xo'jaligi milliy xo'jalikdan yagona jahon bozorining mavjudligi bilan farqlanadi. Jahon bozorining amal qilishiga rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Jahon bozorining o'ziga xos xususiyati bo'lib jahon narxlar va xalqaro raqobat tizimining amal qilishi hisoblanadi. Aynan xalqaro raqobatning mavjudligi turli darajadagi milliy qiymatlarni yagona baynalminal qiymatga keltiradi. Jahon narxi jahon bozoriga ne'matlarning asosiy hajmini yetkazib beruvshi mamlakatlardagi shart-sharoitlar orqali aniqlanadi. Mamlakatlar o'rtasida sotish bozorlarini egallash uchun keskin raqobat kurashi olib boriladi.

Turli mamlakatlarning **iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkishlarining** turli-tumanligi ular taraqqiyot darajasini qandaydir bitta nuqtai-nazardan baholash imkonini bermaydi. SHunga ko'ra, mazkur maqsadda bir nesha asosiy ko'rsatkish va mezonlardan foydalaniladi: mutlaq va nisbiy YaIM; milliy daromad va uning aholi jon boshiga to'g'ri keluvshi miqdori; milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilmasi; mamlakat eksporti va importi tarkibiy tuzilmasi; aholining turmush darajasi, sifati va boshqalar.

Jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi shunday davrlarga to'g'ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o'sib shiqadi, ishshi kushi migratsiyasi kushayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni

tezlashadi. Bu shundan guvohlik beradiki, xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvini ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchi kushlarning rivojlanish mantiqi taqozo qiladi, ya'ni u milliy chegaradan o'sib shiqadi va ob'ektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalminallashuvini zarur qilib qo'yadi.

Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi – bu mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kushayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olish jarayoni hisoblanadi.

Barcha iqtisodiy jarayonlarning baynalmillalashuvi natijasida jahon xo'jaligining quyidagi tarkibi vujudga keldi:

- 1) tovar va xizmatlar jahon bozori;
- 2) kapitallar jahon bozori;
- 3) ishshi kushi jahon bozori;
- 4) xalqaro valyuta tizimi;
- 5) xalqaro kredit-moliya tizimi.

Milliy xo'jaliklar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo'jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarish bo'yisha ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

Dastlabki vaqtlarda xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi tafovutlarga asoslangan edi. Binobarin, faqat sanoat to'ntarichidan keyin, ya'ni ishlab chiqaruvchi kushlar baynalminal xususiyat kasb etib, milliy xo'jaliklar doirasidan tashqariga o'sib shiqa boshlagash, ularning negizidan barqaror mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topadi. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti turli ijtimoiy tizimlarni o'z ichida oluvshi umumjahon xo'jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda keyingi o'n yilliklarda yangi texnologik asoslarga o'tish jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi bilan birga bordi. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining baynalminallashuvi o'zining har ikkala shaklida: **integratsion** (milliy xo'jaliklarning yaqinlashuvi, o'zaro moslashuvi orqali) va **transmilliy** (xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali) shakllarida kushayadi.

Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi bilan bir qatorda globallashuvi jarayoni ham muhim o'rin tutadi. Bu har ikkala tushuncha o'zaro bog'liq bo'lib, ular jahon xo'jaligi sub'ektlarining umumiy maqsadlarga erishish yo'lidagi xatti-harakatlarining birlashuvi jarayonini aks ettiradi.

SHuningdek, bu tushunchalar bir-biridan farq qilib, ular bir xilda bo'lmagan xo'jalik birlashmalari miqyoslarini ifodalaydilar. Baynalminallashuv – bu jahon xo'jaligining bir nasha sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rnatilishi va rivojlanishining dastlabki bosqichidir. **Globalashuv (lotinsha globus – yer kurrasi) jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvshi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi.**

Globalashuv jarayonining quyidagi yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- mulkshilik munosabatlarining globallashuvi;
- kooperatsiya va mehnat taqsimotining nisbatan yuqori darajasiga o'tish;
- xo'jalikni tashkil etishning butunlay yangi shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi;
- xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tartibga soluvshi rolini rivojlanishi.

SHuningdek, jahon xo'jaligi globalashuvi jarayonlarining **ziddiyatli tomonlari** ham mavjud. Bu ziddiyatlarning asosiylari quyidagilardan iborat:

- 1) turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi;
- 2) boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kushayishi;
- 3) ekologik halokat tahdidlarining kushayib borishi;
- 4) turli mamlakatlarda aholi sonining o'zgarishining farqlanishi.

2. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar – bu jahonning turli mamlakatlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari majmuidir.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni ba'zida tashqi iqtisodiy aloqalar, jahon xo'jaligi aloqalari deb ham atalib, ular quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi;
- kapital va shet el investitsiyalarining harakati;
- ishshi kushi migratsiyasi;
- ishlab chiqarishning davlatlararo kooperatsiyasi;
- fan va texnika sohasidagi ayirboshlash;
- valyuta-kredit munosabatlari.

Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi eng avvalo milliy xo'jaliklarning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokiga bog'liq. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi.

Kapitalning xalqaro harakati - bu kapitalning shet elda joylashtirilishi va harakat qilishi. U shet elga quyidagi shakllarda shiqariladi:

- xususiy yoki davlat kapitali shaklida. Kapitalning xalqaro tashkilotlar yo'li bilan harakati ko'pincha mustaqil shakl sifatida ajratiladi;
- pul va tovar shaklida. Jumladan, kapital chiqarish mashina va uskunalari, patentlar, nou-xau hamda tovar kreditlari shaklida bo'lishi mumkin;
- qisqa va uzoq muddatli kreditlar shaklida;
- ssuda va tadbirkorlik kapitali shaklida.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ansha murakkab jihatlaridan biri **ishshi kushining xalqaro migratsiyasi** hisoblanib, u o'z ifodasini ishshi kushi resurslarining ansha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'shib o'tichida topadi.

Xalqaro migratsiya ikkita asosiy tarkibiy qismni o'z ishiga oladi: emigratsiya va immigratsiya. **Emigratsiya – mamlakatlardan doimiy yashash joyiga shiqib ketishni, immigratsiya – mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishni bildiradi.** Xalqaro migratsiya shuningdek **repatriatsiya – ya'ni fuqarolarni ilgari shiqib ketgan mamlakatlariga qaytarilishi jarayonini ham o'z ishiga oladi.**

Xalqaro migrantlar beshta asosiy toifaga ajratiladi:

- 1) immigrantlar va noimmigrantlar;
- 2) shartnoma bo'yicha ishlashga kelgan migrantlar;
- 3) nolegal, yashirin immigrantlar;
- 4) boshpana so'rovshi shaxslar;
- 5) qoshoqlar.

Fan-texnika yutuqlari bilan xalqaro ayirboshlash bir qator shakllarda amalga oshiriladi. U ilmiy-texnikaviy axborotlar, mutaxassislar, fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlashni, tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy-tadqiqot ishlari

o'tkazishni, umumiy fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo'yisha qo'shma tadbirkorlikni o'z ishiga oladi.

Ilmiy-texnikaviy hamkorlikning muhim shakllaridan biri **xalqaro injiniring** hisoblanadi. Xalqaro injiniring bir davlat tomonidan boshqasiga sanoat va boshqa ob'ektlarni loyihalashtirish va qurish jarayoniga kerakli hisob-kitob loyihalarini berish hamda injenerlik-qurilish xizmati ko'rsatishdan iborat bo'ladi.

3. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob'ektiv asoslari

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu turli mamlakatlar iqtisodiy aloqalarining barqarorlashib, shuqurlashib rivojlanishi, ular xo'jaliklarining chambarchas birlashish jarayonlaridir. Mikrodarajada bu jarayon hudud jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlar alohida firmalarining o'zaro ta'siri orqali, ular o'rtasidagi turli tuman iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi, shu jumladan shet ellardagi filiallarini tashkil etish asosida boradi. Davlatlararo darajada integratsiya davlatlar iqtisodiy birlashmalarining shakllanishi hamda iqtisodiy siyosatlarining kelishuvi asosida amalga oshadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilar:

- **erkin savdo hududlari.** Bu iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning doirasida qatnashuvshi mamlakatlar o'rtasidagi savdo sheklashlari bekor qilinadi. Erkin savdo hududlarining tashkil etilishi ichki bozorda milliy va xorijiy tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobatni kushaytirib, bu bir tomondan, milliy ishlab chiqaruvchilarning bankrot bo'lishi xavfini kushaytirsa, boshqa tomondan ishlab chiqarishni takomillashtirish va yangiliklarni joriy etish uchun rag'bat yaratadi. Bunga Yevropa erkin savdo uyushmasi va MDH mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro bitim misol bo'la oladi;

- **bojxona ittifoqi.** Iqtisodiy integratsiyaning bu shakli erkin savdo hududlarining faoliyat qilishi bilan birga yagona tashqi savdo tariflari o'rnatishni va ushinishi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi. Yevropa Ittifoqi (EI) bojxona ittifoqiga yorqin misoldir;

- **to'lov ittifoqi.** Bu milliy valyutalarning o'zaro erkin almashuvini va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishini ta'minlaydi. Yevropa hamjamiyati, Janubi-sharqiy Osiyo va MDH mamlakatlari uchun to'lov ittifoqi pirovard maqsaddir;

- **umumiy bozor.** Bu iqtisodiy integratsiyaning ansha murakkab shakli bo'lib, uning qatnashshilariga erkin o'zaro savdo va yagona tashqi savdo tarifi bilan birga kapital va ishshi kushining erkin harakati hamda o'zaro kelishilgan iqtisodiy siyosat ta'minlanadi. Bunga Yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki Yevropa umumiy bozorini misol qilib keltirish mumkin. Uning doirasida barcha boj to'lovlari va import me'yor (kvota)lari bekor qilinadi, boshqa mamlakatlardan Yevropa bozoriga tovarlar kirishi bir xil tartibga solinadi, pul mablag'lari va ishshi kushining chegaradan erkin o'tishi ta'minlanadi hamda umumiy muammolarni hal etishda yagona siyosat o'tkaziladi;

- **iqtisodiy va valyuta ittifoqi.** Bu davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli hisoblanadi. Bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab shiqilgan shakllari umumiy iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini ob'ektiv tavsifdagi bir qator omillar taqozo qiladiki, ularning ichidan quyidagilar asosiy o'rinni egallaydi:

- xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi va globallashuvi;
- xalqaro mehnat taqsimotining shuqurlashuvi;

- umumjahon fan-texnika revolyutsiyasi;
- milliy iqtisodiyot oshiqqligining kushayishi.

Integratsiya jarayonlarini rag'batlantiruvshi asosiy omillardan biri – milliy iqtisodiyot oshiqqlik darajasining oshichidir. Oshiq iqtisodiyotning o'ziga xos belgisi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jalik munosabatlari tizimiga shuqur kirishganligi;

- tovarlar, kapital, ishshi kushining mamlakatlararo harakati yo'lidagi to'siqlarning kamaytirilishi yoki to'liq bartaraf etilishi;

- milliy valyuta konvertatsiyasining ta'mnlanganligi.

Davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning rivojlanichida quyidagi bir qator shart-sharoitlarning mavjudligi ta'sir ko'rsatadi:

- integratsion aloqaga kirishayotgan mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyot jihatidan bir xil darajada bo'lishi hamda bir turdagi xo'jalik tizimlariga ega bo'lishi;

- ularning hududiy jihatdan yaqinligi, yagona mintaqada joylashganligi va umumiy chegaraga egaligi;

- ularning tarixan tarkib topgan va yetarli darajada mustahkam iqtisodiy aloqalarga egaligi;

- iqtisodiy manfaatlar va muammolarning umumiyliigi hamda ularni hal etishda birgalikdagi harakatning samaradorligi va h.k.

4. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari

Hozirgi jahon rivojining xususiyatli belgisi tashqi iqtisodiy aloqalarning, avvalo, tashqi savdoning tez o'sishi hisoblanadi. Tashqi savdo xalqaro hamkorlikning ishlab chiqarish, ilmiy-texnika va boshqa shakllari (kadrlarni tayyorlash, turizm va h.k.) bilan bir qatordagi xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim shakli hisoblanadi. Barcha mamlakatlar tashqi savdosi majmui xalqaro savdoni tashkil etadi.

Xalqaro savdo – bu turli davlat-milliy xo'jaliklari o'rtasidagi tovar va xizmatlarning ayirboshlash jarayonidir. Xalqaro savdo qadimdan mavjud bo'lsada, faqat XIX asrga kelib, ya'ni deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar xalqaro savdo aloqalarida ishtirok eta boshlashi bilan jahon bozori shakliga kirdi.

Xalqaro savdo tashqi savdo aylanmasi, eksport va import, savdo balansi kabi ko'rsatkishlar bilan tavsiflanadi.

Eksport – bu tovarlarni shet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatlarda ishlab shiqarilgan tovar mamlakatdan tashqariga shiqariladi. Eksportning iqtisodiy samaradorligi shu bilan aniqlanadiki, mazkur mamlakat ishlab chiqarishning milliy xarajatlari jahon xarajatlaridan past bo'lgan mahsulotlarni shetga chiqaradi. Bunda eksportda olinadigan yutuq hajmi mazkur tovar milliy va jahon narxlarining nisbatiga, mazkur tovarning xalqaro aylanmasida ishtirok etuvchi mamlakatlarning mehnat unumdorligiga bog'liq.

Xalqaro savdoda **tovarlarning eksport tarkibi** fan-texnika revolyutsiyasi va xalqaro mehnat taqsimotining shuqurlashuvi ta'siri ostida o'zgaradi. Hozirgi davrda xalqaro savdoning eksport tarkibida qayta ishlovshi sanoat mahsulotlari yetakshi o'ringa ega bo'lib, uning hissasiga jahon tovar ayriboshlashining 3/4 qismi to'g'ri keladi. Oziq-ovqat, xom-ashyo va yoqilg'i ulushi faqat 1/4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. SHet ellik iste'molshilarga xizmat ko'rsatish, shet el valyutalarini olish bilan bog'liq bo'lib, u milliy chegarada amalga

oshiriladi (masalan, shet el kompaniyasi vakillariga poshta, telegraf xizmati ko'rsatish, shet el fuqarolariga sayyohlik xizmati ko'rsatish va h.k.).

Kapital eksport qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki shet el korxonalari aksiyalariga maqsadli qo'yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital shiqarilgan vaqtda eksport qiluvshi mamlakatdan mablag'lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti shet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo'lgan qarzlarni ko'paytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va shet el valyutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

Ko'plab mamlakatlar, cheklangan resurs bazasiga va tor ichki bozorga ega bo'lib, o'zlarining ichki iste'moli uchun zarur bo'lgan barcha tovarlarni yetarli samaradorlik bilan ishlab chiqarish holatida bo'lmaydi. Bunday mamlakatlar uchun import kerakli tovarlarni olishning asosiy yo'li hisoblanadi.

Import eksportdan farq qilib shet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga keltirishni bildiradi. Bunda mamlakat ichida ishlab chiqarish xarajatlari tashqaridan sotib olingan shog'dagi xarajatlaridan yuqori bo'lgan mahsulotlar import qilinadi. Tashqi savdo samaradorligini hisoblashda mazkur mamlakat tomonidan import qilish hisobiga muayyan tovarlarga bo'lgan o'z ehtiyojining tezlik bilan qondirilishi hamda bunday tovarlarni mamlakat ichida ishlab shiqarilgan shog'da sarflanishi lozim bo'lgan resurslarning tejalishi natijasida olinuvshi iqtisodiy naf e'tiborga olinadi.

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalardagi ishtirokini ifodalovshi bir qator ko'rsatkichlar ham mavjud. Masalan, tarmoq ishlab chiqarishining xalqaro ixtisoslashuvi darajasi ko'rsatkichlari sifatida **taqqoslama eksport ixtisoslashuvi koeffitsienti (TEIK)** hamda **tarmoq ishlab chiqarichidagi eksport bo'yisha kvotadan** foydalanish mumkin. TEIK quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$K_o = \mathcal{E}_o / \mathcal{E}_m,$$

bu yerda:

E_o – mamlakat eksportida tovar (tarmoq tovarlari yig'indisi)ning solishtirma salmog'i;

E_m – jahon eksportidagi shu turdagi tovarlarning solishtirma salmog'i.

Agar nisbat birdan katta bo'lsa, bu tarmoq yoki tovarni xalqaro jihatdan ixtisoslashgan tarmoq yoki tovarlarga kiritish mumkin va aksinsha.

Eksport bo'yisha kvota milliy sanoatning tashqi bozor uchun oshiqlik darajasini ifodalaydi:

$$K_y = \mathcal{E} / \mathcal{YIM},$$

bu yerda: E – eksport qiymati.

Eksport buyisha kvotaning ko'payishi ham mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokining, ham mahsulot raqobatbardoshligining o'sib borichidan darak beradi.

Mamlakatdagi aholi jon boshiga to'g'ri keluvshi eksport hajmi uning iqtisodiyotining «oshiqligi» darajasini ifodalaydi. **Eksport salohiyati (eksport imkoniyatlari) – bu mazkur mamlakat tomonidan ishlab shiqarilgan mahsulotning o'z iqtisodiyoti manfaatlariga putur yetkazmagan holda jahon bozorida sotishi mumkin bo'lgan qismi.**

Eng muhimi, eksport hajmining ana shunday o'sishi biz uchun an'anaviy resurslar bo'lmish paxta tolasi, qimmatbaho metallar va turli xomashyo yetkazib berish hisobiga emas, balki asosan avtomobillar, neft-kimyoy va metall mahsulotlari, mineral o'g'itlar, ipkalava va gazlama, trikotaj buyumlar, sim-kabel mahsulotlari, qurilish materiallari va boshqa shu kabi ko'plab eksport tovarlari hajmi va turlarini ko'paytirish evaziga

ta'minlanmoqda. Buni eksport hajmida tayyor mahsulotlar ulushi 38 foizdan oshgani, xizmatlar eksportining 12 foizni tashkil etgani, paxta tolasining ulushi esa 16,8 foizgacha kamaygani ham yaqqol tasdiqlaydi²¹.

Tovarlar eksporti va importi summasi tashqi savdo aylanmasi yoki tashqi tovar aylanmasini tashkil etadi. **Qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarni o'z iste'moli uchun emas, balki ushinshi mamlakatga qayta sotish uchun olgan taqdirda reeksport ro'y beradi.** Reeksport bilan reimport uzviy bog'liq. **Reimport iste'molshi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishni bildiradi.**

Xalqaro savdo bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- iqtisodiy resurslarning harakatshanligi mamlakatlar o'rtasida, mamlakat ichidagiga qaraganda ansha past bo'ladi;

- mamlakatlarning turli valyutalardan foydalanishi ular o'rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinshiliklarni tug'diradi;

- xalqaro savdo siyosiy aralashuv va nazoratga mahkum bo'lib, bu ichki savdoga nisbatan qo'llaniladigan tadbirlardan tavsifi va darajasi bo'yisha sezilarli farqlanadi.

Xalqaro savdoni tashkil etish shakllari ham takomillashib bormoqda. An'anaviy ko'rinishdagi tovar birjalari, auktsionlar, savdo-sanoat yarmarkalari, savdo ko'rgazmalari bilan bir qatorda ikki tomonlama bitimlarning quyidagi shakllari ham keng qo'llanmoqda:

1) barter – tovarlarni to'g'ridan-to'g'ri, pul ishtirokisiz bir-biriga ayirboshlash. Barterda pul ishtirok etmasada, tovarlarning qiymatini bir-biriga taqqoslash uchun pulning qiymat o'lshovi vazifasi orqali baholab olinadi;

2) eksport qiluvshilar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar qiymatining bir qismiga import tovarlarni xarid qilish;

3) texnikaning yangi modellarini sotishda eskirgan modellarni sotib olish;

4) import qilingan asbob-uskunalar qism va detallarini importga sotuvshi mamlakat tomonidan butlab berish;

5) kompensatsion bitimlari. Mazkur bitimlar shartiga ko'ra, texnologik asbob-uskunalar yetkazib beruvshi tomonlarning biri taqdim etgan kredit (moliyaviy, tovar ko'rinichidagi) bo'yisha to'lovlar ana shu asbob-uskunalarda tayyorlangan tayyor mahsulotlarni yetkazib berish orqali amalga oshiriladi;

6) bir mamlakatda undirilgan xom ashyoni boshqa bir mamlakat ishlab chiqarish quvvatlari yordamida qayta ishlashda ushbu qayta ishlash va tashib berish xizmatlarini qo'shimsha xom ashyo yetkazib berish orqali to'lash;

7) kliring operatsiyalari, ya'ni o'zaro talab va majburiyatlarni hisobga olish orqali naqd pulsiz hisoblashuv.

Xalqaro savdoda ishtirok etish har bir mamlakat uchun milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan himoya qilish vazifasini dolzarb qilib qo'yadi. Bu vazifa mamlakatlarning savdo siyosati orqali amalga oshadi. Jahon amaliyotida bu siyosatning **proteksionizm (tashqi ta'sirdan himoyalash)** va **fritrederlik (savdoga to'liq erkinlik berish)** kabi shakllari keng tarqalgan.

Erkin savdo yo'lida juda ko'p to'siqlar mavjud bo'ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

---

²¹ Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

1) **boj to'lovlari.** Boj to'lovlari import tovarlarga aktsiz soliqlari hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin;

2) **import kvotalari.** Import kvotalari yordamida ma'lum bir vaqt oralig'ida import qilinishi mumkin bo'lgan tovarlarning maksimal hajmi o'rnatiladi;

3) **tarifsiz to'siqlar.** Tarifsiz to'siqlar deyilganda litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo'yish yoki oddiy ma'muriy taqiqlashlar tushuniladi;

4) **eksportni ixtiyoriy sheklash.** Eksportni ixtiyoriy sheklash savdo to'siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda shet el firmalari o'zlarining ma'lum mamlakatga eksportini ixtiyoriy ravishda sheklaydi.

Erkin savdo (fritrederlik) siyosati proteksionizm siyosatining aksi bo'lib, tashqi savdoni erkinlashtirishga qaratilgan. Bu siyosat xalqaro savdo hajmlarini o'sishiga olib keluvshi turli tarif va kvotalarni qisqartirish, milliy iqtisodiyotning oshiqqligini yanada kushaytirishga xizmat qiladi.

Xalqaro savdoni tartibga solish xalqaro va milliy darajalarda amalga oshadi.

Milliy darajadagi tartibga solish eksport va importni tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Eksportni tartiblash tashkiliy va kredit-moliyaviy usullar yordamida uni rag'batlantirishga yo'naltirilgan. **Eksportni rag'batlantirishning tashkiliy usullariga** quyidagilarni kiritish mumkin:

- eksport qiluvshilarga axborot va maslahat berish xizmatlarini ko'rsati uchun maxsus bo'linmalarni tashkil etish;

- savdo bitimlarini tuzishda davlat idoralarining ishtirok etishi;

- tashqi savdo uchun malakali kadrlarni tayyorlashga ko'maklashuv;

- xorijiy mamlakatlarda ko'rgazmalar tashkil etishda yordam ko'rsatish;

- milliy kompaniyalarni diplomatik jihatdan qo'llab-quvvatlash va h.k.

Eksportni rag'batlantirishning kredit-moliyaviy usullari quyidagilardan iborat:

- eksportga tovarlar yetkazib berishni subsidiyalash;

- eksport qiluvshilar uchun davlat kreditlarini berish va xususiy kreditlar berilishini rag'batlantirish;

- xorijda amalga oshiriluvshi savdo bitimlarini davlat tomonidan sug'urtalash;

- eksportdan olinuvshi foydadan soliq to'lashdan ozod etish va h.k.

Importni tartibga solish asosan uni tarifli va tarifsiz vositalar orqali sheklashdan iborat. Asosiy tarifli to'siq sifatida bojxona bojlarini keltirish mumkin.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o'ziga xos xususiyati nimadan iborat? Jahon xo'jaligining milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?

2. Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi jarayonining mohiyati nimadan iborat?

3. Globallashuv jarayoni nima va uning qanday yo'nalishlari mavjud? Globallashuv jarayonining ziddiyatli jihatlarini gapirib bering.

4. Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi? Unda tabiiy sharoitdagi tafovutlar qanday rol o'ynaydi?

5. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nima uchun turli shakllarga ega bo'ladi? Ularning asosiy shakllarini sanab ko'rsating.

6. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni nima zarur qilib qo'yadi? Hozirda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvshi qanday xalqaro tuzilmalarni bilasiz?

7. Xalqaro iqtisodiy integratsiya nima va uning qanday shakllari mavjud?

26-mavzu. Xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta kursi.

1. To'lov balansi va mazmuni

2. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari

1. To'lov balansi va mazmuni

To'lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va shet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt (odatda bir yil) oralig'ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkshilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yisha kelishuvlardan iborat. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo'ladi va shu sababli to'lov balansida ikki tomonlama yozuv tartibiga rioya qilinadi. Har bir bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

Kredit – qiymatning mamlakatdan shiqib ketishi bo'lib, uning hisobiga mazkur mamlakat rezidentlari shet el valyutalarida qoplovshi to'lovlar ekvivalentini oladi. Debet – qiymatning mazkur mamlakatga kirib kelishi bo'lib, uning hisobiga rezidentlar shet el valyutalarning sarflaydi. To'lov balansida kreditlar umumiy summasi debetlarning umumiy summasiga teng bo'lishi zarur.

To'lov balansidagi barcha bitimlar o'z ishiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli, u ushta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi (3-jadval):

- 1) joriy operatsiyalar hisobi;
- 2) kapital harakati hisobi;
- 3) rasmiy zahiralarning o'zgarishi.

3-jadval. To'lov balansining tuzilishi.

I. Joriy operatsiyalar hisobi	
1. Tovar eksporti	2. Tovar importi
Tashqi savdo balansi qoldig'i	
3. Xizmatlar eksporti (shet el turizmidan daromadlar va h.k. - kreditli xizmatlar)	4. Xizmatlar importi (turizm uchun shet elga to'lovlar va h.k. - kreditli xizmatlar)
5. Investitsiyalardan sof daromadlar (kreditli xizmatlardan sof daromadlar)	
6. Sof transfertlar	
Joriy operatsiyalar bo'yisha balans qoldig'i	
II. Kapital harakati hisobi	
7. Kapital kirishi	8. Kapital oqib shiqishi
Kapital harakati balansi qoldig'i	
Joriy operatsiyalar va kapital xarakati balansi qoldig'i	
III. Rasmiy zahiralarning o'zgarishi	

Mamlakatning tashqi savdo balansi (to'lov balansi) mazkur davlatning shet ellik sheriklari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning holatini ifodalab, uning kredit-pul, valyuta, byudjet-soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat qarzlarini tartibga solishi uchun indikator bo'lib xizmat qiladi.

Tovarlar eksporti va importi o'rtasidagi farq savdo balansini tashkil qiladi.

Investitsiyalardan sof daromadlar (shet eldan sof omilli daromadlar) kreditli xizmatlardan olinadigan sof daromad hisoblanib, u shet ellarga qo'yilgan milliy pul kapitali hisobiga keladi. Agar shet elga qo'yilgan milliy kapital mazkur mamlakatga qo'yilgan shet el kapitaliga qaraganda ko'proq miqdorda foiz va dividend keltirsa, bunda investitsiyalardan olinadigan sof daromad ijobiy, aks holda esa salbiy bo'ladi.

Sof transfertlar xususiy va davlat mablag'larning boshqa mamlakatlarga o'tkazilgan summasini bildiradi (pensiya, sovg'a, shet elga pul o'tkazishlar yoki shet mamlakatlarga insonparvarlik yordamlari). Bunday to'lovlar mamlakatda mavjud shet el valyutalari zahirasini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modelda joriy operatsiyalar hisobi qoldig'i quyidagisha ifodalanadi:

$$\begin{array}{ccccccc} X & - & M & = & X_n & = & Y & - & (S+I+G) \\ \text{eksport} & & \text{import} & & \text{sof eksport} & & \text{YaIM} & & \text{absorbtsiya} \end{array}$$

Absorbtsiya - yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatga realizatsiya qilinadigan qismi.

Kapital harakati hisobida aktivlar bilan amalga oshiriladigan barcha xalqaro bitimlar o'z ifodasini topadi. Bular shet elliklarga aktsiyalar, obligatsiyalar, ko'shmas mulk va h.k. sotishdan olinadigan daromadlar hamda shet eldan aktivlar sotib olish natijasida vujudga keladigan sarf xarajatlar.

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Kapital harakati} & = & \text{Aktivlar sotishdan} & - & \text{SHetdan aktivlar sotib} \\ \text{balansi} & & \text{tushumlar} & & \text{olishga sarflar} \end{array}$$

SHet el aktivlarini sotish shet el valyutalari zahiralari ko'paytiradi, ularni sotib olish esa kamaytiradi. Markaziy bank tomonidan shet el valyutalarining sotilishi va sotib olinishi **rasmiy zahiralar bo'yisha operatsiyalar** deyiladi. Bu operatsiyalar Markaziy bankning oshiq bozordagi operatsiyalari bilan bir xil emas. Rasmiy zahiralar bilan operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va zahiralar miqdorining o'zgarishi nolni tashkil qilishi zarur.

Respublikamizda davlat byudjeti taqshilligi ijobiy tavsifga egaligi, tashqi savdo aylanmasida ijobiy salbdoga erishilganligi (2007 yil 3755,9 mln. AQSH dollari miqdorida) va oltin-valyuta zaxiralarimizning yildan-yilga ko'payib borayotganligi «...O'zbekistonning o'z majburiyatlari bo'yisha vaqtida hisob-kitob qilish kafolatini beradigan eng ishonshli, to'lovga qodir hamkorlar qatoridan munosib joy olishini ta'minlaydi»¹.

2. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari

¹ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishshi kushi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalar oqimi, ilmiy-texnikaviy mahsulotlarni ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari pulning xalqaro to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi. **Valyuta – bu mamlakatlar pul birligi (masalan, so'm, dollar, funt sterling va h.k.).** Har bir milliy bozor o'zining milliy valyuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valyuta tizimini farqlash zarur. **Milliy valyuta tizimi – valyuta munosabatlarining milliy qonunshilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda tashkil qilinish shaklini ifodalaydi.** Uning tarkibiga quyidagi unsurlar kiradi:

- milliy pul birligi;
- valyuta kursi tartibi;
- valyutaning muomalada bo'lish shart-sharoitlari;
- valyuta bozori va oltin bozori tizimi;
- mamlakatning xalqaro hisoblashuv tartibi;
- mamlakat oltin-valyuta zahirasi tarkibi va uni boshqaruv tizimi;
- mamlakat valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi milliy muassasalar mavqei.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Xalqaro valyuta tizimining tarkibiy unsurlari qo'yidagilar hisoblanadi:

- asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari – SDR, Yevro);
- valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmi;
- xalqaro to'lovlarini balanslashtirish tartibi;
- valyutaning muomala qilish shart-sharoiti;
- xalqaro valyuta bozori va oltin bozori tartibi;
- valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Bundan ko'rinadiki, milliy va xalqaro valyuta tizimi unsurlari deyarli bir xil bo'lib, ular faqat tashkil etilishi, amal qilishi va tartibga solinishi miqyoslari jihatidan farqlanadi.

Jahon valyuta tizimi o'zining rivojlanichida ushta bosqichdan o'tdi va ularning har biriga xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilishning o'z tiplari mos keladi. **Birinshi bosqich** 1879-1934 yillarni o'z ishiga olib, bunda **oltin standart** sifatidagi pul tizimi ustunlikka ega bo'lgan. **Ikkinshi bosqich** 1944-1971 yillarni o'z ishiga olib, bunda **oltin-devizli** (Breton-Vudsk tizimi deb nomlanuvshi) tizim ustunlikka ega bo'lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valyuta kurslariga asoslangan. Hozirgi davrda (**ushinshi bosqich**) amal qiluvchi jahon valyuta tizimi 1971 yilda tashkil topgan bo'lib, bu tizim **boshqariladigan, suzib yuruvshi valyuta tizimi** nomini oldi. Chunki davlat ko'pincha o'z valyutalarining xalqaro qiymatini o'zgartirish uchun valyuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo'lishini ko'zda tutadi. Banklar o'zlari shiqargan banknotlarni oltinga almashtirgan. Xalqaro to'lovlarni muvofiqlashtirish vositasi bo'lib, oltinni erkin chiqarish va kiritish xizmat qilgan. Mamlakat ushta shartni bajarsa oltin standart qabul qilingan, deb hisoblangan, ya'ni: a) o'z pul birligining ma'lum oltin mazmuni o'rnatadi; b) o'zining oltin zahirasi va pulning ichki taklif o'rtasidagi qattiq nisbatni ushlab turadi; v) oltinning erkin eksport va importiga to'sqinlik qilmaydi.

Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. **Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi ifodalanishini ko'rsatadi.**

Valyuta kurslariga bevosita ta'sir ko'rsatuvshi omillar ichidan quyidagilarni ajratib kursatish mumkin:

- milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;
- milliy iste'molshilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;
- valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvshi to'lov balansi holati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- valyutaga jahon bozoridagi ishonsh va h. k.

• SHu bilan birga, iqtisodiyotning ustuvor sohalarini moliyalashtirish va tashqi iqtisodiy omillarning ichki bozorga salbiy ta'sirini oldini olish maqsadida tashkil etilgan O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot Jamg'armasiga 2007 yil oxiriga kelib 1132 mln. dollardan ko'proq mablag'lar mujassamlashtirildi. Ushbu mablag'lar iqtisodiyotda pul massasining asossiz o'sishini oldini olish orqali ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlashga xizmat qilmoqda²².

Xalqaro valyuta munosabatlari o'ta beqaror, noaniq va tez o'zgaruvshi jarayon bo'lib, uni har bir mamlakat hukumatlari bilan bir qatorda valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar ham tartibga solishga harakat qiladilar. Bunday tashkilotlar qatoriga Xalqaro valyuta fondi (XVF), Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki (XTTB), Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT), Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) o'ziga a'zo mamlakatlarning valyuta kursi va to'lov balanslarini tartibga soladi, ularning valyuta-moliyaviy muammolarini hal etish maqsadida kreditlar ajratadi, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'p tomonlama to'lovlari tizimini va tashqi qarzlarni nazorat qiladi.

Evropa valyuta tizimi 1979 yilda Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga kiruvshi davlatlar tomonidan valyuta kurslarini barqarorlashtirish maqsadida tashkil etilib, bu davlatlar o'rtasidagi to'lov jarayonlarida amal qiluvshi **Yevropa valyuta birligi EKYu** muomalaga kiritildi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi (IVI) Yevropa valyuta tizimi amal qilishi natijasida tashkil etilib, u quyidagilarni taqozo etadi:

- moliya bozorlarining to'liq integratsiyalashuvi;
- kapitallar harakatining to'liq erkinlashuvi;
- barcha valyutalarning to'liq konvertatsiyasini ta'minlash va pirovardida milliy valyutalarni yagona valyuta bilan almashtirish.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banking (XTTB) ham faoliyati xalqaro valyuta-moliyaviy munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan bo'lib, u o'zining ikkita filiali – Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) hamda Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) bilan birgalikda Jahon banki tarkibiga kiradi.

Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK)ning faoliyati ustun ravishda rivojlanayotgan mamlakatlarning xususiy sektorini moliyalashtirishga yo'naltiriladi.

---

²² Pul-kredit sohasidagi mavjud vaziyat va monetar siyosatning 2008 yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari. - http://cbu.st.uz/uz/monet_policy/monet_direct2008.htm.

Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA)ning asosiy faoliyati esa ko'proq qoloq mamlakatlarga imtiyozli yoki foizsiz kreditlar ajratishga qaratilgan.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) tarkibiga barcha sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar kiradi. IHRT unga a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanichidagi tendentsiyalarni, iqtisodiyot sohasidagi ichki hatti-harakatlarning boshqa mamlakatlar to'lov balansiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. IHRT tomonidan ishlab shiqilgan bashorat ko'rsatkishlari asosida, jahon xo'jaligi rivojlanish tendentsiyalarini hisobga olgan holda, milliy iqtisodiyotlarning o'zaro moslashuviga imkon yaratuvshi makroiqtisodiy siyosatni olib borish bo'yisha tavsiyalar beriladi.

Xalqaro hisoblashuvlar banki (XHB) SHveysariyaning Bazely shahrida joylashgan bo'lib, u xalqaro moliyaviy tashkilot hisoblanmasada, bank faoliyatini xalqaro tartibga solishda yetakshi rol o'ynaydi. XHB Yevropaning deyarli barcha mamlakatlarini, Kanada, Avstraliya, Yaponiya hamda AQSH tijorat banklari guruhini o'z tarkibida birlashtiradi. 70 dan ortiq Markaziy banklar o'zlarining oltin-valyuta zahiralari XHB hisobvaraqlarida saqlaydilar.

Evropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB) SHarqiy Yevropa hamda sobiq Ittifoq mamlakatlariga valyuta-moliya sohasida ko'maklashishni muvofiqlashtirish maqsadida 1990 yilda tashkil etildi. Uning asosiy faoliyati Markaziy va SHarqiy Yevropa, MDH mamlakatlarini isloh qilish jarayonlari bilan bog'liq turli ko'rinishdagi dastur va loyihalarni moliyalashtirishga, bu mamlakatlarning jahon xo'jaligiga moslashuvini jadallashtirishga ko'maklashishga yo'naltirilgandir.

Bugungi kunda sanab o'tilgan bu kabi davlatlararo tashkilotlarning xalqaro valyuta-moliya sohasidagi munosabatlarni tartibga solish va yanada takomillashtirishga qaratilgan faoliyatining ahamiyati tobora oshib bormoqda. SHu bilan bir qatorda mazkur tuzilmalarning rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatish tartibini takomillashtirish, bunda ko'mak berilayotgan mamlakatlarning milliy manfaatlariga putur yetkazmaslik, faoliyat yo'nalishi sifatida ko'proq iqtisodiy maqsadlarning ilgari surilishi kabi jihatlarga e'tibor kushaytirish zarur bo'ladi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Erkin savdo hududlarining mohiyatini tushuntiring. Bunday tuzilmalarning integratsiyalashuv jarayonidagi o'rni qanday?
2. Bojxona ittifoqi va to'lov ittifoqi bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
3. Umumiy bozorning amal qilish tamoyillari qanday va bugungi kunda uning faoliyati uchun qanday shart-sharoitlar talab qilinadi?
4. Integratsiyaning qanday turlarini bilasiz? Har biriga misollar keltiring.
5. Xalqaro valyuta tizimini tushuntiring. Har bir tizim qanday ustunlik va kamshiliklarga ega?

AMALIY MASHG'ULOT MATERIALLARI AMALIY TOPSHIRIQLAR

1-mavzular buyicha testlat

1. Iqtisodiyotning bosh masalasi va doimiy muammosi:

- a) nima, qanday, qancha va kim uchun ishlab chiqarish;
- b) ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun qancha ishchi kuchi sarflash kerak;
- v) davlatning milliy daromadini qanday oshirish mumkin;
- d) to'g'ri javob yo'q.

2. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti nimadan iborat?

- a) ijtimoiy munosabatlarni o'rganish;
- v) iqtisodiy munosabatlarni va ijtimoiy xo'jaliklarni samarali yuritishning iqtisodiy qonun-qoidalarini o'rganish;
- g) huquqiy munosabatlarni o'rganish;
- d) tabiiy jarayon va hodisalarni o'rganish.

3. Ehtiyoj - bu.....

- a) talab;
- b) hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyat;
- v) iste'mol jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan vosita;
- d) to'g'ri javob yo'q.

4. Ishlab chiqarishning asosiy omillari:

- b) xom-ashyo va ishlab chiqarish texnologiyasi;
- v) mehnat va ishlab chiqarish resurslari;
- g) ishchi kuchi, kapital, yer va tadbirkorlik qobiliyati;
- d) hamma javoblar to'g'ri.

5. Ishlab chiqarishning asosiy omillari:

- b) xom-ashyo va ishlab chiqarish texnologiyasi;
- v) mehnat va ishlab chiqarish resurslari;
- g) ishchi kuchi, kapital, yer va tadbirkorlik qobiliyati;
- d) hamma javoblar to'g'ri.

6. Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi qanday aniqlanadi?

- a) ishlab chiqarish natijalari kapital sarflari bilan taqqoslanadi;
- b) ishlab chiqarish natijalari umumiy sarf-xarajatlar bilan taqqoslanadi;
- g) ishlab chiqarish natijalari aylanma mablag'lar bilan taqqoslanadi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

7. Davlat mulkini xususiylashtirishning dastlabki bosqichida qanday vazifa amalga oshiriladi?

- a) ommaviy xususiylashtirish amalga oshiriladi;
- b) kichik xususiylashtirish amalga oshiriladi;
- g) ko'p ukladli iqtisodiyot real shakllanadi;
- d) xususiy mulk hukmron shaklga aylanadi.

8. Tovar qiymati qanday mehnat sarflarini ifodalaydi?

- b) zaruriy;
- v) qo'shimcha;
- g) ijtimoiy-zaruriy;
- d) umumiy.

9. Pulning qaysi vazifasi narxning shakllanishi bilan bog'liq?

- a) muomala vositasi;
- v) qiymat o'lchovi;
- g) jamg'arma vositasi;
- d) jahon puli.

10. Mehnat unumdorligi qanday aniqlanadi?

- a) mahsulot miqdorini uni ishlab chiqarishga ketgan ish vaqtiga nisbati bilan;
- v) mahsulot miqdorini asosiy kapitalga taqqoslash yo'li bilan;
- g) mahsulot miqdorini aylanma kapitalga taqqoslash yo'li bilan;
- d) yuqoridagi barcha usullarda.

11. Monopollashgan bozor deganda:

- b) oligopolistik bozor tushuniladi;
- v) sof monopoliya bozori tushuniladi;
- g) ozchilik sotuvchilar bilan xaridorlar hukmron bo'lgan bozor tushuniladi;
- d) noto'g'ri javob yo'q.

12. Bozor regulyatori amal qilishi uchun:

- b) oligopoliyaga yo'l berish kerak;
- v) erkin bozor raqobatiga yo'l berilishi zarur;
- g) monopoliyaga imkon berish lozim;
- d) noto'g'ri javob yo'q.

13. Bozor kon'yunkturasi deganda:

- a) bozordagi talab va taklifning miqdoran va tarkiban bir-biriga muvofiq kelishi tushuniladi;
- v) mazkur bozorning tarkibida amal qiluvchi bo'g'inlar tushuniladi;
- g) bozorda muvozanatning mavjudligi yoki buzilganligi tushuniladi;
- d) noto'g'ri javob yo'q.

14. Bozorni tartibga solish mexanizmi:

- a) talab, taklif, baho, raqobat;
- b) monopoliya, oligopoliya, monopsoniya;
- v) tadbirkorlik, biznes, foyda;
- d) to'g'ri javob yo'q.

15. Bozor infratuzilmasi- bu:

- a) monopoliya, oligopoliya, talab, taklif;
- b) ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilma;
- v) bozorga jalb etilgan tovar va xizmatlar;
- d) hammasi to'g'ri.

16. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning qanday modellari mavjud?

- b) Osiyocha model;
- v) Sobiq sosiolistik mamlakatlar modeli;
- g) Afrika va lotin Amerikasi mamlakatlari modeli;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

17. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning qanday modellari mavjud?

- b) Osiyocha model;
- v) Sobiq sosiolistik mamlakatlar modeli;
- g) Afrika va lotin Amerikasi mamlakatlari modeli;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

18. Bir tizimdan ikkinchi bir tizimga o'tishning qanday yo'llari mavjud?

- b) induktiv va deduktiv;
- v) evolyusion va inqilobiy;
- g) «karax qilib davolash»;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

19. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish qaysi yo'l bilan boryapti?

- a) Turkiya modeli asosida;
- b) «karaxt kilib davolash», yo'li bilan;
- g) evolyusion yo'l bilan;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

20. Talab- bu.....

- a) ehtiyoj;
- b) pul bilan ta'minlangan ehtiyoj;
- g) tovar qiymatining puldagi ifodasi;
- d) hammasi to'g'ri.

21. Talabga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- a) tovarlarning narxi va miqdori, iste'mochilar soni va daromadi;
- b) birjadagi tovarlar va xizmatlar narxi va aksiyalar kursi;
- g) sotuvchi va xaridorlarning miqdori;
- d) resurslar narxi va ishlab chiqarish texnologiyasi.

22. Talab qonuni- bu.....

- b) narx oshgan sari talab kamayadi va aksincha;
- v) narxning pasayishi bilan talab kamayadi;
- g) narxning o'zgarishi talabga ta'sir etmaydi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

23. Talabga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- a) tovarlarning narxi va miqdori, iste'mochilar soni va daromadi;
- b) birjadagi tovarlar va xizmatlar narxi va aksiyalar kursi;
- g) sotuvchi va xaridorlarning miqdori;
- d) resurslar narxi va ishlab chiqarish texnologiyasi.

24. Talab qonuni- bu.....

- b) narx oshgan sari talab kamayadi va aksincha;
- v) narxning pasayishi bilan talab kamayadi;
- g) narxning o'zgarishi talabga ta'sir etmaydi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

25. Raqobat turlari:

- a) sof (erkin) raqobat, monopolistik, oligopoliya va monopoliya;
- b) firmalararo, bozorlararo va sof monopoliya;
- v) mintaqaviy, konsernlararo, funksional va yashirin;
- d) to'g'ri javob yo'q.

26. Monopoliya nima?

- a) bozorda ishlab chiqaruvchilar soni juda ko'p bo'lib, xaridorlarga xizmat qiladilar;
- b) bozorda bitta ishlab chiqaruvchi ko'pchilik xaridorlarga xizmat ko'rsatadi;
- g) ko'p sonli kichik firmalarning raqobatlashuvi;
- d) hamma javoblar to'g'ri.

27. Monopsoniya- bu.....

- a) tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarining hukmronlik qilishi;
- b) bozorda u qadar ko'p bo'lmagan iste'molchilarning hukmronligi;

v) tanho iste'molchining hukmronligi;

d) to'g'ri javob yo'q.

28. Oligopsoniya- bu.....

a) erkin raqobat;

v) bozorda ko'plab sotuvchilar o'z mahsulotlarini taklif qiladilar;

g) hammasi to'g'ri;

d) to'g'ri javob yo'q.

29. Baholar oralig'idagi farqlarning puldagi miqdoriy ifodasi qanday nom bilan ataladi?

b) baho ko'rsatkichi;

v) baho diapazoni;

g) baho chegarasi;

d) yuqoridagi barcha nom bilan.

30. Baho shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

a) iqtisodiy xarajatlar;

v) tovarning nafliligi;

g) raqobat va davlat siyosati;

d) yuqoridagilarning barchasi.

31. Tadbirkorlik faoliyati.....

a) foyda olish maqsadida tavakkalchilik bilan amalga oshiriladigan faoliyat;

b) bozor sub'ektlari o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq tavakkalchilikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi;

g) asosiy kapitalni kengaytirish va uni takror ishlab chiqarishga qilinadigan sarflar;

d) iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlar.

32. Biznes faoliyat turi sifatida quyidagilardan qaysi birini o'z ichiga oladi?

a) ishlab chiqarish va uni tashkil etishni (rejalashtirish va ta'minot ham o'z ichiga olgan);

b) marketing faoliyatini (reklama va baho siyosati bilan birga);

g) moliyaviy ta'minlashni;

d) yuqoridagilarning barchasini.

33. Narx-.....:

a) oldi-sotdi vositasi;

v) ishchi kuchining bahosi;

g) qiymatning va naflilikning puldagi ifodasi;

d) qo'shimcha qiymat.

34. Baholar oralig'idagi farqlarning puldagi miqdoriy ifodasi qanday nom bilan ataladi?

b) baho ko'rsatkichi;

v) baho diapazoni;

g) baho chegarasi;

d) yuqoridagi barcha nom bilan.

35. Baho shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

a) iqtisodiy xarajatlar;

v) tovarning nafliligi;

g) raqobat va davlat siyosati;

d) yuqoridagilarning barchasi.

36. Tadbirkorlik faoliyati.....

a) foyda olish maqsadida tavakkalchilik bilan amalga oshiriladigan faoliyat;

b) bozor sub'ektlari o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq tavakkalchilikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi;

g) asosiy kapitalni kengaytirish va uni takror ishlab chiqarishga qilinadigan sarflar;

d) iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlar.

37. Tadbirkorlik kapitali qanday shakllarda mavjud bo'ladi?

a) pul va unga tenglashtirilgan qimmatli qog'ozlar shaklida;

b) unumli kapital yoki ishlab chiqarish vositalari shaklida;

g) tugallanmagan ishlab chiqarish va ehtiyot fondlari shaklida;

d) yuqoridagilarning barchasi.

38. Aksiyaning daromad keltirishiga ko'ra qanday turlari mavjud?

b) oddiy va imtiyozli;

v) yutuqli va yutuqsiz;

g) birlamchi va ikkilamchi;

d) to'g'ri javob yo'q.

39. Dividend - .....

a) aksioner jamiyati sof foydasining aksionerlarga tegadigan bir qismi;

b) qimmatli qog'oz;

g) iqtisodiy yordam;

d) to'g'ri javob yo'q.

40. Ishlab chiqarish xarajatlari - bu.....

a) tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar;

b) yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi;

g) asosiy kapitalni kengaytirish va uni takror ishlab chiqarishga qilinadigan sarflar;

d) to'g'ri javob yo'q.

41. O'rtacha xarajatlar nima?

a) bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari;

b) bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun ketgan doimiy xarajatlar;

v) bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun ketgan o'zgaruvchan xarajatlar;

d) hamma javoblar to'g'ri.

42. Agrar munosabatlar nima?

a) qishloq xo'jaligida va ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasidagi iqtisodiy aloqa va munosabatlar;

v) yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan barcha munosabatlar;

g) iqtisodiy qonunlarning tabiat qonunlari bilan bog'lanib ketishi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

43. Ish haqi nima?

a) Ishchi va xizmatchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir;

b) ish haqi iqtisodiy resurs hisoblangan mehnatning bahosi;

g) barcha javoblar to'g'ri;

d) to'g'ri javob yo'q.

44. Mamlakatda ish haqining umumiy darajasiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

a) foydalanilgan umumiy kapital miqdori;

b) foydalanilgan tabiiy resurslar miqdori;

g) mehnat unumdorligi;

d) yuqoridagilarning barchasi.

45. Mehnat shartnomasida nimalar aks etadi?

- a) ish haqi darajasi, ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka;
- b) dam olish kunlari, tanaffuslar;
- g) baholar o'zgarganda ish haqini tartibga solish tizimi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

47. Ish haqi nima?

- a) ish haqi ishchi kuchi egasining hayot va mehnat faoliyatini ta'minlash vositasi, ishchi va xizmatchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir
- b) ish haqi ishchi kuchi egasining hayot va mehnat faoliyatini ta'minlash vositasi
- g) ish haqi iqtisodiy resurs
- d) ishchi va xizmatchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir

48. Mehnat shartnomasida nimalar aks etadi?

- a) ish haqi darajasi, ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, ish haqini tartibga solish tizimi, dam olish kunlari, tanaffuslar
- b) baholar o'zgarganda ish haqini tartibga solish tizimi
- v) dam olish kunlari, tanaffuslar
- d) ish haqi darajasi, ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka

49. Real ish xaqining darajasiga qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- a) xarid qilinadigan tovar va xizmatlar bahosi, soliqlar va boshqa majburiy tulovlar, nominal ish xaqi
- b) xarid qilinadigan tovar va xizmatlar bahosi
- v) soliqlar va boshqa majburiy tulovlar
- d) nominal ish xaqi

50. Nominal ish xaqining to'g'ri tarifini toping?

- a) ma'lum vaqt oraligida pul shaklida olingan ish xaqi
- b) ish xaqini sotib olish layoqati
- v) barcha pul daromadlari (foyda, renta, foiz) summasi
- d) ish xaqini sotib olish

51. Real ish xaqining to'g'ri ta'rifini toping?

- a) nominal ish xaqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori real ish haqi deyiladi
- b) pul shaklida olingan ish xaqi real ish haqi deyiladi
- v) ish xaqining pul shaklida qat'iy belgilangan stavkasi real ish haqi deyiladi
- d) hisoblangan ish haqi

52. Yalpi talab bu -..

- a) ma'lum davr va sharoitlarda yakuniy tovarlarga mamlakat bozorlaridagi umumiy talab yig'indisi
- b) ma'lum davr va sharoitlarda yakuniy tovarlarga mamlakat bozorlaridagi cheklangantalab yig'indisi
- v) narxlarning turli belgilangan darajasida firmalar va uy xo'jaliklari bozorga taqdim etishga tayyor bo'lgan ne'mat va xizmatlarning umumiy miqdori
- d) pul bilan ta'minlangan extiyoj

53. Yalpi taklif bu -..

- a) narxlarning turli belgilangan darajasida firmalar va uy xo'jaliklari bozorga taqdim etishga tayyor bo'lgan ne'mat va xizmatlarning umumiy miqdori
- b) ma'lum davr va sharoitlarda yakuniy tovarlarga mamlakat bozorlaridagi umumiy talab yig'indisi
- v) bitta ishlab chiqaruvchi tomonidan bozorga taklif etilgan xizmatlar
- d) yakuniy tovarlarga mamlakat bozorlaridagi umumiy talab yig'indisi

54. Iste'molchining farovonligi....-

- A. iste'molchi ega bo'lgan barcha moliyaviy aktivlarga (aksiya va obligasiya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi. Ularning real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilishining kamayishiga olib keladi.
- B. iste'molchi ega bo'lmagan barcha moliyaviy aktivlarga (aksiya va obligasiya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi. Ularning real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilishining kamayishiga olib keladi.
- C. sotuvchiga ega bo'lgan barcha moliyaviy aktivlarga (aksiya va obligasiya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi. Ularning real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilishining kamayishiga olib keladi.
- D. eksportchi ega bo'lgan barcha moliyaviy aktivlarga (aksiya va obligasiya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi.

55. Xraopovikli samara –

- A. yalpi talab oshganda narxning o'rtacha darajasi ko'tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo'lmasligini ko'rsatadi.
- B. yalpi taklif oshganda narxning o'rtacha darajasi ko'tarilishi, lekin taklif kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo'lmasligini ko'rsatadi.
- C. narxning yukori darajada ko'tarilishi tamoyiliga ega bo'lishlikni ko'rsatadi.
- D. yalpi talab oshganda narxning kuyi darajasi ko'tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx kutarilish tamoyiliga ega bo'lmasligini ko'rsatadi.

56. Unumdorlik –

- bu milliy ishlab chiqarish real hajmining foydalanilgan resurslar miqdoriga yoki harajat birligiga to'g'ri keladigan nisbiy miqdori.
- bu milliy ishlab chiqarish real hajmining foydalanilmagan resurslar miqdoriga yoki harajat birligiga to'g'ri keladigan nisbiy miqdori.
- bu milliy ishlab chiqarish real hajmining import kilingan resurslar miqdoriga yoki harajat birligiga to'g'ri keladigan nisbiy miqdori.
- bu milliy ishlab chiqarish real hajmining eksport kilingan resurslar miqdoriga yoki harajat birligiga to'g'ri keladigan nisbiy miqdori.

57. Milliy daromad nima?

- a) Yangidan vujudga keltirilgan qiymat bo'lib, SMM dan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi;
- b) ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan qiymat;
- v) Milliy ishlab chiqarish real hajmining foydalanilgan resurslar miqdoriga yoki xarajat birligiga to'g'ri keladigan nisbiy miqdori;
- d) to'g'ri javob yo'q.

58. Qaysi omil ta'sirida yalpi talab o'zgaradi?

- a) narx darajasining o'zgarishi;
- v) investision sarflardagi o'zgarishlar;
- g) inflyasiya darajasi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

59. Yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesmasida ishlab chiqarish hajmi o'zgarmaydi?

- a) tik kesmada;
- b) oraliq va yotiq kesmada;
- v) oraliq kesmada;
- d) yuqoridagilarning barchasida.

60. SHaxsiy daromad 65000 so'm bo'lib, uning 52000 so'mi iste'molga ketsa, iste'molga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil etadi?

- a) 100%;
- b) 80%;
- v) 85%;
- d) 82%.

61. 65000 so'm shaxsiy daromaddan 13000 so'mi jamg'arma sifatida ishlatilsa, jamg'armaga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil etadi?

- a) 20%;
- v) 50%;
- g) 25%;
- d) 80%.

62. Jamg'arish normasi qanday aniqlanadi?

- a) jamg'arish fondining butun milliy daromad hajmiga nisbatining foizdagi ifodasi;
- b) shaxsiy daromadning iste'mol darajasiga nisbatining foizdagi ifodasi;
- g) aholi umumiy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

63. Innovasiya - .....

- a) yangi texnika-texnologiyalarni ishlab chiqarish uchun mablag'larni yo'naltirish;
- b) eksport uchun mablag'larni yo'naltirish;
- g) xalq xo'jaligi tovarlari importini kuchaytirish;
- d) to'g'ri javob yo'q.

64. Ekstensiv iqtisodiy o'sishga qanday erishiladi?

- a) ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli;
- b) ishlab chiqarish omillarini sifat jihatdan takomillashtirish tufayli;
- v) ishchi kuchiga yuqori darajada ish haqi to'lash tufayli;
- d) takomillashgan texnika-texnologiyadan foydalanish tufayli.

65. Intensiv iqtisodiy o'sishga qanday erishiladi?

- b) ishlab chiqarish omillarini sifat jihatdan takomillashtirish orqali;
- v) progressiv ishlab chiqarish vositalari va yangi texnikani qo'llash orqali;
- g) mavjud ishlab chiqarish potensialidan yaxshiroq foydalanish orqali;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

66. Milliy boylik nima?

- a) insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat boyliklari;
- v) yalpi ijtimoiy mahsulotning yangidan hosil qilingan va uning qiymatda ifodalanadigan qismidir;
- g) faqat tabiat resurslari majmuining qiymat shakli;
- d) to'g'ri javob yo'q.

67. Multiplikator samarasini hisoblash qaysi bandda to'g'ri izohlangan?

- a) real SMMdagi o'zgarishning investisiya sarflaridagi o'zgarishga nisbati;
- b) eksport va importni bir-biriga muvofiqlashtirish;
- g) asosiy kapitalni kengaytirish va uni qayta tiklashga qilinadigan sarflar;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

68. Quyidagi nisbatlardan qaysi biri inflyasion farqni ifodalaydi?

- b) $SMM < \text{yalpi sarflar}$;
- v) $SMM > \text{yalpi sarflar}$;
- g) $SMM_q \text{ yalpi talab}$;
- d) $SMM > \text{yalpi talab}$.

69. Quyidagi nisbatlardan qaysi biri resession farqni ifodalaydi?

- a) $SMM > \text{yalpi taklif}$;
- b) $SMM_q \text{ yalpi taklif}$;
- v) $SMM > \text{yalpi sarflar}$;
- d) to'g'ri javob yo'q.

70. Stagnasiya - bu .....

- a) bozordagi keskin vaziyat;
- b) xalqaro bitim;
- v) iqtisodiyotdagi tang holat;
- d) to'g'ri javob yo'q.

71. Agrar inqirozlarning asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

- a) mahsulotlarning nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilichida;
- b) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydaning kamayichida;
- v) siklli xarakterga ega bo'lmaslikda va nisbatan uzoq davom etichida;
- d) ishlab chiqarishning qisqarichida.

72. Iqtisodiy sikl qanday harakatni ifodalaydi?

- A. milliy iqtisodiyotning bir iqtisodiy inqirozidan ikkinchisi boshlanguncha takrorlanib turadigan harakati
- B. iqtisodiyotning yuqorilab boruvchi chiziq shaklidagi harakati
- C. ishlab chiqarish o'sish sur'atlarining o'zgarishi
- D. takror ishlab chiqarish bosqichlarining almashinishi

73. Iqtisodiy siklning fazalari qaysilar?

- A. inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish
- B. turg'unlik, jonlanish, inqiroz, yuksalish
- C. jonlanish, yuksalish, inqiroz, turg'unlik
- D. yukalish, turg'unlik, inqiroz, jonlanish

74. Iqtisodiy inqiroz deb nimaga aytiladi?

- A. ishlab chiqarish xajmining keskin tushib ketishiga, bozorda tovarlar miqdorini ko'payib ketishi
- B. bozorda tovarlar miqdorini kamayib ketishi
- C. ishlab chiqarishni jadallashuvi
- D. ishlab chiqarish xajmining kamayishi

75. Agrar inqirozlarning asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

- A. narxlarning pasayishi, daromadlar va foydaning kamayichida
- B. siklli xarakterga ega bo'lmaslikda va nisbatan uzoq davom etichida
- C. ishlab chiqarishning qisqarichida
- D. mahsulotlarning nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilichida

76. Ishsizlik deganda...

- a) O'ziga ish topolmasdan, mehnat rezervi armiyasiga aylangan aholining iqtisodiy faol qismi tushuniladi;
- v) ish qidirayotgan yoki yaqin vaqt ichida ish bilan ta'minlashini kutayotgan aholi tushuniladi;
- g) Ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklifning nomuvofiqligi natijasida vujudga kelgan aholi tushuniladi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

77. Friksion ishsizlik deganda:

- a) iste'molchilik talabi va texnologiyadagi turli hududlarda, turli soha va ish turlariga ishchi kuchining talab va taklif nomuvofiqligi natijasida vujudga kelgan ishsizlik tushuniladi;
- v) ish joylarini o'zgartirish tufayli ishdan bo'shab qolib malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlari bo'shashini kutayotgan ishsizlar tushuniladi;
- g) ishlashni xoxlamaydigan ishsizlar tushuniladi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

78. Siklik ishsizlik deganda...

- a) iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda vujudga kelgan ishsizlik tushuniladi;
- v) iste'molchilik talabi va texnologiyaning o'zgarishi tufayli turli hududlarda turli soha va ish turlariga ishchi kuchining talab va taklifga nomuvofiqligi natijasida vujudga kelgan ishsizlik tushuniladi;
- g) ishlashni xoxlamaydigan ishsizlar tushuniladi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

79. Moliyaviy munosabatlarning mohiyati qaysi bandda to'la yoritilgan.

- a) pulning harakati ya'ni uning shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi jarayonida vujudga keladigan munosabatlar;
- v) faqat aholi keng qatlamlari qo'lidagi pul mablag'larining ishlatilishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar;
- g) chet ellik jismoniy va huquqiy shaxslar pul mablag'larining harakati bilan bog'lik bo'lgan munosabatlar;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

80. Soliqlar tushunchasining mazmuni qaysi bandda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) soliqlar iqtisodiy tushuncha sifatida sof daromadning bir qismini ixtiyoriy ravishda byudjetga jalb qilishning shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil etadi;
- b) soliqlar davlat va mahalliy hokimiyat tomonidan huquqiy shaxslar daromadining bir qismini majburiy, jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismini esa ixtiyoriy ravishda byudjetga jalb etish shaklidir;
- v) soliqlar davlat va mahalliy hokimiyat tomonidan huquqiy shaxslar daromadining bir qismini ixtiyoriy, jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismini esa majburiy ravishda byudjetga jalb etish shaklidir;
- d) to'g'ri javob yo'q.

81. Soliq stavkasi qanday aniqlanadi?

- a) soliq summasining soliq olinadigan daromad summasiga nisbatining foizdagi ifodasidir;
- v) soliq olinadigan daromad summasidan soliq summasi ayriladi;
- g) soliq summasining soliq olinadigan daromad summasiga ko'paytmasi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

82. Byudjet - bu .....

- a) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrga mo'ljallangan pul ifodasidagi daromad va sarf-xarajatlari;
- b) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrga mo'ljallangan pul ifodasidagi sarf-xarajatlari;
- v) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrga mo'ljallangan pul ifodasidagi daromadlari;
- d) to'g'ri javob yo'q.

83. Pul emissiyasi nima ma'noni anglatadi?

- A. iqtisodiyotga qo'shimcha pul massasini chiqarish
- B. pullarni almashtirish
- C. iqtisodiyotdan qo'shimcha pul massasini yig'ib olish;
- D. pul chiqarishni kamaytirish

84. Banklarning vazifalari

- A. bo'sh pul mablag'larini to'playdi va qarz beradi
- B. aholining bo'sh pullarini saqlaydi
- C. qarz beradi
- D. qarz oladi

85. Kredit munosabatlari –bu..

- A. bo'sh pul mablag'larining jamlash va uni qarzga berish, davlat tomonidan qarz berish, axolidan qarz olish
- B. davlat tomonidan qarz berish
- C. axolidan qarz olish
- D. axoliga qarz berish

86. Devalvatsiya -

- A. boshqa mamlakatlar valyutasiga nisbatan milliy yoki xalqaro pul birligi kursining pasayishi
- B. biror davlat pul birligi qadrining oshishi
- C. fuqarolarning bir yil davomidagi yalpi daromadidan olinadigan majburiy to'lov
- D. yalpi daromadidan olinadigan majburiy to'lov

87. O'zbekiston Respublikasining bank tizimi necha bo'g'indan iborat?

- A. markaziy bank va tijorat banklari
- B. markaziy bank, tijorat va xususiy banklar
- C. davlat, xususiy, chet el va tijorat banklari
- D. tijorat va xususiy banklar

88. Inflyatsiya - bu .....

- a) Milliy pul birligi qiymatining rasmiy tartibda pasaytirilishi;
- v) eksportni importga nisbatan nihoyatda ortib ketishi;
- g) muomaladagi pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pullarning ko'payib ketishi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

89. Deflyatsiya - bu.....

- b) milliy pul birligi qiymatining rasmiy tartibda pasaytirilishini bildiradi;
- v) eksportning importga nisbatan nihoyatda ortib ketishini bildiradi;
- g) narx-navoning pasayishini, pul qadrining ortishini bildiradi;
- d) ijtimoiy mahsulotning pasayishi va ishsizlikning ko'payishini bildiradi.

90. Kreditning mazmuni qaysi bandda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) O'z mulki bo'lgan pul resurslarini xoxlagan vaqtda, hech bir xarajatsiz ishlatish;
- b) o'zgarar pul mablag'ini ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va muddati kelganda qaytarish;
- g) davlat yoki mahalliy byudjetdan qaytarib bermaslik sharti bilan ajratilgan mablag'.
- d) to'g'ri javob yo'q.

91. Respublikada ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishini ko'rsating.

- a) axolining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash;
- v) faol ijtimoiy siyosatni amalga oshirish;
- g) daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib berish;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

92. O'zbekistonda kuchli ijtimoiy siyosatning tub mohiyati nimalarda ko'rinadi?

- a) ijtimoiy tabaqalar o'rtasida mumkin qadar tenglik tamoyilining joriy qilinichida;
- b) millatlararo hamjihatlikni va xalqaro totuvlikni vujudga keltirishda;
- v) kam ta'minlangan ijtimoiy tabaqalarning manfaatlarini himoya qilish orqali ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda;
- d) ish haqi darajasini oshirishda.

93. Subsidiya nima?

- a) baholar orasidagi farqni davlat tomonidan qoplab berilishi;
- b) moliyaviy nochor korxonalarini iqtisodiy jihatdan quvvatlash vositasi;
- g) ijtimoiy fondlarga to'lovlar;
- d) bozorning muvozanat nuqtasi.

94. «Transfert to'lovlari» - deganda:

- a) bozor sektoriga yollangan ishchilarning ish haqi;
- b) davlat sektoridagi xizmatchilarning daromadlari;
- g) kichik mulkdorlar daromadi (foyda, renta, foiz, dividend);
- d) kam ta'minlangan aholi guruhlariga, nogironlarga, qariyalarga, boquvdagi kishilarga, ishsizlarga to'lanadigan nafaqalar.

95. O'zbekiston tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishda qanday tamoyillarga amal qilmoqda?

- a) faqat umuminsoniy manfaatlarni inobatga olish;
- b) faqat milliy manfaatlar asosida ish yuritish;
- v) sinfiy va umuinsoniy manfaatlarga asoslanish;
- g) umuminsoniy va milliy manfaatlarning mushtarakligi asosida ish yuritish;

96. OPEK tashkilotiga a'zo davlatlar qanday faoliyatlar bilan shug'ullanadi?

- a) metallurgiya sohasida;
- v) mashinasozlik sohasida;
- g) neftni ishlab chiqarish va sotish bilan;
- d) yengil sanoat sohasida.

97. Import - ...

- a) iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yish bo'yicha tuzilgan shartnoma;
- b) xorijiy mamlakatlarga sotilgan mahsulot, ish va xizmatlarning umumiy miqdori;
- v) mahalliy rezidentlar tomonidan xorijdan xarid qilingan tovar va xizmatlar umumiy miqdori;
- d) to'g'ri javob yo'q.

98. Jahon valyuta tizimi o'zining rivojida nechta bosqichdan o'tgan?

- a) 2 ta;
- b) 3 ta;

- v) 4 ta;
- g) 6 ta;
- d) to'g'ri javob yo'q.

99. Valyuta kurslarining o'zgarishiga qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- a) mamlakatlar milliy daromadining o'zgarishi;
- b) xalqaro narxlardagi nisbiy o'zgarishlar;
- v) milliy valyutalarga talab va taklifning o'zgarishi;
- g) yuqoridagi barcha omillar;
- d) to'g'ri javob yo'q.

100. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli?

- A. erkin savdo zonalari
- B. boj ittifoqi
- C. to'lov ittifoqi
- D. umumiy bozor

101. Halqaro mehnat taqsimoti:

- A. aholining migratsiyasi va chiqib ketishi, ixtisoslashuv
- B. aholining migratsiyasi
- C. mamlakatlarga boshqa mamlakatlardan ishchilarning kirib kelishi
- D. ayrim mamlakatlarning tovarlarning ixtisoslashuvi

102. Respublika iqtisodiyotining kelajagi nimaga bog'liq?

- A. jahon ho'jaligiga qo'shilishga
- B. ichki rezervlarni ishga solishga
- C. davlat mulkini hususiy lashtirilishiga
- D. ko'p ukladli iqtisodiyotni yaratilishiga

103. Import –bu..

- A. mahalliy rezidentlar tomonidan xorijdan xarid qilingan tovar va xizmatlar umumiy miqdori
- B. iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yish bo'yicha tuzilgan shartnoma
- C. xorijiy mamlakatlarga sotilgan mahsulot, ish va xizmatlarning umumiy miqdori
- D. ish va xizmatlarning umumiy miqdori

104. Eksport –bu..

- A. xorijiy mamlakatlarga sotilgan mahsulot, ish va xizmatlarning umumiy miqdori
- B. mahalliy rezidentlar tomonidan xorijdan xarid qilingan tovar va xizmatlar umumiy miqdori
- C. iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yish bo'yicha tuzilgan shartnoma
- D. mahalliy rezidentlar tomonidan xorijdan xarid qilingan tovarlar miqdori

105. Quyidagilardan qaysi biri erkin savdo yo'lidagi tarifli to'siqlar hisoblanadi?

- A. boj to'lovlari va import kvotalari,
- B. litsenziyalash tizimi
- C. mahsulotlar sifatiga standartlar qo'yish
- D. boj to'lovlari

106. Valyuta kurslarining o'zgarishiga qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- A. milliy valyutalarga talab va taklifning o'zgarishi, xalqaro narxlardagi nisbiy o'zgarishlar, nisbiy real foiz stavkalarining o'zgarishi
- B. milliy valyutalarga talab va taklifning o'zgarishi
- C. xalqaro narxlardagi nisbiy o'zgarishlar
- D. nisbiy real foiz stavkalarining o'zgarishi

107. OPEK tashkilotiga a'zo davlatlar qanday faoliyatlar bilan shug'ullanadi

A. neftni ishlab chiqarish va sotish bilan

B. mashinasozlik sohasida

C. metallurgiya sohasida

D. engil sanoat sohasida

KEYSLAR BANKI

Keys stadi

“UzDongJu Paint So” qo’shma korxonasi misolida

ISH HAQINI TASHKIL ETISHNI TAKOMILLASHTIRISH

PEDAGOGIK ANNOTATSIYA

1. **Fanning nomi:** “Iqtisodiyot”.

Mavzuning nomi: “UzDongJu Paint So” qo’shma korxonasida ish haqini tashkil etishni takomillashtirish” mavzusi bo’yicha keys.

2.Ushbu keysning maqsadi – talabalarni o’rganilgan mavzu bo’yicha egallagan nazariy bilimlari asosida amaliy harakatlar, muloqotlar, fikrlash orqali muayyan iqtisodiy vaziyatni tahlil qilish natijasida iqtisodiy jarayonni to’g’ri baholay olishlari kerakligi bilan belgilanadi.

Kutilayotgan natijalar: korxonada iqtisodiy natijalarini ifodalovchi ko’rsatkichlarni kompleks va tizimli tarzda omilli tahlil qilish usullarini o’rganish, Iqtisodiyotni baholash va berilgan muammolarni yechish. Keysni mufaffaqiyatli yechish uchun talabalar quyidagi **natijalarga erishishlari lozim:** iqtisodiy natijalarni o’zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash va hisob-kitob qilish, ishlab chiqarish hajmini oshirish bo’yicha ichki imkoniyatlarni aniqlash usuli, korxonani iqtisodiy holatiga baho berish;

3. **Ushbu keys kabinetli va syujetli** keyslar toifasiga kiradi. Vaziyatli holat so’nggi yillardagi solishtirma iqtisodiy jarayonlardan iborat.

4. **Bu tashkiliy-institutsional** keys. U hisobot ma’lumotlari asosida tuzilgan qisqa va strukturali keys-topshiriqdir. Keysning ob’ekti bo’lib “Uz Dong Ju Paint So” qo’shma korxonasi hisoblanadi.

5. **Didaktik maqsadlari bo’yicha** - trening keysi hisoblanib, amaliy mashg’ulot davomida berilgan mavzu bo’yicha olingan bilimlarni mustahkamlashga mo’ljallangan. SHu boisdan, keysda alohida vaziyatda vujudga kelgan muammoni tahlil qilib, ijobiy hal qilish uchun vazifalar, uni yechish ketma-ketligi, axborot manbalari berilgan.

6. **Keysning asosiy axborot manbasi sifatida** “Uz Dong Ju Paint So” qo’shma korxonasining 2013-2015 yillar bo’yicha Asosiy texnik-iqtisodiy ko’rsatkichlari va 2-T shakli - “Xodimlar tarkibiy va harakati” to’g’risida hisobot ma’lumotlari hamda “Sanoat korxonalarida texnologiyalar transfertini rivojlantirish” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi materiallaridan foydalanildi.

7.Keysning asosiy mohiyati, afzalliklari quyidagilardan iborat:

- o’quv mashg’ulotini keys-texnologiyasi orqali o’tkaziladi;
- talabalarni maksimal faolligini oshiradi va mustaqil ishlashga, fikrlashga undaydi;
- aniq ma’lumotlar asosida qurilgan vaziyatning mavjudligi talabalarda uni yechishga qiziqish uyg’otadi;

8. Ushbu keysdan – “Korxonada iqtisodiyoti”, “Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi”, “Iqtisodiyot”, “Iqtisodiy tahlil nazariyasi” **fanlaridan o’tkaziladigan mashg’ulotlarda foydalanish mumkin.**

Kirish

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh markazida aholi turmush darajasi va daromadlarini yuksaltirishi maqsadi qo'yilgan bo'lib, ushbu maqsad bevosita mamlakatimizdagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, xususan real sektor korxonalarida ishlab chiqarish omillaridan eng qimmatlisi hisoblangan inson omili – xodimlarning ish haqi hisob-kitobi masalalariga hamda ushbu boradagi munosabatlar samaradorligini yanada oshirishga qaratiladi.

Ma'lumki, iqtisodiy taraqqiyot o'z ortidan ishlab chiqarish omillariga bo'lgan talab va taklif ortishi, ularning bahosi ko'tarilishi bilan bog'liq munosabatlariga, jumladan mehnat resurslari – ishchi kuchini yollash va undan foydalanish munosabatlariga ham bevosita aloqadordir. Bunda mavjud ishlab chiqarish omillarini eng maqbul miqdoriy nisbatlarda o'zlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy qonuniyatlardan biri sifatida, ishlab chiqarish omillariga qilinayotgan sarflarni ular keltiradigan samara bilan mutanosiblik darajasini saqlash zarur. Zero, faqat ushbu yondashuvni to'g'ri amalga oshirish natijasidagina takror ishlab chiqarishni nafaqat uzluksiz, bir maromda davom ettirish, balki kengaytirish imkoniyatlari ham vujudga keladi.

Prezidentimizning ma'ruzalarida bildirgan fikrlaridan ma'lumki, hozirgi kundagi jahonning yirik mamlakatlarida moliyaviy-iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlari hali davom etayotgan bir paytda, so'nggi o'n yillikdan ortiq vaqt mobaynida yalpi ichki mahsulot yillik o'sish sur'atining 8 foiz va undan ortiq barqaror darajada ta'minlanishi, qolaversa ish haqi, pensiya va nafaqalarning har yili kamida ikki marotaba oshirilib borayotganligi, mazkur yondashuvning o'zini naqadar oqlayotganligini har bir korxonada misolida tahlil qilib borilishi yanada dolzarbdir.

Ushbu keysda “Uz Dong Ju Paint So” qo'shma korxonasining hisobot va statistik ma'lumotlari asosida ish haqi ko'rsatkichlari hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy omillar tahlil qilingan va mazkur iqtisodiy munosabat samaradorligini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik imkoniyatlari aniqlangan bo'lib, natijada ularning ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyatida sodir bo'lgan muayyan vaziyat har tomonlama tahlil qilish va baholashga imkon bo'ladi.

Berilgan keysni yechish natijasida quyidagi o'quv natijalariga erishish mumkin:

- o'rganilgan mavzu bo'yicha olingan bilimlarni mustahkamlash;
- muammoni alohida va guruhlararo tahlil qilishga va asosli boshqaruv qarorlarini qabul qilishga o'rganish;
- mustaqil qaror qabul qilishga o'rganish;
- o'quv ma'lumotlarini o'rganish darajasini tekshirish.
- korxonalarda iqtisodiy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish, o'rtacha ish haqi va mehnat unumdorligi mutanosibligini ta'minlash bo'yicha ichki xo'jalik imkoniyatlarini izlab topish va ularni iqtisodiy-moliyaviy holatiga baho berish.

1. “Uz Dong Ju Paint So” qo'shma korxonasidagi vaziyat bilan tanishish

“Uz Dong Ju Paint So” qo'shma korxonasi

O'rta Osiyoda yagona hisoblangan mamlakatimiz avtomobil zavodi hozirgi kunda o'zining eng zamonaviy va ko'rkam mashinalari bilan yurtimiz dovrug'ini jahonga tanitmoqda. Bu zavodning tashkil etilishi uzoqni ko'zlab qilingan yirik loyihalardan biri bo'lib, loyihaning sifat bosqichida mazkur korxonaga yetkazib beriladigan barcha kerakli

ehtiyot qismlar va xom ashyolarni mahalliyashtirish, ya'ni milliy korxonalarimizda ishlab chiqarish belgilangan. "Uz Dong Ju Paint So" qo'shma korxonasi ham ana shu strategik maqsadni amalga oshirish borasida qilingan katta ishlardan biri bo'ldi. Zavod ilk bor faqatgina avtomobillar uchun lak-bo'yoqlar yetkazib bergan bo'lsa, endilikda mamlakatimiz qurilish sohasi uchun ham mahsulotlar ishlab chiqarishni boshladi. Korxonada 120 xil rangdagi qurilish hamda 60 xil rangdagi avtomobil bo'yoqlari ishlab chiqarilmoqda.

"Uz Dong Ju Paint So" qo'shma korxonasi iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish natijasida uning ishlab chiqarish natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar hisobot yili yildan-yilga ortib borayotganligi aniqlandi. Bunda tabiiyki, korxonaning iqtisodiy salohiyati bilan bir vaqtda kadrlar soni va ularga qilinadigan sarflar – ish haqi jamg'armasi ham ortib boradi.

Korxonada rahbari, iqtisodchiga xo'jalik faoliyatidagi omillar mutanosibligi asoslari, joriy va muqobil xarajatlar nisabatidagi o'zgarishlar, reja ko'rsatkichlarining asosligi, uning bajarilichida musbat va manfiy chetga og'ish darajasi, mazkur o'zgarishlarga ta'sir ko'rsatuvchi omillar va sabablar, qolaversa, korxonaning uzoq va yaqin oraliqdagi istiqbollari tadqiq etishni topshiradi.

Xo'jalik sub'ektlarining iqtisodiy natijalarini tahlil qilish uchun asosiy axborot manba moliyaviy hisobotning 2-shakli -"**Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot**" hamda "**Statistik hisobot**" ma'lumotlari hisoblanadi. SHu bois, quyida "Uz Dong Ju Paint So" qo'shma korxonasi 2013-2014 va 2015 yillardagi hisobot ma'lumotlari berilgan.

1-ilova

2. "Uz-Dongju Paint Ko" Qo'shma korxonasi hisobot ma'lumotlari 1 yanvar 2016 yil

Korxonada faoliyatining asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari (Mln so'm)

№	Ko'rsatkichlar	2016	2017	2018	O'sish sur'ati 2018/2016 %
1	Ishlab chiqarish xajmi	40478	56243	72399	179
2	Realizatsiya qilingan mahsulot tannarxi	24589	34817	46137	188
3	Yalpi daromad	37830	53565	70980	188
4	Muomala xarajatlari	1563	1763	1940	124
5	Ajratmalar	458	673	769	167
6	Foyda	11220	16309	22133	200
7	Sof foyda	4992	7339	9959	200
8	Ishchilar soni, kishi	283	320	359	127
9	Ish haqi fondi	1833	2808	3078	167
10	Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, %	72,7	88,8	98,3	135
11	Mehnat unumdorligi	143	175,8	201,7	141
12	Rentabellik	0,75	0,75	0,73	97

Manba: Korxonada statistik ma'lumotlari

3. Bilimlarni jonlantirish uchun savollar

1. Korxonada mehnat unumdorligini qanday hisoblanadi?
2. Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarining yilma-yil mutloq va nisbiy o'sish sur'atlarini aniqlang.
3. Ishlab chiqarish hajmini o'rganishda amaldagi va taqqoslama baholarda hisoblashning ahamiyati nimada?
4. O'rtacha ish haqi miqdori qanday hisoblanadi?
5. Ish haqini tashkil etish funksiyalari va tamoyillari nimalardan iborat?
6. Xodimlar o'rtacha razryadi qanday hisoblanadi?
7. Mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi nomutanosibligi natijasida kelib chiqqan miqdor qanday hisoblanadi?

4. Talabalar uchun metodik ko'rsatmalar

Muammo. Korxonadagi mavjud vaziyat asosida, ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining yilma-yil mutloq va nisbiy o'zgarish tendentsiyalari hisoblanib, ish haqi va mehnat unumdorligi o'rtasidagi muvofiqlikning asosi tahlil etiladi. Olib borilgan hisob-kitoblar natijasini guruh talabalari tomonidan muhokama etilib, mavjud sarfning me'yordan ortiq yoki kam amalga oshirilganini konkret raqamlar bilan isbotlash. Tahlil natijalari asosida korxonani iqtisodiy-moliyaviy holatiga umumiy baho berish.

Vazifalar

- Korxonaning asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari tizimini aniqlash va ulardagi ma'lumotlarni o'zgarish tendentsiyalarini hisoblashni o'rganish.
- Berilgan iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishigiga ta'sir ko'rsatayotgan omillarni aniqlash.
- Amalga oshirilgan tahlil natijasida mavjud vaziyatdagi muammoni yechimini topish.
Berilgan ma'lumotlar asosida tavsiya qilingan jadvallarni to'ldirish hamda jadval ma'lumotlari asosida korxonaning iqtisodiy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni kompleks va sistemali tarzda omilli tahlil qilish.
- Korxonada ishlab chiqarish hajmini oshirish bo'yicha ichki imkoniyatlar summasini aniqlash va xulosalar berish.
- Iqtisodiy ko'rsatkichlarni omilli tahlil qilish asosida ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha korxonaning holatiga baho berish.

Echish ketma-ketligi

1. Korxonada yuz bergan vaziyat tahlil qilinadi, muammo va uni yechish ketma-ketligi, asosiy vazifalari bilan tanishiladi.
2. Keysdagi holatlarni oydinlashtirish: Nima yuz bergan? Korxonada faoliyati natijasi qanday bo'lgan va qanday bo'lishi mumkin?
3. Omilli tahlilni o'tkazish natijasida pirovard ko'rsatkichni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarning ta'siri aniqlanadi, hisob-kitob qilinadi hamda natijaviy ko'rsatkichni

o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar hajmini oshirish bo'yicha ichki xo'jalik imkoniyatlari izlab topiladi.

4.Kompleks va sistemali tarzda tahlil qilish yordamida vaziyatning asosiy muammosi yechiladi, baholanadi, ishlab-chiqarish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari tavsiya qilinadi.

Amaliy vaziyatni tahlil qilish uchun metodik ko'rsatma

Tahlil bosqichlari	Tavsiya va maslahatlar
1. Keys bilan tanishish	1.Keysni o'qish jarayonida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang. 2.Berilgan vaziyat bilan tanishing. Vaziyatga ta'rif berishga harakat qiling. 3.Vaziyatni tahlili uchun axborot manbalari bilan ta'minlanganlikni aniqlang.
2. Vaziyatning tashhisi va tahlili	1.Korxonada faoliyatida yuzaga kelgan holatni oydinlashtiring. Vaziyatning muhim xususiyatlarini, miqdor va sifat tomonlarini belgilang. Ularga asosan korxonaning haqiqatda bo'lgan va bo'lishi mumkin bo'lgan holatini aniqlang hamda ularni taqqoslang. 2.Vaziyatni tahlil qilish jarayonida muammo qanday darajada yechilishini belgilang. Uni yechish mumkinmi?, Qanday natijaga erishish mumkin? 3.Muammoni yechish jarayonida bo'ladigan yoki bo'lishi mumkin bo'lgan qiyin holatlarni ko'rsating.
3.Muammoli vaziyatning yechimi bo'yicha tahlil variantlarini tanlash va baho berish	1.Vaziyatning yechimini hal qiling. Berilgan xulosalarni salbiy va ijobiy tomonlarini ko'rsating va baholang. Eng yaxshi variantni tanlang.

5. To'ldirish uchun tavsiya qilingan jadvallar

								1-jadval	
"UzDongJu Paint Co" qo'shma korxonasi mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi bog'liqligi tahlili									
t/r.	Ko'rsatkichlar	o'lchov birligi	2016 yil	2017 yil	2018 yil	2017 yilda 2016 yilga nisbatan		2018 yilda 2017 yilga nisbatan	
						(+,-)	%	(+,-)	%
1.	Mahsulot ishlab chiqarish hajmi (solishtirma baholarda)	ming so'm	40478000	56243000	72399000				
2.	Sanoat ishlab chiqarish xodimlari	Kishi	283	320	359				
3.	Bir ishlovchi hisobiga unumdorlik	ming so'm							
5.	Ish haqi jamg'armasi	---/-	1833000	2808000	3078000				
6.	O'rtacha oylik ish haqi	ming so'm							
Manba: Korxonaning reja-iqtisod bo'limi ma'lumotlari asosida tayyorlandi.									

Korxonada o'zining moddiy texnika bazasini mukammal shakllantirib, mavjud xom ashyo va material resurslarning ham zamon talablariga javob beradigan imkoniyatini qo'lga kiritganda ham mehnat omilidan foydalanishda kamchiliklarga yo'l qo'yib, xo'jasizlik bilan yondashsa, hech qanday ijobiy yakun haqida gap bo'lmasligi muqarrar.

SHu bois ish haqi va mehnat unumdorligi o'zgarishining mahsulot tannarxiga ta'sirini o'rganiladi Bunda yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, korxonada foaliyatini yuritishda qilinayotgan sarf-harajatlar samardorligini oshirishdan manfaatdorlikning ahamiyati bozor munoabatalari sharoitida yanada kuchaymoqda. SHuning uchun ham mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi o'zgarishining mahsulot tannarxiga ta'sirini tahlil qilib borish muhim vazifalardandir.

Korxonaning sanoat ishlab chiqarish xodimlarga mo'ljallangan T_k ko'rsatkichi ish haqi hisobiga olingan tannarxning kamayish salmog'ini aks ettiradi. Tannarxning qolgan o'zgarishlarini moddiy xarajatlar va boshqa sarflar (transport, ombor sarflari va h.k.) hisobiga kiritish mumkin. Mana shu salmog'ini bilgan holda osongina mehnat ko'rsatkichlari hisobiga tannarx o'zgarishining yig'indisini aniqlash mumkin: o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlari mehnat unumdorligining o'sish sur'atlaridan ortib ketishi tannarxning ko'payishini bildiradi («+» — belgili natija), agar mehnat unumdorligining o'sishi o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlaridan ortib ketsa unda tannarxning kamayishini bildiradi («-» — belgili natija). Mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlari o'zaro nisbatining tannarxga ta'siri quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$T_k = \frac{\Pi_{yux} - \Pi_{m.y.}}{100 + \Pi_{m.y.}} \times \Pi_{ux} \quad (7)$$

bu yerda, T_k — tannarxning o'zgarishi (%);

Π_{uix}, Π_{mu} — o'rtacha ish haqining va mehnat unumdorligining o'zgarishi (%);

D_{ix} — mahsulot tannarxida ish haqining salmog'i (%).

6. Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari

Baholash ko'rsatkichlari va mezonlari	Maksimal Ball	Guruh natijalarini baholash				
		1	2	3	4	5
Ma'lumotlarning to'liqligi (to'liq, to'g'ri)	1,2					
Ma'lumotlarning berilishi (aniq, mantiq asosida)	1,2					
Guruhlarning faolligi (savol, javob, qo'shimchalar)	0,6					
Maksimal bal	3					
Baho 2-3- a'lo 1-2- yaxshi 0,5-1- o'rta						

7. Keysologning javob varianti

Xo'jalik yurituvchi subʼektlarning iqtisodiy faoliyatida barcha ishlab chiqarish omillari, ular keltiradigan samara bilan solishtirilib borilishi zarur, ya'ni aosisy ishlab chiqarish vositalarining fond sig'imi va qaytimi, amortizatsiya ko'rsatkichlari, aylanma vositalardan foydalanish ko'rsatkichlari sifatida materiallar qaytimi va sig'imi, aylanish tezligi va fondlar rentabelligi, mehnat resurslaridan foydalanishda esa, o'rtacha ish haqi va uning o'zgarishini mehnat unumdorligi o'zgarilishi bilan to'g'ri nisbati, mehnat sig'imiabi ko'rsatkichlarini aniqlash kerak bo'ladi. Tahlil qilish avvalambor, korxonaning mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi bog'liqligini aniqlashdan boshlanadi (1-jadval).

1-jadvalda "UzDongJu Paint Co" qo'shma korxonasida mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi bog'liqligi tahlilini ko'rib chiqdik. Unga ko'ra korxonada 2013 yilda mehnat unumdorligi, ya'ni bir ishlovchi hisobiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarish hajmi 143031,8 ming so'mni, 2014 yilda 175759,4 ming so'mni tashkil qilgan. 2015 yilda esa bir ishlovchi tomonidan yiliga o'rtacha 201668,5 ming so'mlik mahsulot ishlab chiqaril. Nisbiy hisobda mehnat unumdorligi 2014 yilda 2013 yilga nisbatan 122,9 foizni, 2015 yilda 2014 yilga nisbatan esa, 114,foizni tashkil qilgan.

Ushbu jadvalimizda berilgan ma'lumotlar bo'yicha bir ishlovchi hisobiga to'g'ri kelgan o'rtacha oylik ish haqi miqdori 2013 yilda 539753 so'mni, 2014 yilda 731250 so'mni, 2015 yilda esa 714485 so'mni tashkil qildi. O'rtacha oylik ish haqining nisbiy o'zgarishi yillar bo'yicha o'rganilganda, 2014 yilda 2013 yilga nisbatan 35,5 foizga, 2015 yilda esa, 2014 yilga nisbatan 2,3 foizga kamayganligini aniqladik.

Demak, korxonada o'rtacha ish haqi bilan mehnat unumdorligi o'zgarishining mutanosibliigi biz o'rgangan davrda turlicha bo'lgan. Ya'ni 2014 yilda mehnat unumdorligining o'sishi 22,9 foizni tashkil qilgani holda, o'rtacha oylik ish haqi miqdori 35,5 foizga oshirilgan. Bu bilan ish haqini tashkil etishda asosiy tamoyillardan biri hisoblangan mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarining o'rtacha ish haqi o'sichidan ilgarilovchi sur'atlarini ta'minlash shartiga rioya qilinmagan.

Ish haqining mehnat unumdorligi o'zgarishiga bog'liq ravishda $((539753 * (100 + (22,9 * 0,7) \%))$ oshirilganda o'rtacha ish haqi miqdori 626275,4 so'm bo'lishi kerak edi. Haqiqatda esa, bir ishlovchi hisobiga to'g'ri keladigan o'rtacha oylik ish haqi 104974,6 so'mga ortig'i bilan to'langan. Natijada korxonaning ish haqi jamg'armasidan 403102,46 ming so'm mablag' $((731250 - 626275,4) * 320 * 12)$ ortiqcha sarflangan.

2015 yilda mehnat unumdorligining 2014 yilga nisbatan o'sishi 14,7 foizni tashkil qilgani holda, o'rtacha oylik ish haqi miqdori 2.3 foizga kamaygan. Ya'ni 2014 yilda bir ishlovchi hisobiga mehnat unumdorligi 175759,4 ming so'mni, 2015 yilda esa, 201668,5 ming so'mni tashkil qilib, 14,7 foizga ortgan. O'rtacha oylik ish haqi miqdori 2014 yilda 731250 so'mni, 2015 yilda 714485 so'mni tashkil qilib, bu ko'rsatkich o'tgan yilga nisbatan 16800 so'mga yoki 2,3 foizga kamaygan.

Bu bilan har bir ishlovchi hisobiga o'rtacha oylik ish haqi miqdori mehnat unumdorligi o'sishiga bog'liq holda tashkil qilinmagani evaziga 806495,63 so'm belgilanishi zarur bo'lgan holda, har bir ishlovchi hisobidan 92014,63 so'mdan

kamaytirish hisobiga ish haqi jamg'armasidan sarflar 396381,79 ming so'mga kam hisoblangan.

Ish haqi va mehnat unumdorligi o'rtasidagi bog'liqlik yilma-yil to'g'ri ketma-ketlik bo'yicha hisoblanganda, 2015 yilda bir ishlovchi hisobiga o'rtacha oylik ish haqi 690719,14 so'm belgilanishi zarur bo'lib, u holda ish haqi jamg'armasidan sun'iy ravishda ortiqcha sarflar qilinganligi, buning natijasida asossiz ravishda 102383,3 ming so'm ortiqcha sarflanganligi ma'lum bo'ldi.

Xullas "UzDongJu Paint Co" qo'shma korxonasida mehnat unumdorligi o'zgarishi bilan o'rtacha oylik ish haqi o'zgarishi nisbati bo'yicha 2013, 2014 va 2015 yillardagi ish haqi jamg'armasining bajarilishini tahlil qilganimizda, mazkur yillarda ish haqi jamg'armasining umumiy sarflari 2013 yilda 1.833.000 ming so'mni, 2014 yilda 2.808.000 ming so'mni va 2015 yilda esa, 3.078.000 ming so'mni, hammasi bo'lib, uch yillik bo'yicha 7.719.000 ming so'mni tashkil qildi.

Ish haqi jamg'armasining mehnat unumdorligi o'zgarishiga bog'liq zarur va yetarli miqdori ushbu natija 2013 yilda 1.833.000 ming so'mni, 2014 yilda 2.404.897,5 ming so'mni, 2015 yilda esa, 2.975.618,1 ming so'mni, hammasi bo'lib, 7.213.515,6 ming so'mni tashkil qildi.

Biz ish haqi jamg'armasining miqdori va tarkibidagi o'zgarishlarni, ish haqi va mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari o'zgarishining o'zaro naqadar mutanosibligi masalalarini ko'rib chikdik. Endi ish haqi va mehnat unumdorligi o'zgarishining mahsulot tannarxiga ta'sirini o'rganamiz. Buning sababi shuki, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, korxonada foaliyatini yuritishda qilinayogan sarf-harajatlar samardorligini oshirishdan manfaatdorlikning ahamiyati bozor munoabatalari sharoitida yanada kuchaymoqda. Korxonada o'zining moddiy texnika bazasini mukammal shakllantirib, mavjud xom ashyo va material resurslarning ham zamon talablariga javob beradigan imkoniyatini qo'lga kiritganda ham mehnat omilidan foydalanishda kamchiliklarga yo'l qo'yib, xo'jasizlik bilan yondashsa, hech qanday ijobiy yakun haqida gap bo'lmasligi muqarrar. SHuning uchun ham mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi o'zgarishining mahsulot tannarxiga ta'sirini tahlil qilib borish muhim vazifalardandir.

Korxonaning sanoat ishlab chiqarish xodimlarga mo'ljallangan T_k ko'rsatkichi ish haqi hisobiga olingan tannarxning kamayish salmog'ini aks ettiradi. Tannarxning qolgan o'zgarishlarini moddiy xarajatlar va boshqa sarflar (transport, ombor sarflari va h.k.) hisobiga kiritish mumkin. Mana shu salmog'ini bilgan holda osongina mehnat ko'rsatkichlari hisobiga tannarx o'zgarishining yig'indisini aniqlash mumkin: o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlari mehnat unumdorligining o'sish sur'atlaridan ortib ketishi tannarxning ko'payishini bildiradi («+» — belgili natija), agar mehnat unumdorligining o'sishi o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlaridan ortib ketsa unda tannarxning kamayishini bildiradi («-» — belgili natija). Mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlari o'zaro nisbatining tannarxga ta'siri quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$T_k = \frac{II_{yux} - II_{m.y.}}{100 + II_{m.y.}} \times II_{ux} \quad (7)$$

bu yerda, T_k — tannarxning o'zgarishi (%);

P_{uix}, P_{mu} — o'rtacha ish haqining va mehnat unumdorligining

o'zgarishi (%);

D_{ix} —mahsulot tannarxida ish haqining salmog'i (%).

$$T_K^{2014/2013} = \frac{35,5 - 22,9}{100 + 22,9} * 8,07 = 0,826;$$
$$T_K^{2015/2014} = \frac{-2,3 - 14,7}{100 + 14,7} * 6,67 = -0,721;$$
$$T_K^{2015/2013} = \frac{32,4 - 41,0}{100 + 41,0} * 6,67 = -0,407.$$

Iqtisodiy rivojlanishning muhim qonuniyatlaridan biri mehnat unumi bilan ish haqining o'sishi o'rtasidagi nisbatning saqlanichidir. Ushbu qonuniyat ish haqi o'sishining mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'sishi bilan o'zaro bog'liqligini xarakterlaydi. Mehnat unumi bilan ish haqining o'sishi o'rtasidagi aloqadorlik O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 0,7 koeffitsientda belgilangan. Bu aloqadorlik mahsulot hajmining har bir foizlik qo'shimcha o'sishiga nisbatan ish haqining bazaviy darajasini 0,7 koeffitsientga oshirishni ifodalaydi²³.

Yuqoridagi qonuniyatga ko'ra mazkur korxonada ish haqi jamg'armasining sarfidan chetlanish miqdorini aniq hisoblab chiqish mumkin.

1-jadvalda "UzDongJu Paint Co" qo'shma korxonasi mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi bog'liqligi tahlilini ko'rib chiqdik. Unga ko'ra korxonada 2013 yilda mehnat unumdorligi, ya'ni bir ishlovchi hisobiga to'g'ri keladigan mahsulot ishlab chiqarish hajmi 143031,8 ming so'mni, 2014 yilda 175759,4 ming so'mni tashkil qilgan. 2015 yilda esa bir ishlovchi tomonidan yiliga o'rtacha 201668,5 ming so'mlik mahsulot ishlab chiqarilgan. Nisbiy hisobda mehnat unumdorligi 2014 yilda 2013 yilga nisbatan 122,9 foizni, 2015 yilda 2014 yilga nisbatan esa, 114,foizni tashkil qilgan.

Ushbu jadvalimizda berilgan ma'lumotlar bo'yicha bir ishlovchi hisobiga to'g'ri kelgan o'rtacha oylik ish haqi miqdori 2013 yilda 539753 so'mni, 2014 yilda 731250 so'mni, 2015 yilda esa 714485 so'mni tashkil qildi. O'rtacha oylik ish haqining nisbiy o'zgarishi yillar bo'yicha o'rganilganda, 2014 yilda 2013 yilga nisbatan 35,5 foizga, 2015 yilda esa, 2014 yilga nisbatan 2,3 foizga kamayganligini aniqladik.

Demak, korxonada o'rtacha ish haqi bilan mehnat unumdorligi o'zgarishining mutanosibligi biz o'rgangan davrda turlicha bo'lgan. Ya'ni 2014 yilda mehnat unumdorligining o'sishi 22,9 foizni tashkil qilgani holda, o'rtacha oylik ish haqi miqdori 35,5 foizga oshirilgan. Bu bilan ish haqini tashkil etishda asosiy tamoyillardan biri hisoblangan mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarining o'rtacha ish haqi o'sichidan ilgarilovchi sur'atlarini ta'minlash shartiga rioya qilinmagan.

Ish haqining mehnat unumdorligi o'zgarishiga bog'liq ravishda ((539753*(100+(22,9*0,7) %))) oshirilganda o'rtacha ish haqi miqdori 626275,4 so'm bo'lishi kerak edi. Haqiqatda esa, bir ishlovchi hisobiga to'g'ri keladigan o'rtacha oylik ish haqi 104974,6 so'mga ortig'i bilan to'langan. Natijada korxonaning ish haqi

²³ Ё. Абдуллаев, А. Иброҳимов, М. Раҳимов "Иқтисодий таҳлил" Тошкент – "Мехнат" – 2001 йил, 74-бет.

jamg'armasidan 403102,46 ming so'm mablag' $((731250-626275,4)*320*12)$ ortiqcha sarflangan.

2015 yilda mehnat unumdorligining 2014 yilga nisbatan o'sishi 14,7 foizni tashkil qilgani holda, o'rtacha oylik ish haqi miqdori 2,3 foizga kamaygan. Ya'ni 2014 yilda bir ishlovchi hisobiga mehnat unumdorligi 175759,4 ming so'mni, 2015 yilda esa, 201668,5 ming so'mni tashkil qilib, 14,7 foizga ortgan. O'rtacha oylik ish haqi miqdori 2014 yilda 731250 so'mni, 2015 yilda 714485 so'mni tashkil qilib, bu ko'rsatkich o'tgan yilga nisbatan 16800 so'mga yoki 2,3 foizga kamaygan.

Bu bilan har bir ishlovchi hisobiga o'rtacha oylik ish haqi miqdori mehnat unumdorligi o'sishiga bog'liq holda tashkil qilinmagani evaziga 806495,63 so'm belgilanishi zarur bo'lgan holda, har bir ishlovchi hisobidan 92014,63 so'mdan kamaytirish hisobiga ish haqi jamg'armasidan sarflar 396381,79 ming so'mga kam hisoblangan.

Ish haqi va mehnat unumdorligi o'rtasidagi bog'liqlik yilma-yil to'g'ri ketma-ketlik bo'yicha hisoblanganda, 2015 yilda bir ishlovchi hisobiga o'rtacha oylik ish haqi 690719,14 so'm belgilanishi zarur bo'lib, u holda ish haqi jamg'armasidan sun'iy ravishda ortiqcha sarflar qilinganligi, buning natijasida asossiz ravishda 102383,3 ming so'm ortiqcha sarflanganligi ma'lum bo'ldi.

Xullas "UzDongJu Paint Co" qo'shma korxonasi mehnat unumdorligi o'zgarishi bilan o'rtacha oylik ish haqi o'zgarishi nisbati bo'yicha 2013, 2014 va 2015 yillardagi ish haqi jamg'armasining bajarilishini tahlil qilganimizda, mazkur yillarda ish haqi jamg'armasining umumiy sarflari 2013 yilda 1.833.000 ming so'mni, 2014 yilda 2.808.000 ming so'mni va 2015 yilda esa, 3.078.000 ming so'mni, hammasi bo'lib, uch yillik bo'yicha 7.719.000 ming so'mni tashkil qildi.

Ish haqi jamg'armasining mehnat unumdorligi o'zgarishiga bog'liq zarur va yetarli miqdori ushbu natija 2013 yilda 1.833.000 ming so'mni, 2014 yilda 2.404.897,5 ming so'mni, 2015 yilda esa, 2.975.618,1 ming so'mni, hammasi bo'lib, 7.213.515,6 ming so'mni tashkil qildi.

Biz amaliy izlanish olib borgan "UzDongJu Paint Co" qo'shma korxonasi mahsulot tannarxi 2013 yilda 24.589.000 ming so'mni, 2014 yilda 34.817.000 ming so'mni va 2015 yilda 46.137.000 ming so'mni tashkil qilgan. Demak, 2015 yilda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari 2014 yilga nisbatan 10.228.000 ming so'mga yoki 41,6 foizga 2013 yilga nisbatan esa, 11.320.000 ming so'mga yoki 32,5 foizga ortgan.

Ming so'mlik mahsulot ishlab chiqarishga qilingan xarajatlar 2013 yilda 607,47 so'mni, 2014 yilda 619,05 so'mni, 2015 yilda esa, 637,26 so'mni tashkil qilganligi ma'lum bo'ldi. Mazkur tahlil natijasidan shunday fikr bildirishimiz mumkinki, korxonada so'nggi uch yillikda mahsulot birligi uchun sarflar ortib borgan.

Korxonada mehnat qaytimi, ya'ni mehnat resursiga qilingan bir so'mlik sarf hisobiga to'g'ri kelgan mahsulotni o'rganib chiqdik. 2013 yilda ushbu ko'rsatkich 264,99 so'mni, 2014 yilda 240,35 so'mni va 2015 yilda 282,26 so'mni tashkil qildi. 2014 yilda mehnat qaytimi ko'rsatkichining kamayishi sababi bizningcha, shu yili mehnat unumiga nisbatan bir xodimga o'rtacha oylik ish haqi miqdorining ilgari ketganidir.

Mehnat unumdorligini oshirish, xom ashyo, materiallar, yoqilg'i va elektr-energiya xarajatlarini kamaytirish, xizmat ko'rsatish va boshqarish sarflarini qisqartirish, ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarni tejash-mahsulot tannarxini pasaytirishning eng muhim manbalari hisoblanadi.

Korxonada mehnat unumdorligini oshirish uchun yangi texnika, texnologiya jarayonlarini va ishlab chiqarishni o'stirish yoki mehnatni tashkil etishning ilg'or usullarini

joriy qilish orqali har bir mehnatchi tomonidan tayyorlanayotgan mahsulotni ko'paytirish kerak. Bu holda har bir mahsulot birligiga sarflanadigan ish haqi qisqaradi, ammo ishchining umumiy ish haqi esa ortib boradi. Mehnat unumdorligi ish haqiga nisbatan jadal o'sgandagina tannarx pasayadi.

Mehnat unumdorligi o'sish mohiyati shundan iboratki, bunda mahsulot ishlab chiqarishga ketadigan jonli mehnat ulushi kamayadi, ilgari sarflangan mehnatning ulushi esa ortadi, biroq mahsulot birligi uchun ketadigan mehnat sarfi qisqaradi.

Material, yoqilg'i va elektr-energiya xarajatlarini kamaytirish uchun ularni tejab sarflash, qimmatbaho materiallarni arzon, lekin chidamli materiallar bilan almashtirish, ularni sotib olish va korxonaga keltirish bilan bog'liq bo'lgan sarflarni qisqartirish kerak bo'ladi.

Xizmat ko'rsatish va boshqarish uchun ketadigan xarajatlarni qisqartirishga esa tarmoq va korxonalaridagi ma'muriy-boshqaruv apparati sarflarini kamaytirish, asbob, uskuna, bino va inshootlarni saqlash, yoritish, isitish uchun ketadigan mablag'larni tejab-tergab sarflash orqali erishiladi.

Unumsiz xarajatlarni (debitor va kreditor qarzdorlik muddatining kechikishi, jarima to'lash, penya va hokazolar) tugatish mahsulot tannarxini pasaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish, ishlab chiqarish va mehnatni korxonaning ichida uyushtirishni yaxshilash mahsulot tannarxini pasaytirishning barcha manbalariga ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarishni elektrlashtirish va elektronizatsiyalash hamda kompleks avtomatlashtirish, kimyolash mahsulot tayyorlash uchun solishtirma xarajatlarni kamaytiradi.

Mahsulot tannarxi va uni pasaytirish topshiriqlari davlat va korxonalar rejasiga yuqoridan belgilanmaydi, aksincha, korxonalarining o'zida hisob qilinadigan ko'rsatkich hisoblanadi. SHunga qaramay, mahsulot tannarxi ishlab chiqarish ko'rsatkichlaridan biri bo'lib qolaveradi. CHunki, mahsulot tannarxini pasaytirish ishlab chiqarishning rentabellik darajasini oshirish rezervlaridan biri hisoblanadi. Mahsulot tannarxi qanchalik past bo'lsa, albatta, boshqa sharoitlar bir xil bo'lgan holda (masalan, xuddi o'sha mahsulotning narxi barqaror bo'lganda) uni sotishdan keladigan foyda ham shunchalik ko'p bo'ladi.

8. "Ish haqini tashkil etishni takomillashtirish" mavzusi bo'yicha vaziyatli holat yechimini aniqlash bo'yicha o'qitish texnologiyasi.

Vaqt: 2 soat.	Talabalar soni: 20-25 ta.
Mashg'ulot shakli	Nazariy bilimlar asosida bilim va ko'nikmalarni chuqurlashtirishga yo'naltirilgan amaliy topshiriqlarni bajarish.
Mashg'ulot rejasi	1.Mavzu mazmuniga kirish. 2.Bilimlarni jonlantirish. 3.Keys bilan amaliy tanishish. 4.Keysni kichik guruhlarda yechish va taqdim qilish. 5.Natijalarni tahlil qilish va baholash. 6.Mashg'ulotni yakunlash. Guruh va talabalar faoliyatini hamda o'quv mashg'ulotida erishilgan yutuqlarni baholash.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Talabalar egallagan nazariy bilimlar asosida amaliy harakatlar, fikrlash orqali muayyan iqtisodiy va moliyaviy vaziyatni to'g'ri baholab, asosli boshqaruv qarorlarini qabul eta bilishlari kerak.	
Pedagogik vazifalar:	O'quv faoliyati natijalari:
<ul style="list-style-type: none"> . korxonaning moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlili bilan tanishtirish; . keysda berilgan muammoli vaziyat va uning vazifalari hamda muammoni yechish ketma-ketligi bilan tanishtiradi; . tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tahlil natijalarini umumlashtirish; . oxirgi xulosalar beriladi va asoslanadi. 	<ul style="list-style-type: none"> . korxonaning moliyaviy natijalarini tahlil qilish yo'llarini aytadilar; . vaziyatdan kelib chiqqan holda muammoni aniqlash, ifodalay olish va uni yechish vazifalarini, muammoning yechimi bo'yicha aniq harakatlar ketma-ketligini aniqlaydilar; . tahlil natijalari asosida iqtisodiy baho beradilar, tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qila oladilar; . xulosa va qarorlarni asoslash va himoya qilish ko'nikmalarini egallaydilar.
O'qitish usullari	Keys-stadi usuli, amaliy mashg'ulot, bahs
O'qitish vositalari	Keys, tarqatma materiallar, flipchart, markerlar, skotch, A32 qog'oz varaqlari
O'qitish shakllari	Amaliy, frontal va guruhlarda ishlash
O'qitish sharoiti	Guruhlarda ishlashga mo'ljallangan auditoriya
Monitoring va baho	Kuzatuv, blits-so'rov, taqdimot, baholash.

O'quv mashg'ulotining texnologik kartasi

Ish bosqichlari	O'qituvchi faoliyatining mazmuni	Talaba faoliyatining mazmuni
	O'qituvchining	Talabalarning
Tayyorlov bosqichi	Mavzuni aniqlaydi, keys stadini ishlab chiqadi. Keys materiallari bilan tanishish va yechish uchun talabalarga tarqatadi. Vaziyatni tahlil qilish uchun uslubiy ko'rsatmalar. Mustaqil tahlil qilishni va natijalarni vaziyatni tahlil qilish varag'iga kiritishni topshiradi.	Keys-stadi mazmuni bilan tanishadilar. Mustaqil tayyorgarlikni boshlaydilar. Vaziyatni tahlil qilish varag'ini amaliy ravishda to'ldiradilar.
1-bosqich. Mavzuga kirish. (10 daq)	1.1.O'quv mashg'uloti mavzusi, maqsadi va o'quv faoliyati natijalarini hamda olib borilish rejasini ma'lum qiladi 1.2.Keys-stadining maqsadini va uning kasbiy bilimlarni oshirishga ta'sirini aniqlaydi. 1.3.Talabalarning mashg'ulotdagi faoliyatini baholash ko'rsatkichlari va mezonlari bilan tanishtiradi .	Tinglaydilar, savollar beradilar, tanishadilar
2-bosqich. Asosiy qism. (60 daq)	2.1.Mavzu bo'yicha blits-so'rov usulida talabalar bilimlari jonlantiriladi (1-Ilova). 2.2.Talabalarni guruhlariga bo'ladi. Keys bilan mustaqil ishlash natijalarini kichik guruhlarda muhokamasini tashkil qiladi, Kollektiv ravishda vaziyatni tahlil varag'ini to'ldirishni, amaliy holda yechilgan muammoli vaziyat yechimi bo'yicha muhim natijalarni baholash va tanlashni, taqdimotga tayyorlashni topshiradi.	Savollarga javob beradilar, muhokama qiladilar, aniqlashtiruvchi savollar beradilar Topshiriqlarni muhokama qiladilar, vaziyatli holatni mustaqil tahlil qiladilar.

<p>2- bosqich. Asosiy qism. (60 daq)</p>	<p>2.3.O'quv faoliyatini boshqaradi, maslahat beradi. Amaliy ish natijalarini tekshiradi va baholaydi. 2.4.Taqdimot boshlanishini e'lon qiladi. Keysni hal qilish ishlari natijalari bo'yicha guruhlardan vakillarini taqdimotga chaqiradi. Taqdimot davomida guruh vakillariga aniqlashtiruvchi savollar berib boradi. 2.7.Topshiriqlar yechimini guruhlararo baholanishini tashkil qiladi. Har bir guruhning ish natijalari umumlashtiriladi va xulosalar beriladi, o'zaro baholanadi.</p>	<p>Guruhlarda birgalikdagi topshiriqlarni bajaradilar. Guruhlar ish natijalarining taqdimotini o'tkazadilar. Bahsda ishtirok etadilar, savollar beradilar, baholaydilar</p>
<p>3-bosqich. Yakun- lovchi. (10 daq)</p>	<p>3.1.Mashg'ulotga yakunlovchi xulosalar qiladi. Natijalarni izohlaydi. 3.2.Har bir ishtirokchini hisob-kitob ishlarini to'g'ri va aniq bajargani, ma'ruzaning mazmuni, berilgan javoblar hisobga olinadi. 3.3.Yana bir bor keysning maqsadini va uning kasbiy bilimlarni oshirishga ta'sirini aytib o'tadi.</p>	<p>Tinglaydilar, aniqlashtiruvchi savollar beradilar.</p>

III. MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI

“IQTISODIYOT” FANIDAN TALABALAR TOMONIDAN BAJARILADIGAN MUSTAQIL ISHNI TASHKIL ETISH, NAZORAT QILISH VA BAXOLASH TARTIBI

Iqtisodiyot fanidan mustaqil ishning maqsadi va vazifalari

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, yangi tashkiliy strukturalarni qurish va tadbirkorlikni rivojlantirish bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar iqtisodiyot tarmoqlari uchun mutaxassislarni shakllantirishning eng muhim mexanizmi bo'lgan iqtisodiy ta'limni isloh qilish va modernizatsiyalashni taqozo qilmoqda.

Ta'lim bosqichlariga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashda ta'lim oluvchining shaxsini xurmat qilish, har bir shaxsning erkin fikr bildirishiga imkoniyat yaratish, ijod bilan shug'ullanishi va o'z-o'zini rivojlantirishga qulay ijtimoiy va psixologik muhit yaratish orqali tinglovchini mustaqil fikrlashga undaydi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlisning 14-sessiyasida so'zlagan nutqlarida *“Bizning oldimizda ozod fuqoro shaxsining mahnaviyatini, boshqacha aytganda, ozod xar tomonlama rivojlangan, o'z xuquqlarini yaxshi biladigan, kuchi va qobiliyatiga ishonib tayanadigan, atrofdagi xodisalarga o'zining mustaqil fikri va munosabati mavjud, o'z manfaatlarini Vatan va xalq manfaatlarini bilan uyg'unlashtiradigan shaxsni tarbiyalash vazifasi turibdi”* deb ta'kidlagan edilar.

Mutaxassislar tayyorlash tizimini tubdan qayta qurishda, o'quv tarbiya jarayonining axamiyatini oshirishda talabalarining mustaqil ishlari muhim o'rin egallaydi. Taxlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqil ishlar deganda shunday uquv faoliyati tushunilib, unda bilimlar egallanishi bilan birga, ko'nikmalarni shakllantirish ham mustaqil egallanadi.

Talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishning asosiy shartlari quyidagilardan iborat:

- mustaqil ishlarning ilmiyligi va uning tanqidiy xarakteri;
- mustaqil ravishda o'z bilimlarini yanada oshirib borishga bo'lgan extiyojning shakllanishi;
- mustaqil ishlar vazifalarini amaliylashtirish;
- mustaqil ishlarni tashkil etishga metodik raxbarlik qilish.

Zamonaviy pedagogika texnologiyalarini amalga oshirish sharoitlarida talabalar quyidagi ko'nikma va mahoratlarni egallab olishlari zarur:

ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlarda mustaqil faoliyat ko'nikmalari: asosiy qoida va xulosalarni qisqa, chizma shaklida va ketma-ket yozib borish, o'quv vazifalari va masalalarini hal etish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni to'plash, bilish, tushunish, tanqidiy baholay olish va yetkazib berish, hamda belgilar va ramzlar yordamida uni referat, xisobot shakliga keltira bilish; qo'yilgan talablarga muvofiq o'z matnini to'za olish. Bu esa talabaning Insert, Toifali sharx qurish kabi ta'lim uslub va vositalarini amalga oshirishda faol ishtirok etishiga, ma'lumotlarni tizimlashtirish va tizimdan chiqarish, taxlillash va qiyoslashga, o'rganilayotgan tushunchalar (voqealar, hodisalar, mavzular va boshqalar) o'rtasidagi aloqalar va o'zaro aloqalarga, klaster, toifali jadval, kontseptual xarita, SWOT, T-jadval, Venn diagrammasi, piramida, baliq skeletidan foydalangan holda muammoni hal etishni rejalashtirishga tayyor ekanligidan va asoslangan ESSE va o'quv loyihasi bajarilishi to'g'risida hisobot yoza olishiga dalolat beradi;

taqdimot ko'nikmalari: chiqish vaqtida, shu hisobda o'quv topshirig'ini bajarilishi natijalari bo'yicha, talaba o'qituvchi va boshqa talabalar bilan o'zini ishonchli tuta oladi va har xil vositalardan foydalanish ko'nikmasini egallaydi;

kommunikativ ko'nikmalar: o'qituvchi va talabalar o'rtasida o'quv munosabatlarini yarata olish xususiyati, o'z nuqtai nazarini himoya qila olish va murosaga kelish, dialogga qo'shilish, mohiyati bo'yicha savol berish, asoslangan javoblarni berish, qoidaga rioya qilgan holda bahslashish, mo'zoqaralar va davra suhbatlarida qatnashish ko'nikmasini egallaydi;

hamkorlikdagi ishlash ko'nikmalari: guruh bilan harakat qilishga tayyor bo'lish – o'quv toshirig'ini bajarish bo'yicha qo'shma faoliyatni jamoali rejalashtirish, umumiy masalalarni yechishda hamkorlik qilish, ishbilarmon sherikchilik va o'zaro aloqada bo'lish;

muammoli holatlarni tahlil qilish ko'nikmalari, o'quv vazifasini yechish, g'oyalarni generatsiya qilish va qarorlarni qabo'l qilishning nostandart usullarini topish, bu o'z navbatida talabaning muammoli ma'ruza, tahlilda va o'quv holatlarini (Keys stadi) hal etishda faol ishtirokini ta'minlaydi.

ma'lumotlarni qidirish, yig'ish, ishlov berish va saqlash uchun zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalana olishning amaliy ko'nikmalari: mustaqil ish natijalarini bezash bo'yicha o'quv topshiriqlarini bajarish (nutqlar, referatlar, o'quv loyihalari va boshqalar).

Mustaqil ta'limning asosiy metodi adabiyotlar ustida amaliy ishlashdir. Bu metod axborotlar oqimida eng muhim axborotni topish, unga to'g'ri baho berish, ushbu axborotdan o'zining kasbiy faoliyatida foydalanish malakasini shakllantiradi. Qo'lga kiritilgan axborotlar asosida mustaqil mashq qilish metodlaridan foydalanish amaliy faoliyatida zarur bo'ladigan sifat ko'rsatkichlarini ta'minlaydi.

Mustaqil ta'limning muhim metodlaridan biri talabalarning o'zaro muloqatidir. Mustaqil ta'limning pirovard maqsadi talabalarning ijodiy izlanishiga, o'z ustida ishlashga, xar tomonlama tadqiqot yuritishning mohiyatini anglashga tortishdir.

Mustaqil ishning o'ziga xosligi shundaki, o'quv faoliyatining bu qismi talabalarning mustaqil faolligi hamda tegishli professor-o'qituvchilarning nazorati asosida tashkil etilib, o'quv rejada semestrlar bo'yicha belgilangan soatlar hajmiga ko'ra amalga oshiriladi. Xususan, bakalavriat bosqichi 5230200 – Menejment (ishlab chiqarish) ta'lim yo'nalishi uchun “Iqtisodiyot” fani bo'yicha mustaqil ishlarning umumiy hajmi o'quv rejada 5 semestr uchun 52 soat, 6 semestr uchun 54 soat miqdorida belgilangan.

Talabalar mustaqil ishlarining mazmuni va asosiy shakllari

“Iqtisodiyot” fani bo'yicha talabalar mustaqil ishlarini tashkil etish ularda iqtisodiy bilim, dunyoqarash, ijtimoiy faollik va mustaqil fikrlashni shakllantirishga qaratilgan tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi. U o'quv rejasi va fanlar dasturlarida ko'zda tutilgan zarur bilimlar va ko'nikmalarning talabalar tomonidan oqilona, kam vaqt va kuch sarflab o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

“Iqtisodiyot” fanini o'qitish jarayonini takomillashtirish, talabalarning qiziqishlarini anglash, faolliklarini va mustaqil ishlarini rivojlantirish yo'nalichida boradi, bunda ijodiy fikrlash, mustaqil o'qish, ko'nikma va layoqatlari shakllanadi.

Talabaning mustaqil ishi – muayyan fandan o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakaning ma'lum bir qismini talaba tomonidan fan o'qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqarida o'zlashtirishiga yo'naltirilgan tizimli faoliyatdir.

Mustaqil ishni bajarishdan **asosiy maqsad** – “Menejment” kafedrası professor-o'qituvchilarining bevosita rahbarligi va nazorati ostida talabalarni semestr davomida fanni o'zluksiz o'rganishini tashkil etish, olingan bilim va ko'nikmalarni yanada mustahkamlash, kelgusidagi darslarga tayyorgarlik ko'rish, aqliy mehnat madaniyatini, yangi bilimlarni

mustaqil ravishda izlab topish va qabo'l qilishni shakllantirish hamda ushbu tariqa institutda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga erishishdan iborat.

Mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqlarning shakli va hajmi, qiyinchilik darajasi semestrda – semestrda ko'nikmalar hosil bo'lishiga muvofiq ravishda o'zgarib, oshib borishi lozim. Ya'ni, talabalarning topshiriqlarni bajarishdagi mustaqilligi darajasini asta-sekin oshirib, ularning topshiriqlarni bajarishga tizimli va ijodiy yondoshishga o'rganib borishi kerak.

“Iqtisodiyot” fani bo'yicha talabalar mustaqil ishini tashkil etishda talabaning akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda *quyidagi shakllardan* foydalaniladi:

- fanning ayrim mavzularini o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish, o'quv manbalari bilan ishlash;

- seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rib borish;

- belgilangan mavzular bo'yicha referat tayyorlash;

- Prezident I.A.Karimov asarlarini mustaqil o'rganish va konspektlashtirish;

- O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident qarorlari va farmonlari hamda boshqa meyoriy hujjatlarni konspektlashtirish;

- testlar yechish;

- amaliyotdagi mavjud muammoning yechimini topish bo'yicha keyslar yechish;

- munozarali savollar va topshiriqlarga tayyorgarlik ko'rish;

- talabalarning ilmiy jamiyatlari va to'garaklarida ishtirok etish;

- ko'rgazmali vositalar tayyorlash;

- kurs ishi (loyihalari)ni bajarish;

- hisob-kitob va grafik ishlarini bajarish;

- ilmiy maqola, tezislar va ma'ruza matnlarini tayyorlash;

- “talaba-o'qituvchi-kutubxona” kunida fan bo'yicha yangi o'quv adabiyotlar sharhini o'qituvchi bilan hamkorlikda tayyorlash;

- axborot resurs markazida belgilangan mavzular bo'yicha nazariy, amaliy va statistiq ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va muayyan tizimga solish;

- belgilangan mavzular bo'yicha zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida taqdimot materiallari tayyorlash;

- talabalar turar joyidagi ma'naviyat xonasi, kutubxona, zamonaviy axborot texnologiyalar markazi imkoniyatlaridan foydalangan holda mustaqil o'qish jarayonlarida ishtirok etish;

- maxsus seminarlar ishlarida ishtirok etish;

- kafedra va fakultetning ilmiy hamda ilmiy-uslubiy ishlarida ishtirok etish va boshqalar.

Talabalarning mustaqil ishi ta'lim va tarbiyaning shunday vazifalariga bo'ysundirilganki, bunda butun o'quv jarayoni to'raligicha talabalar tomonidan faol, ongli, puxta va tizimli ravishda fan asoslarini o'zlashtirish va ularda iqtisodiy dunyoqarashni shakllantirish imkonini beradi. Bu vazifalar ta'lim jarayoni va shaxsni shakllantirish qonuniyatlarini bilmasdan va foydalanmasdan turib hal qilinishi mumkin emas. Ularning mazmuniga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Mavzuni mustaqil o'zlashtirish. Fanning xususiyati, talabalarning bilim darajasi va qobiliyatiga qarab ishchi o'quv dasturiga kiritilgan alohida mavzular talabalarga mustaqil ravishda o'zlashtirish uchun topshiriladi. Bunda mavzuning asosiy mazmunini ifodalash va ochib berishga xizmat qiladigan tayanch iboralar, mavzuni tizimli bayon qilishga xizmat

qiladigan savollarga etibor qaratish, asosiy adabiyotlar va axborot manbalarini ko'rsatish lozim.

Topshiriqni bajarish jarayonida talabalar mustaqil ravishda o'quv adabiyotlaridan foydalanib, ushbu mavzuni konspektlashtiradilar, tayanch iboralarning mohiyatini anglagan holda mavzuga taalluqli savollarga javob tayyorlaydilar. Zarur hollarda (o'zlashtirish qiyin bo'lsa, savollar paydo bo'lsa, adabiyotlar yetishmasa, mavzuni tizimli bayon eta olmasa va h.k) o'qituvchidan maslahatlar oladilar. Mustaqil o'zlashtirilgan mavzu bo'yicha tayyorlangan matn o'qituvchiga himoya qilish orqali topshiriladi.

O'quv jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan "Iqtisodiyot" fani bo'yicha mustaqil ishlar ko'proq referatlar ko'rinichida bo'lib kelmoqda. Referat talabalar ilmiy ishlarining birinchi shaklidir. Talabalar ilmiy ijodi o'quv jarayonlaridan biri sifatida o'qitish, bilim berish va tarbiyalash vazifalarini bajarishda o'z xususiyatlariga ega. Talaba tadqiqot faoliyatiga jalb qilinib, ilmiy adabiyotlar bilan ishlash, statistiq va boshqa materiallarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish ko'nikmalariga ega bo'ladi, o'rganilayotgan hodisani tanqidiy baholashga o'rganadi, nazariyani amaliyot bilan bog'laydi va h. k.

Agar referat tayyorlashning darslik bo'yicha tayyorlangan seminar mashg'ulotidagi chiqishga qaraganda mazmun va sifat jihatdan yuqoriligi hisobga olinsa, referat shubhasiz katta foyda keltiradi. Talaba auditoriya oldida referatda bayon qilingan qoidalarni himoya qilishga, yoqlashga tayyorlanishi kerak, Strategik menejmentni o'rganishda bu muhim ahamiyatga ega.

Referat - bu talabalar mustaqil ishlarining samarali shakllaridan biridir. Mazkur shakl talaba tomonidan referat mavzusini tanlash, unda yoritiladigan masalalar mazmunini oldindan rejalashtirish, referatni tayyorlash va muhokama qilishning barcha bosqichlarida kafedra professor-o'qituvchilarining tashkiliy-uslubiy yordami va maslahati asosidagina samarali amalga oshishi mumkin. Bu yerda o'qituvchi tomonidan talabalarning referat ishlariga rahbarlik qilish qanchalik batafsil va malakali amalga oshirilganligi va referatlarga talablar mezoni qanchalik to'g'ri qo'yilganligi albatta, hal qiluvchi ahamiyatga ega. Topshiriq talabalarning referat yozish ko'nikmalarini, ilmiy qiziqishlari hamda bilim darajasini hisobga olgan holda berilishi juda muhim.

Ko'rgazmali vositalar tayyorlash. Talabaga muayyan mavzuni bayon qilish va yaxshiroq o'zlashtirish uchun yordam beradigan ko'rgazmali materiallar tayyorlash vazifasi topshiriladi. Mavzu o'qituvchi tomonidan aniqlanib, talabaga ma'lum ko'rsatmalar, yo'l-yo'riqlar beriladi. Ko'rgazmali vositalarning miqdori, shakli va mazmuni talaba tomonidan mustaqil tanlanadi. Bunday vazifani bir mavzu bo'yicha bir necha talabaga yoki talabalar guruhiga topshirish ham mumkin.

Mavzu bo'yicha testlar, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash.

Talabaga mustaqil ish sifatida muayyan mavzu bo'yicha testlar, qiyinchilik darajasi har xil bo'lgan masalalar va topshiriqlar, munozaraga asos bo'ladigan savollar to'zish vazifasi topshiriladi.

Bunda o'qituvchi tomonidan talabaga testga qo'yiladigan talablar va uni to'zish qonun-qoidalari, qanday maqsad ko'zda tutilayotganligi, muammoli savollar to'zishda mavzuning munozarali jihatlarini qanday ajratish lozimligi, topshiriqlarni to'zish usullari bo'yicha yo'l-yo'riq beriladi.

Ilmiy maqola, tezislar va ma'ruzalar tayyorlash. Talabaga biron-bir mavzu bo'yicha (mavzuni talabaning o'zi ham tanlashi mumkin) ilmiy maqola, tezis yoki ma'ruza tayyorlash topshirilishi mumkin. Bunda talaba o'quv adabiyotlari, ilmiy-tadqiqot ishlari,

dissertatsiyalar, maqola va monografiyalar hamda boshqa axborot manbalaridan mavzuga tegishli materiallar to'playdi.

Talabalarning ilmiy-nazariy konferentsiyalari ham talabalar mustaqil ishlarining shakllaridan biridir. Kafedra professor-o'qituvchilari talabalar ilmiy-nazariy konferentsiyasini tashkil etish orqali o'z ishini guruhning kasbiy yo'naltirilganligini, a'zolarining yosh tarkibini, qiziqishlarini hisobga olib, tabaqalashgan holda tashkil qilinishi kerak. Faqat shu holdagina talabalarning konferentsiyani o'tkazishda faol ishtiroki va manfaatdorligi ta'minlanadi. Talabalarning ilmiy-nazariy konferentsiyalarini bosqichma-bosqich o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Iqtisodiyot fani bo'yicha talabalarning ilmiy-nazariy konferentsiyalarini quyidagi bosqichlarda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

1-bosqich – fan o'qitilayotgan barcha o'quv guruhlarida konferentsiyalarni o'tkazish;

2-bosqich – har bir guruhda tanlab olingan talabalarning eng yaxshi ma'ruzalarini fakul'tet va fakul'tetlararo konferentsiyaga taqdim etish va o'tkazish;

3-bosqich – fakul'tetlararo konferentsiyada tanlab olingan eng yaxshi ma'ruzalarni institut miqyosida o'tkaziladigan ilmiy-amaliy konferentsiyaga taqdim etish.

Butun guruhlar uchun yagona bo'lgan konferentsiya mavzusini tasdiqlab, talabalarning ma'ruza va chiqishlarini guruhlarining qiziqishlariga qarab ixtisoslashtirish mumkin.

Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning asosiy tamoyillari

Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishda "Talabalar mustaqil ishini tashkil etish va nazorat qilish" bo'yicha yo'riqnomada belgilangan quyidagi asosiy tamoyillarga rioya qilish maqsadga muvofiqdir:

1.Talabalar mustaqil ishlarini ikki ko'rinishda – auditoriyada va auditoriyadan tashqarida tashkil etish.

2.Talabalar mustaqil ishlarini tizimli ravishda, ya'ni bosqichma-bosqich, oddiydan murakkabga qarab tashkil etilishini ta'minlash.

3.Talabalar mustaqil ishlarining shakli va hajmini belgilashda quyidagi muhim jihatlarga etibor qaratish:

- talabaning o'qish bosqichi;

- muayyan fanning o'ziga xos xususiyati, o'zlashtirishdagi qiyinchilik darajasiga;

- talabaning qobiliyati, nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasiga;

- fanning axborot manbalari bilan ta'minlanganlik darajasiga;

- talabaning axborot manbalari bilan ishlay olish darajasiga;

- mustaqil ish uchun topshiriqlar kursdan-kursga o'tish bilan shakl va hajm jihatidan o'zgarib borishiga;

- mustaqil ish fan xususiyati hamda talabaning akademik o'zlashtirish darajasiga va qobiliyatiga mos holda tashkil etish.

Mustaqil ishni amalga oshirishda talaba bajarishi lozim bo'lgan vazifalar

Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishda quyidagi vazifalarni bajarishlari lozim:

- yangi bilimlarni mustaqil tarzda puxta o'zlashtirish ko'nikmalariga ega bo'lish;
- zarur ma'lumotlarni izlab topish uchun qulay usullarni va vositalarni aniqlash;
- axborot manbalaridan samarali foydalanish;
- an'anaviy o'quv va ilmiy adabiyotlar hamda meyoriy xujjatlar bilan ishlash;
- elektron o'quv va ilmiy adabiyotlar va ma'lumotlar banki bilan ishlash;
- Internet tarmog'idan maqsadli foydalanish;
- ma'lumotlar bazasini tahlil etish;
- ish natijalarini ekspertizaga tayyorlash va ekspert xulosasi asosida qayta ishlash;

- topshiriqlarni bajarishda tizimli va ijodiy yondashish;
- ishlab chiqilgan yechim, loyiha yoki g'oyani asoslash va mutaxassislar davrasida himoya qilish.

Talabalar mustaqil ishi bo'yicha maslahatlarni tashkil etish tartibi

Talabalar mustaqil ishi bo'yicha maslahatlar darsi auditoriyadan tashqarida amalga oshirishga mo'ljallangan mustaqil ishlarni bajarish yo'zasidan tegishli yo'llanmalar berish va uning bajarilishini nazorat qilib borish maqsadida tashkil qilinadi.

Talabalar mustaqil ishi bo'yicha maslahatlar darsi fanning kalendar-tematik rejasiga muvofiq o'tkaziladi. "Iqtisodiyot" fani bo'yicha talabalarning mustaqil ish mavzulari va mazmuni, ularni bajarish yo'zasidan hisobot shakllari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan:

Maslahat darsi tegishli fan o'qituvchisi tomonidan o'tkaziladi.

Fan o'qituvchisi maslahat darsida quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- talabalar mustaqil ishlari to'shiriqlarini bajarish yo'zasidan tegishli yo'llanma beradi.
- topshiriqni bajarish rejasini to'zishga yordamlashadi;
- tegishli adabiyotlar axborot manbalarini tavsiya qiladi;
- talabalar mustaqil ishlari yo'zasidan tayyorlangan ishlanma, hisobot, referat, hisob-kitob va topshiriq natijalarini qabo'l qiladi hamda baholaydi.

Talabalar mustaqil ta'limining mazmuni va hajmi

1. Iqtisodiyotga kirish.
2. Iqtisodiy tizim turlari.
3. Talab, taklif, bozor muvozanati.
4. Elastiklik.
5. Iste'molchilar tanlovi nazariyasi.
6. Ishlab chiqarish va xarajatlar.
7. Mukammal bozor va monopoliya.
8. Monopolistik raqobat va oligopoliya.
9. Bozordagi muvaffaqiyatsizliklar va samaradorlik.
10. Davlatning iqtisodiy roli.
11. Ish haqini aniqlash.
12. Daromadlarning taqsimlanishi, tengsizlik va qashshoqlik.
13. Makroiqtisodiyotga kirish.
14. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar.
15. Qisqa muddatli iqtisodiy o'sish.
16. Uzoq muddatli iqtisodiy o'sish modellari.
17. Bank tizimi.
18. Pul, inflyatsiya.
19. Pul-kredit siyosati.
20. Jamg'arma, investitsiya.
21. Moliyaviy tizim.
22. Davlat byudjeti va fiskal siyosati.
23. Ishsizlik.
24. Biznes tsikllari.

25. Xalqaro savdo.
26. Xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta kursi.

Talabalar mustaqil ishi bo'yicha maslahatlar o'quv jarayonining 1 va 2 smenada tashkil etilishiga qarab talabalarning darsdan bo'sh vaqtlarida dars jadvaliga kiritiladi.

TALABALAR MUSTAQIL ISHLARINI NAZORAT QILISH VA BAHOLASH TARTIBI

Mustaqil ishlarning bajarilishi "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholashning reyting tizimi to'g'risida Nizom" talablari asosida nazorat qilinadi va baholanadi. Talabalar mustaqil ishlarini baholash mezonlari talabalarga o'quv yili boshlanishi oldidan uslubiy materiallar bilan birgalikda tarqatiladi.

"Iqtisodiyot" fani bo'yicha talabalar mustaqil ishlarini joriy, oraliq va yakuniy nazoratlar jarayonida quyidagi topshiriqlarni bajarish orqali nazorat qilish hamda baholash tavsiya etiladi:

Iqtisodiyot fanidan talabalar bilimini reyting tizimi asosida baholash mezoni

Umumiy ma'lumotlar

Talabalar bilimini reyting tizimi bo'yicha baholashning yozma ish usuli, talabalarda mustaqil fikrlash va o'z fikrini yozma ifodalash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Oraliq nazorat

Oraliq nazorat to'shiriqlari test va yozma shakllarida bajarish ko'zda tutiladi. Oraliq nazorat uchun belgilangan mustaqil ta'lim to'shiriqlari oraliq nazorat uchun belgilangan shaklda amalga oshiriladi. Shu bilan birga oraliq nazoratda talabaning mashg'ulotlarga ishtiroki, faolligi, ijodiy fikrlashiga, qaror qabul qilishiga, hulosalar chiqara olishi inobatga olinadi.

1 Smester uchun 1-oraliq nazorat

1-6- mavzular bo'yicha o'tkaziladi	1	2	3	4
Tavsiya etilayotgan mustaqil ishlarning mavzulari bo'yicha:	2	3	4	5
1-8 mavzular bo'yicha tuzilgan test savollari orqali o'tkaziladi	2	3	4	5
Jami	O'tmadi	O'tdi		

2-oraliq nazorat

9-19 mavzular bo'yicha o'tkaziladi	1	2	3	4
Tavsiya etilayotgan mustaqil ishlarning mavzulari bo'yicha:	2	3	4	5
11-18 mavzular bo'yicha tuzilgan tayanch so'z iboralari yoki test savollari orqali o'tkaziladi	2	3	4	5
Jami	O'tmadi	O'tdi		

Yakuniy nazorat

Yakuniy nazorat 2, 3, 4, 5 baholarda baholanib, mavzular bo'yicha tayanch so'z iboralari topshiriqlari shaklida o'tkaziladi. Mavzular bo'yicha tayanch so'z iboralari to'shiriqlari har bir variant 3 tadan tayanch so'z iboralaridan tuzilgan bo'lib har biri 2, 3, 4, 5 bilan baholanadi.

Talabalarni bilimni baholashning tizimi

qoniqarsiz ball	qoniqarli ball	yaxshi ball	a'lo ball
“2” baho	“3” baho	“4” baho	“5” baho

Eslatsma: mustaqil ta'lim mavzulari, yakuniy nazorat va oraliq nazorat savollari talabalarga birinchi mashg'ulotda yetkaziladi yetkaziladi

Adabiyotlar ruyxatini rasmiylashtirish

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati mahlum bir tartib asosida to'ziladi:

1. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari;
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari;
3. O'zbekiston Respublikasi hukumati qarorlari;
4. Meyoriy xujjaatlar, ko'rsatmalar;
5. Davriy nashrlarda chop etilgan kitoblar, maqolalar.

Manbalarning bibliografik qaydida quyidagilar ko'rsatiladi: muallif ismi va sharifi, kitob nomi, chop etilgan manzilgohi, nashriyot nomi va chop etilgan yili. Agarda maqola jurnal (gazeta) da chop etilgan bo'lsa, jurnal (gazeta) nomi, tartib raqami va yili, beti keltiriladi.

Matnlarni taxrir qilish

Referat ravon tilda aniq yozilgan bo'lishi va jalb etadigan ko'rinishga ega bo'lmog'i lozim. So'zlar qisqartirilishiga, faqat umumiy qabo'l qilinganlardan tashqari, shuningdek, xatoliklarga, tushunarsizliklarga, stilistik tafovutlarga yo'l qo'yilmaydi.

Referat ilmiy rahbarga taqdim etilishi holatida xar taraflama maksimal darajada meyoriga yetkazilgan bo'lmog'i lozim.

Talabalar tomonidan bajarilgan mustaqil ishlar taqdimoti

Taqdimot – o'quv (ilmiy) ish haqida og'zagi ravishda habar berish.

Taqdimot o'tkazish shakllari:

Interfaol dialog (masalan, konsalting firmasi – kompaniya vaqillari)

Barcha guruh ishtirokchilari so'zga chiqadi

Guruh boshlig'i so'zga chiqadi

Muvaffaqiyatli taqdimotning sirlari quyidagilardan iborat:

- gapirayotganingizda doimo ishonchli bo'ling;
- aniq, burro gapiring;
- fikrning doimo tugallangan jumla bilan hamda muhim joylariga urg'u berib ajratgan holda ifoda eting;

- bir maromda va asta gapirmang, ammo nisbatan qattiq gapirmang ham;
- hushmuomali va ziyrak bo'ling, jahldor bo'lmang;
- doimo kulib to'rgan holda boshlang va tugating, ammo bunga ortiqcha harakat qilmang;
- quyidagi so'z birikmalarini qo'llamang: "Mumkin bo'lsa", "Uni Kim biladi?", "Mumkin ... " va shu kabilar. Bu kabi jumlar sizning chiqishingizda o'ziga ishonchlilik bo'lmaslikni keltirib chiqaradi va natijada siz o'zingizga ishonchni yo'qotasiz:
- ko'rish kontakti (bog'lanishi) ni saqlashga harakat qiling – tinglovchilarga qarashga harakat qiling (har bir qatnashchiga 3 sekunddan);
- oyoqni chalishtirmang, qo'lni orqada ushlamang, stol, minbarga tayanmang, qo'lli imo-ishora qilmang, ruchka, markerni o'ynatmang, yo'zingizni qog'oz bilan yelpimang va shu kabilar;
- har bir javob va taklifni doimo rag'batlantiring.

Talabalar tomonidan bajarilgan mustaqil ishlarni taqdimotida quyidagilarga amal qilish talab qilinadi:

chiqish reglamentiga rioya qilish;

chiqish navbatiga rioya qilish;

gurux a'zolari o'rtasida vazifalarni aniq taqsimlash va ular xatti-xarakatida kelishuvga erishish;

ma'lumotlar grafik ko'rinichida (sxema, jadval, grafik) taqdim etilishi lozim bo'ladi;

har qanday grafik ko'rinichidagi ma'lumot sharhlanishi talab etiladi.

Talabalar tomonidan bajarilgan mustaqil ishlar taqdimotida quyidagilarga

holatni tasvirlash va uni qayta so'zlab berishga;

ishtirokchilarning so'zga chiqishlaridagi qarama-qarshiliklarga;

tushunarsiz, noaniq, o'rinsiz iboralarga yo'l qo'yilmaydi.

TAVSIYA ETILAYOTGAN MUSTAQIL ISHLARNING MAVZULARI

1. Hozirgi zamon Iqtisodiyot rivojlanishining asosiy yo'nalishlari.
2. Iqtisodiyot rivojlanishining asosiy bosqichlari.
3. Mehnat unumdorligi – iqtisodiy o'sish omili sifatida.
4. Mulkchilik shakllari o'zgarishining yo'llari va usullari.
5. O'zbekistonda milliy valyutaning muomalaga kiritilishi.
6. Bozor iqtisodiyoti modellari.
7. Bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'naltirilganligi va uning O'zbekistonga xos xususiyatlari.
8. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari.
9. Raqobat kurashining shakllari va usullari.
10. Monopoliyalar, ularning amal qilish va tartibga solish xususiyatlari.
11. Ishlab chiqarish xarajatlari va ularni kamaytirish yo'llari.
12. Korxonalar foydasining taqsimlanishi va ishlatilishi.
13. Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari.
14. O'zbekistonda milliy hisoblar tizimi: holati va istiqbollari.

15. Iste'molchi hulqi nazariyasining asosiy holati.
16. Jamg'arma va uning hajmiga ta'sir etuvchi omillar.
17. Iqtisodiy o'sishning mohiyati, asosiy tavsifnomasi va modeli.
18. Makroiqtisodiy muvozanatlikning mohiyati va unga erishish yo'llari.
19. Iqtisodiy rivojlanishning siklliligi va iqtisodiy sikl nazariyalari.
20. YAlpi ishchi kuchi va uni takror ishlab chiqarish.
21. Ishsizlikning kelib chiqish sabablari va namoyon bo'lish shakllari.
22. Soliqlar, ularning vazifalari va turlari.
23. Davlatning pul kredit siyosati: maqsadi va dastaklari.
24. Inflyasiya va uning namoyon bo'lish shakllari.
25. O'zbekistonda bank tizimini takomillashtirish yo'llari.
26. Aholi daromadlarining mazmuni, turlari va shakllanish manbalari.
27. Davlatning ijtimoiy siyosati.
28. Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligi.
29. Jahon xo'jaligining shakllanishi va rivojlanishi.
30. Xalqaro iqtisodiy integratsiya, uning mazmuni va shakllari.
31. Jahonning global iqtisodiy muammolari.
32. Erkin savdo va proteksionizm siyosati.
33. O'zbekiston tashqi savdo munosabatlari geografiasining sifat jihatidan o'zgarib borishi
34. To'lov balansining mohiyati va tarkibi.

III.GLOSSARIYLAR

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Agent	Agent	Агент	ma'lum darajada doimiy asosda ish ko'ruvchi ulgurji savdo xodimi bo'lib, ko'p bo'lmagan funktsiyalarni bajaradi va tovarga nisbatan mulk huquqini olmaydi.
Ajiotaj talab	rush demand	Ажиотажный спрос	bozordagi shov-shuv va vahima ta'siri ostida sun'iy paydo bo'ladigan va shiddat bilan ortib boradigan talab.
Alyanslar	Alliances	Алянсы	raqobat kurashida g'olib chiqish g'oyasidan voz kechish va hamkorlik firmalari tarmog'ini shakllantirishga o'tish.
Assortimentni ishlab chiqish va rejalashtirish	Planning and production of a range	Планирование и производство ассортимента	bozor talablariga muvofiq ishlab chiqarishning assortiment tuzilmasini ishlab chiqish. Mahsulot raqobatdoshligini baholash. Texnik va iste'mol parametrlari o'zaro aloqasini o'rganish. Yangiliklar kiritish siyosati. Narx siyosati. Tovar qadog'i. Tovar belgisi.
Bozor kon'yunkturasi	Market conditions	Конъюнктура рынка	muayyan davrdagi bozor holati, bozorda muvozanatning mavjudligi yoki buzilganligi bilan xarakterlanadi.
Bozorni majmuaviy o'rganish	Sompleks Management research	Комплексное изучение рынка	korxonaning ishlab chiqarish, savdo, tovar, sotish, reklama, narx va boshqa sohalaridagi tadqiqot, tahlil va prognoz (bashorat). Raqobatdoshlar faoliyatini o'rganish.
Bozorsegmenti	Market segment	Сегмент рынка	taklif etilayotgan bitta mahsulot turi va marketing kompleksiga bir xilda munosabatda bo'luvchi iste'molchilar guruhi majmui.
Bozorni segmentlash	Market segmentation	Сегментация рынка	iste'molchilarni, ularning ehtiyojlarini, imkoniyatlari yoki xulq - atvorlariga asosan guruhlarga ajratish jarayoni.
Bozorni pozitsiyalashtirish	Market positioning	Позиционирование рынка	bozorda va maqsadli iste'molchilar ongida tovarni shubha uyg'otmaydigan, boshqalaridan aniq ajralib turuvchi, maqbul joy bilan ta'minlash.

Bozor sharoitlarida sinash	Testing in market conditions	Тестирование в условиях рынка	yangilik ishlab chiqish bosqichi bo'lib, bunda tovar va Management strategiyasini real foydalanish sharoitlarida sinab ko'riladi. Bu sinov iste'molchilar va dilerlarning tovardan foydalanishda o'ziga xos qarashlarni aniqlash, shuningdek bozor o'lchamlarini aniqlash maqsadida o'tkaziladi.
Bozorning maqsadli segmentlarini tanlash	Selecting a target market segment	Выбор целевого сегмента рынка	o'z tovarlarini olib chiqish uchun bir yoki bir necha bozor segmentlarini baholash va tanlash.
Bozor muhofazasi	market protection	Защита рынка	milliy bozorning yoki ayrim tovarlar bozorning, davlatning eksport-importni tartibga soluvchi tadbirlari vositasida himoya qilinishi.
Vaziyatli tahlil	Situational analysis	Ситуационный анализ	muvoffaqiyatlar va muvaffaqiyatsizliklarni hisobga olgan holdagi oldingi faoliyatini o'rganish: ishlab chiqarish va bozordagi vaziyat o'zgarish sabablarini aniqlash; xodimlar ishi samaradorligini baholash, ish ko'rsatkichlariga tashqi muhit ta'sirini hisobga olish; hozirgi kundagi vaziyat ta'sirini aniqlash va kelajak prognozi (bashorati).
Vertikal Management tizimi	Vertical Management system	Вертикальная система менеджмента	ishlab chiqaruvchi bir yoki bir necha ulgurji sotuvchi va bir yoki bir necha chakana sotuvchilar yig'indisi bo'lib, bunda taqsimot kanalining a'zolaridan biri boshqalarining egasi bo'ladi yo ularga tijorat imtiyozlarini beradi, ularning to'la xamkorligini ta'minlovchi qudratga ega bo'ladi.
Differentsiatsiyalangan Management	differentiated Management	Дифференцированный менеджмент	bir qator o'hash mahsulotlar bilan, bozorning tegishli ixtisoslashtirilgan segmentga chiqish. Bozor segmentlarining har biriga alohida ishlab chiqilgan takliflar bilan chiqish. Harakatlarni bir segmentga qaratish o'rniga butun bozorga birdaniga, bir taklif bilan murojaat qilish.
Ishlab chiqarishni takomillashtirish	The concept of improving production	Концепция совершенствования производства	iste'molchilar keng tarqalgan va narxi qulay tovarlarga yaxshi munosabatda bo'lishini, shuning uchun rahbariyat o'z harakatlarini ishlab chiqarishni

kontsepsiyasi			takomillashtirishga va taqsimot tizimi samaradorligini ko'tarishga yo'naltirilishi kerakligi haqida tasdiq.
Ijtimoiy - axloqiy Management kontsepsiyasi	The concept of social-ethical Management	Концепция социально-этического менеджмента	bu shunday tasdiqki, tashkilot oldida iste'molchi va jamiyat xotirjamligini saqlagan yoki mustahkamlagan holda mo'ljaldagi bozor ehtiyojlarini, zaruriyatlarini va qiziqishlarini aniqlash, hamda itsalayotgan qoniqishni raqobatchilarga nisbatan samaraliroq va maxsuldor yo'llar bilan ta'minlash vazifasi turadi.
Ijtimoiy Management	Social Management	Социальный менеджмент	iste'molchilar zaruriyatlari, jamiyat omillari (atrof muhitni himoyalash, sog'salomat muhit tarzi va b.) va mahsulot sifatini saqlab qolish asosida shakllanadi.
Iste'molchilar ma'lumotlar bazasi	Base consumer data	База данных потребителей	individual iste'molchilar xaridlari, ularning talablari, demografik ma'lumotlar va ta'minlanadigan foyda to'g'risida kengaytirilgan ma'lumotlar bazasini yaratish. Tegishli ma'lumotlar bazalari asosida, kompaniyalar mijozlar ehtiyojlarining turli hududlarini aniqlaydilar va ularning har biri uchun savdo takliflarini tayyorlaydilar.
МакроManagement	MacroManagement	Макроменеджмент	davlat, bozor, mintaqa iqtisodiyotining butun ishlab chiqarish salohiyatini ishga solgandagi individual va jamiyat ehtiyojlarini qondirish bo'yicha hatti-harakatlar.
Maqsadli Management	Target Management	Целевой менеджмент	iste'molchilarning maksimal keng doirasiga tovarlarni taklif etishdan, tanlangan maqsadli bozorlarga xizmat ko'rsatishga o'tish. Maqsadli Management bo'yicha iqtisoslashtirilgan jurnallar, televizion kanallar va Internet axborotlarini qo'llash bilan engillashadi.
Marka	Mark	Марка	bitta sotuvchi yoki sotuvchilar guruhi tomonidan belgilangan, tovar va xizmatlarni ajratish uchun mo'ljallangan, nom, atama, belgi, rasm yoki ularning uyushmasi. Marka nomlari eslatib qolish, sotuvlar, imidjni shakllantirishi, joy egallash,

			reklama funksiyalarini bajarishi lozim.
Management	Management	Менеджмент	bu tovarlarni bozorga chiqarish, talabni shakllantirish va sotuvlarni rag'batlantirish maqsadida, tovarlar, mahsulotlar, xizmatlar, qimmatli qog'ozlar bozori sohasida amalga oshiriladigan faoliyat
Management ni boshqarish	Management Management	Управление менеджмент	korxonalar maqsadlariga erishishi uchun ahamiyatli xaridorlar bilan foydali ayriboshlovlarni o'rnatish, mustahkamlash va qo'llab-quvvatlash yuz asidan qilingan tahlil, rejalashtirish, tadbiriq qilish va tadbirlar bajarilishini nazorat qilish harakatlari. Managementni boshqarish jarayoni - quyidagilardan tarkib topgan bo'ladi: 1) bozordagi imkoniyatlarni tahlil qilish; 2) maqsadli bozorni tanlab olish; 3) Management usulini ishlab chiqish; 4) Management tadbirlarini hayotga tadbiriq etish.
Management kontseptsiyasi	Management concept	Концепция менеджмент	tashkilotning maqsadga erishishi garovi va bu mo'ljallanayotgan maqsadli bozor, bozordagi zaruriyat va ehtiyojni aniqlash va itsalayotgan qoniqishni rag'batlantirishga nisbatan samarali va mahsuldor yo'llar bilan ta'minlash tasdig'i.
Management tadqiqoti	Management research	Исследование менеджмент	firma oldida turgan Management vaziyati bilan bog'liq bo'lgan, hamda to'plash, tahlil qilish va natijalar hisobotini tuz ish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar doirasini tizimli ravishda aniqlash.
Management axboroti tizimi	Information Management System	Информационная система менеджмента	insonlar, jihozlar va uslubiy ta'minot o'zaro aloqadorligining doimiy faoliyat yurituvchi tizimi bo'lib, Management sohasi bilan shug'ullanuvchilarning rejalashtirishni, tadbiriq etishni va tadbirlar bajarilishi ustidan nazoratini takomillashtirish maqsadida foydalaniladigan muhim, o'z vaqtidagi va aniq ma'lumotlarni tasniflash, tahlil qilish, baholash va tarqatish uchun mo'ljallangan.

<p>Management nazorati</p>	<p>Management control</p>	<p>Контрольный Менеджмент</p>	<p>amaldagi ko'rsatkichlarni reja ko'rsatkichlaridan farqlanish qiymatlari va sabablariga bog'liq holda, to'g'rilovchi harakatlarni tayyorlash. Nazoratning uchta turini ajratadilar:</p> <ul style="list-style-type: none"> - yillik rejalarni bajarish ustidan; - foydalilik dinamikasi ustidan; - strategik maqsadlar uchun foydalanilish mumkin bo'lgan, axborot yig'ish ustidan.
<p>Management sintezi</p>	<p>Synthesis Management</p>	<p>Синтез менеджмента</p>	<p>vaziyatli tahlil asosida tsrategik rivojlanish maqsadlarini oldinga surish; bozor kon'yunkturasi va korxonalar (kompaniya) jon saqlash sharoitlarini hisobga olgan holda maqsadlarni baholash; qarorlarni tsrategik rejalashtirish asoslari sifatida tayyorlash.</p>

